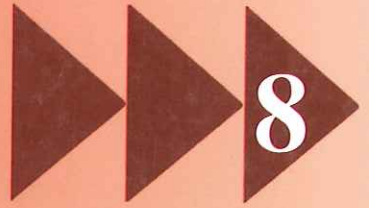

ASAM BİR VAKFI
ASAM STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR
MERKEZİ

ERMENİ

8

ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA

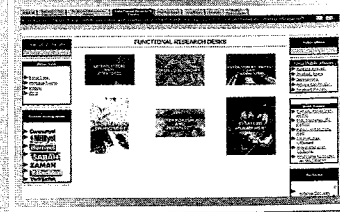
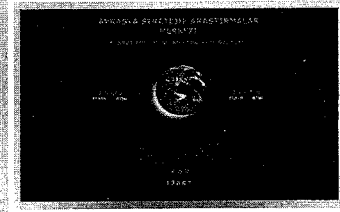
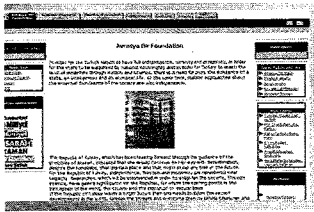
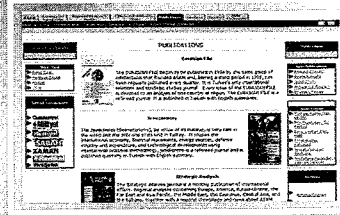
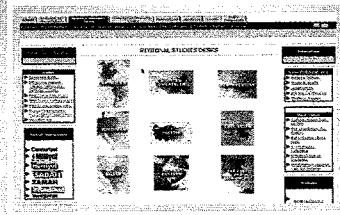
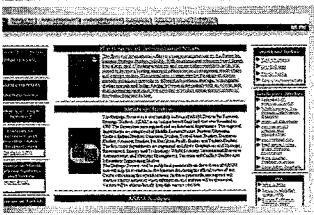
Kış 2003

Sayı: 8

7.750.000

ASAM - Online Türkiye'nin Tek Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Sitesi

www.avsam
www.avsam.org
www.avsam.org
www.avsam.org
www.avsam.org

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

KİŞ 2003, Cilt 2, Sayı 8

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ

(Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı)

EDİTÖR YARDIMCILARI

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)

Dr. M. Vedat GÜRBÜZ

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)

Dr. Şenol KANTARCI

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Yrd. Doç. Dr. Kamer KASIM

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu)

Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYA

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Hasret DİKİCİ

(ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü)

ABONE SORUMLUSU

Ayşe FIRAT

YAZI KURULU

Alfabetik sıra ile

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)

Gündüz AKTAN

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Salim ÇOHÇE

(İnönü Üniversitesi, Malatya)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

(Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Dr. Erdal İLTER

(Tarihçi - Yazar)

Dr. Yaşar KALAFAT

(ASAM, Tarihçi-Yazarı)

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

(Fırat Üniversitesi, Elazığ)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

(Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Prof. Dr. Hasan KÖNİ

(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ

(Selçuk Üniversitesi, Konya)

Armağan KULOĞLU

(E. Tümç. ASAM)

Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

(Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Ömer E. LÜTEM

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Nurşen MAZICI

(Marmara Üniversitesi, İstanbul)

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

(Ankara Üniversitesi)

Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR

(E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA

(Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)

Prof. Erich FEIGL

(Tarihçi)

Andrew MANGO

(Gazeteci, Yazar)

Prof. Dr. Justin McCarthy

(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Stanford J. SHAW

(Bilkent Üniversitesi, Ankara)

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, İlkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmalar ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Çankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

www.avsam.org

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Çankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 98

<http://www.eraren.org>

Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Tasarı: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası
Tel: 0.312.395 21 12

Yurtiçi Abone Ücreti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediğı sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Kapak:

Türkiye Ermenileri Patriği Mesrob Mutafyan

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>Osmanlı Toplumunda Ermenilerin Siyasallaşma Çabaları</i>	37
Prof. Dr. Salim ÇOHÇE	
<i>Büyük Savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri</i>	68
Doç. Dr. Selami KILIÇ	
<i>Türkiye Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşında Taraf Olma Çabaları ve Bunun Mondros Mütarekesine Yansımaları</i>	81
Dr. Selçuk URAL-Dr. Nebahat ORAN ASLAN	
<i>Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları 'Anavataana Dönüş Projesi'</i>	96
Yrd. Doç. Dr. Süleyman SEYDİ	
<i>Terörizm Kavramı Açısından Ermeni Terörü ve Genel Nitelikleri</i>	114
Yrd. Doç. Dr. Yücel ACER	
<i>Son Dönemde Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler</i>	137
Abdülhamit KIRMIZI	
<i>Ermenistan'da Dini Yapı ve Dini Hayat</i>	153
Mahmut Niyazi SEZGİN	
<i>Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu</i>	177
Arş. Gör. Soner KARAGÜL	
<i>100 Yıl Önce Balıkesir'de Bir Ziraat Öncüsü Aravent Agaton Efendi</i>	197
Ayhan AYDIN	
SÖYLEŞİ	221
<i>Türkiye Ermenileri Patriği II. Mesrob ile Söyleşi</i>	
SÖYLEŞİ	230
<i>Gazeteci Haykaram Nahabetyan ile Söyleşi</i>	
KİTAP TAHLİLLERİ	239
EN SON KİTAPLAR	243

Ermeni Araştırmaları
Enstitüsü

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
ŞİMDİ DE İNTERNETTE
ERAREN'e en kısa yoldan ulaşmak için

www.eraren.org
türkçe ve ingilizce

- **Makaleler**
- **Yorumlar**
- **Konferanslar**
- **Diğer Sitelere Bağlantılar**
- **Güncel Haberler**

EDİTÖRÜN NOTU

Dergimizin bu sayısında E. Büyükelçi Ömer E. Lütem, önceki sayılarımızda da olduğu gibi Olaylar ve Yorumlar bölümünde geçen sayımızdan bu yana meydana gelen önemli gelişmeleri değerlendirmiştir.

Prof. Dr. Salim Çöhçe "Osmanlı Toplumunda Ermenilerin Siyasallaşma Çabaları" başlıklı makalesinde Osmanlı döneminde Ermenilerin siyasallaşma çabalarını tarihi bir süreç içinde sosyal-kültürel ve siyasi bakımlardan ele almış ve bu faaliyetlerin geçirdiği değişik safhalara değinmiştir. Ermeni kilisesinin siyasallaşma çabalarında merkezi bir rol oynadığını belirtmiştir.

Doç. Dr. Selami Kılıç, "Büyük Savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri" isimli çalışmasında Almanya'nın Asya'daki yayılmacı çıkarları için Türkiye'nin, ekonomik ve politik bir üs olarak algılandığını, bu amaçla Almanya'nın misyoner ve subaylarını bölgeye gönderdiğini belirtmiştir. 1915 Ermeni olayları, Alman konsolosluk belgeleriyle Doç. Dr. Selami Kılıç tarafından incelenmiştir.

Yrd.Doç. Dr. Süleyman Seydi, "Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları 'Anavatana Dönüş Projesi'" adlı makalesinde Sovyetler Birliği'nin Sevr Antlaşması'nı yeniden canlandırma faaliyetleri içerisinde İkinci Dünya Savaşı sonrasında 'Anavatana Dönüş Projesi' adı altında yaptığı faaliyetleri incelemiştir. Sovyetler'in Ermeni kartını kullanarak Türkiye üzerinden tavizler koparmak peşinde olduğunu makalesinde ifade eden Sayın Seydi, Sovyetler Birliği'nin asıl niyetinin Ankara ve Müttefikler üzerinde baskı kurarak Möntrö Boğazlar Sözleşmesinde kendisine Akdeniz'de güçlü bir donanmaya sahip süper güç olma imkanını sağlayacak düzenlemeler yaptırmak olduğunu makalesinde belirtmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Yücel Acer, "Terörizm Kavramı Açısından Ermeni Terörü ve Genel Nitelikleri" başlıklı makalesinde terör kavramının tanımları ve uygulamada nasıl algılandığı konusundan hareketle Osmanlı dönemindeki ve 1973-1985 yılları arasındaki Ermeni terörüne değinmektedir.

Dr. Selçuk Ural ve Dr. Nebahat Oran Aslan "Türkiye Ermenilerinin I. Dünya Savaşında Taraf Olma Çabaları ve Bunun Mondros Mütarekesine

Yansımaları" adlı makalede I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Ruslarla işbirliğini ve İngilizlerin, Rusların 1917'de Osmanlı topraklarından çekilmesinden sonra Ermenilere hamilik yapmaya başladıklarını anlatmaktadır.

Abdülhamit Kırmızı "Son Dönemde Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler" başlıklı makalesinde özellikle 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilerde yer alan Ermenileri ele almaktadır.

Mahmut Niyazi Sezgin, "Ermenistan'da Dini Yapı ve Dini Hayat" başlıklı çalışmada Ermeni Kilisesinin tarihi perspektiften yola çıkarak günümüz Ermeni devleti ve toplumu için taşıdığı anlamı konu etmektedir. Yazar Ermeni Kilisesini özellikle Ermeni milli kimliğini oluşturan en önemli dinamiklerin başında saymaktadır.

Arş. Gör. Soner Karagül, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu", adlı çalışmada genel olarak Avrupa Birliği'nin ve özelde, bazı üye ülkelerin Ermeni soykırımı iddiaları hakkında Türkiye'ye karşı almış oldukları menfi kararları ve bu kararların etkilerini başarılı bir şekilde formüle edilerek ortaya koymuştur.

Ayhan Aydın, "100 Yıl Önce Balıkesir'de Bir Ziraat Öncüsü Aravent Ağaton Efendi", başlıklı makalesinde bölgesel ölçekte adı ve yaptıkları unutulmuş bir Osmanlı Ermeni'sinin Balıkesir ve çevresinde ziraat alanında yaptığı öncü çalışmaları gün ışığına çıkartarak okuyucunun dikkatine sunmuştur.

Ayrıca Ermeni Araştırmaları dergisinin bu sayısında iki adet çok önemli söyleşi yer almaktadır. Yrd. Doç. Dr. Kamer Kasım ve Yrd. Doç. Dr. Sedat Laçiner'in Türkiye Ermenileri Patriği II. Mesrob ile yaptıkları söyleşi bunlardan birincisini oluşturmaktadır. Türkiye Ermenilerinin görüşlerini okuyucuya duyurması açısından bunun ilginç olacağını düşünmekteyiz. İkinci söyleşiyi de Yrd. Doç. Dr. Sedat Laçiner'in Erivan'da yaşayan gazeteci Haykaram Nahabetyan ile yapmıştır. Bu söyleşide ifade edilen birçok konu hususunda Enstitümüzün farklı düşündüğünü belirtmek isteriz. Ancak bu söyleşinin sınırın ötesinde yaşayan kişilerin neler düşündüklerini anlama açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu söyleşilerde ifade edilen görüşler tipki makalelerde olduğu gibi sadece ilgili kişileri bağlar.

Dergimizin bu sayısını da okuyucularımızın zevkle okuyacaklarını umuyoruz.

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer E. LÜTEM*

1. 2002 YILININ BİLANÇOSU

2 002 yılı Türk ve Ermeni dışişleri bakanlarının en fazla bir araya geldikleri yıl olmuştur. Bakanlar bazı uluslararası toplantılardan yararlanarak, Mayıs'ta Reykjavik'te,¹ Haziran'da İstanbul'da² ve Eylül'de New York'ta görüşmüşlerdir. Bu toplantılarda, Türkiye Karabağ sorununun çözümüne öncelik verirken, Ermenistan Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kurulması ve kara sınırının açılmasına önem vermiştir. Bu toplantılarda bir ilerleme sağlanmamış olmakla beraber, özellikle Ermeni tarafı, bu görüşmelerin devamından yana olduklarını çeşitli kez dile getirmiştir. Ancak, Türkiye'deki genel seçimler ve Ermenistan'daki devlet başkanlığı seçimleri dışişleri bakanları toplantılarının kesilmesine neden olmuştur.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 2002 yılı içinde her vesilesiyle Türkiye ile önkoşulsuz diplomatik ilişki kurulmasını ve iki ülke arasındaki kara sınırının açılmasını istediklerini dile getirmiştir. Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmaması ve sınırın kapalı olması; Ermenistan'ın Karabağ'ı ve diğer Azerbaycan topraklarını işgal etmiş bulunmasının, Türkiye'ye karşı soykırım iddiaları ileri sürmesinin ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını resmen tanımak istememesinin bir sonucudur. Ermenistan ile önkoşulsuz diplomatik ilişki kurulduğu ve sınırlar açıldığı takdirde Ermenistan'ın yukarıda saydığımız sorunların çözümü için gayret göstermesine gerek kalmayacaktır. O nedenle önkoşulsuz diplomatik ilişki kurulması Türkiye'nin çıkarlarına aykırıdır.

2002 yılının bir özelliği, 2000 ve 2001 yıllarının aksine, Ermeni militanlarının gayretlerine rağmen, hiçbir ülke parlamentosunun sözde Ermeni soykırımını tanıyan karar almamış olmasıdır. Bu

* E. Büyükelçi.

1 Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar' *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, ss. 25-27.

2 Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 6, ss. 7-9.

çerçevede İsveç³ ve İsviçre⁴ parlamentolarında yapılan girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buna karşın Kanada Senatosu tanımayla ilgili bir karar almış⁵ ancak bunun geçerlik kazanması için gerekli olan Avam Kamerası kararı sağlanamamıştır. ABD Kongresine Ermeni soykırım iddiaları hakkında bir tasarı sunulamamış, Yahudi Holokostunu konu alan bir tasarıda Ermeni soykırımı iddiasının yer almasına çalışılmıştır.⁶

Avrupa Birliği Parlamentosunda Kafkasya hakkındaki bir raporda, Ermeni soykırım iddialarının kabul edildiğinin tekrarlanması ve ayrıca Türkiye'den Ermenistan'a uyguladığı ablukaya son vermesinin istenmesi Türkiye'de büyük tepki ile karşılanmış TBMM'de grubu bulunan partiler, bu kararın kabul edildiği gün olan 28 Şubat 2002 tarihinde bir bildiri yayınlamak, Avrupa Parlamentosunun tarihi gerçekleri bilinçli bir şekilde inkar ettiğini bildirmişlerdir.⁷

Ermeni görüşlerinin Avrupa Birliği organlarında tanıtmak için lobi faaliyetlerinde bulunan Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu (Avrupa Ermeni Federasyonu), Ermeniler lehinde devamlı faaliyetleriyle tanınan bayan Tessa Hofmann'a "Günümüz Türkiye'sinde Ermeniler Türkiye Cumhuriyetindeki Ermeni Azınlığının Durumunun Eleştirel Bir Değerlendirilmesi" başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Türkiye'deki Ermenilerin durumu hakkında bir çok yanlış bilgiler içeren bu rapora İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi bir bildiri yayınlamak itiraz etmiştir.⁸

2002 yılında Ermeni propagandasının en önemli aracı, soykırım iddialarını dile getiren, rejisörlüğünü Atom Egoyan'ın yaptığı Ararat filmi olmuştur. Bir çok uydurma dehşet sahnelerini içeren film, muğlak ve karışık anlatımı nedeniyle, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde dahi, fazla seyirci toplayamamıştır. Bu filmin propaganda yönleri ve tarihsel bakımından yanlışlıkları Ermeni Araştırmaları Enstitüsünce yayınlanan bir kitapta ortaya konmuştur.⁹

³ Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, ss. 12-14.

⁴ Ibid, ss. 17-19.

⁵ Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 6, ss. 15-16.

⁶ Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar' *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 7, ss. 8-9.

⁷ Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 4, sayfa 27-31.

⁸ Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar' *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 7, sayfa 11-13.

⁹ Şenol Kantarcı, Sedat Laçiner, *Ararat: Sanatsal Ermeni Propagandası*, (Ankara: ASAM Yay., 2002).

2002 yılı içinde Karabağ sorunu hakkında Başkan Aliev ve Koçaryan bir çok kez baş başa görüşmeler yapmışlarsa da bu konuda hiçbir gelişme sağlayamamışlardır. AGİT tarafından bu sorunun çözümü için kurulan Minsk Grubu'nun bir faaliyeti görülmemiştir. Bu grup adına hareket eden Grup eş başkanları olan ABD, Rusya ve Fransız temsilcileri de, sık sık Ermenistan ve Azerbaycan'a gitmekle beraber, çözüm için yeni bir formül üretmemişlerdir. Bu durum Minsk Grubu ve eş başkanlarının faaliyetinin ne derecede yararlı olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken husus, ABD, Rusya ve Fransa, çeşitli nedenlerle Ermenistan görüşlerine yakın olduklarından, onlar tarafından bulunacak formüllerin, şimdiye kadar olduğu gibi, Azerbaycan'ı tatmin etmesi ihtimalinin fazla olmadığıdır.

Halen bir çıkmaz içinde olduğu görülen Karabağ sorunu için yeni girişimler gerekmektedir. Çözüm arama çabaları AGİT içinde sürdürülecekse Azerbaycan ve Ermenistan arasında denge gözeterek yeni bir müzakere mekanizması kurulmalıdır. Bu başarılamazsa sorun, asli görevi uluslararası anlaşmazlıkları çözmek olan Birleşmiş Milletlere götürülmelidir. Bu örgütte Müslüman ülkelerin mevcut olması Azerbaycan'a çok ihtiyaç duyduğu dengeyi sağlayabilecektir.

Halen, Karabağ sorununun çözümü, Ermenistan'daki başkanlık ve parlamento seçimleriyle, Azerbaycan'daki başkanlık seçimlerinin sonrasına ertelenmesi için ilgili taraflar arasında zımni bir mutabakat olduğu görülmektedir. Oysa Karabağ'ın Ermenistan ile entegrasyonu süratle ilerlediğinden her geçen günün Ermenistan lehine ve Azerbaycan aleyhine olduğu akılda tutulmalıdır.

2002 yılı, Türkiye'de Ermeni araştırmaları yönünden önemli faaliyetlere sahne olmuştur. Nisan ayında Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi toplanmıştır. Kongreye 130'un üzerinde bilim adamı ve yazar katılmış ve çeşitli konuları kapsayan 115 adet tebliğ sunulmuştur. Tebliğ verenlerin büyük çoğunluğu (17 profesör, 23 doçent, 37 yardımcı doçent ve 11 diğer öğretim görevlisi) üniversitelerimiz mensubudur. Ayrıca 21 yazar ve 6 emekli büyükelçi tebliğ sunmuşlardır. Kongre, bu konuda şimdiye kadar ülkemizde yapılan en büyük toplantıdır. Tebliğlerin sayısı yönünden ise aynı konuda dünyadaki en büyük toplantı olması olasıdır. Sunulan tebliğler 2003 yılı içinde Ermeni Araştırmaları Enstitüsünce bir kitap halinde bastırılacaktır.

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü 2001 yılı Mayıs ayından beri, İngilizce ve Türkçe olarak "Ermeni Araştırmaları" dergilerini yayınlamaktadır. Türk olmayan okurlara erişebilmek amacıyla Enstitü, 2002 yılı sonlarında İngilizce olarak "Review of Armenian Studies" dergisini yayınlamaya başlamıştır.

Amerikalı bir hakim olan Samuel W. Weems , kaleme almayı planladığı "Büyük Ermeni Düş Kırıklığı" serisinin ilk kitabı olan "Ermenistan: Bir Hıristiyan Terörist Devletin Sırları" başlıklı kitabını 2002 içinde yayınlamıştır. Büyük bir Türk dostu olan Samuel W. Weems, 24 Ocak 2003 tarihinde vefat etmiştir. Toprağı bol olsun.

2. ERMENİSTAN'DA BAŞKANLIK SEÇİMLERİ

Ermenistan Başkanlık Seçimleri 19 Şubat 2003 tarihinde yapılmıştır. Adayların hiç biri ilk turda seçilmek için gerekli oyu alamadığından 5 Mart 2003 tarihinde ikinci tur yapılması gerekmiş ve beş yıl için Ermenistan'ın Devlet Başkanı seçilmiştir.

Seçim Kampanyası

Başkan Koçaryan, çok sayıda adayın oyları bölereği ve dolayısıyla kendisinin ilk turda seçilmesini engelleyebileceği düşüncesiyle muhalefet partilerinin tek aday çıkarmalarını tercih ettiğini söylemiştir.¹⁰ Ancak muhalefet cephesini oluşturan 16 parti, çeşitli kez beyan etmelerine¹¹ karşın tek aday üzerinde anlaşmamışlardır. Bu durumun başlıca nedeni halen Ermenistan'da herkesin adaylığı üzerine anlaşabileceği seçkin bir politikacı olmamasıdır. Eski Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan'ın birleştirici bir rol oynayabileceği düşünülmüşse de muhalefet partileri onu da desteklemekten kaçınmışlardır.¹² Koçaryan böylelikle çok sayıda ve hepsi, çeşitli derecelerde olmakla beraber, kendi karşısında güçsüz rakiplerle yarışmıştır. Seçimin birinci turundan kısa zaman önce bazı adaylar Stepan Demirciyan lehine çekilmişlerse de, Rusya ile daha ileri düzeyde işbirliğine taraftar olan Artashes Gegemyan ve Aram Karabetyan'ın adaylıklarını sürdürmeleri Stepan Demirciyan ile Robert Koçaryan arasındaki büyük oy farkının başlıca nedenini oluşturmuştur.

¹⁰ *Medimax*, 31 Ocak 2003.

¹¹ *AREA*, 28 Ocak 2003.

¹² *RFE/RL*, 16 Kasım 2002.

Diğer yandan Başkan Koçaryan'ın adaylığı, Başbakan Andranik Markaryan'ın Cumhuriyetçi Partisi ile Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak Partisi), Kanun Ülkesi Partisi ve bir düzine kadar küçük parti ve siyasi kuruluş tarafından desteklenmiştir.¹³ Ayrıca, basın haberlerine göre, Koçaryan'ın seçim kampanyası sırasında devletin olanaklarından yararlanması da seçilmesine katkıda bulunmuştur. Bu konuda aşağıda ayrıca bilgi verilecektir.

Başkan Koçaryan seçim programında halka bir dizi vaatle bulunmuştur. Bunlar arasında Ermenistan'da her yıl 30 ilâ 40 bin yeni iş yaratılması en başta gelmektedir. Bunun yanında yeni yollar yapılması, mülteciler için konutlar inşa edilmesi, doğal gaz miktarının Sovyetler dönemindeki düzeye çıkarılması, bütün evlere 24 saat su verilmesi ve kurumakta olan Sevan Gölü su seviyesinin 60 santim yükseltilmesi gibi hususlar da vardır.¹⁴ Koçaryan seçildiği taktirde Ermenilerin yabancı ülkelere göç etmesini durdurmak ve Ermenistan'a geri dönmelerini sağlamak sözünü de vermiştir.¹⁵

Başkanlık seçimleri sırasında dikkati çeken bir olay, Ermenistan'ın ilk dışişleri bakanı olan Raffi Hovanyan'ın, Ermeni vatandaşı olmadığı ileri sürülerek, adaylığının kabul edilmemesidir. Ermeni kanununa göre başkanlığa aday olabilmek için on yıldan beri Ermenistan vatandaşı olmak ve Ermenistan'da ikamet etmek gerekmektedir. 2001 yılında vatandaşlığa kabul edilen R. Hovanyan 1991'den beri Ermenistan vatandaşı olmak için başvurduğunu¹⁶ ancak bu konuda işlem yapılmadığını iddia etmişse de bu konuda açtığı davaları kaybetmiştir.¹⁷

Bu olay Karabağ doğumlu Koçaryan'ın da Ermenistan vatandaşlığı konusunu gündeme getirmiştir. Koçaryan 1992-1994 yıllarında Karabağ Devlet Savunma Konseyi başkanlığını yapmıştır. 1994-1997 yılları arasında da sözde Karabağ Cumhuriyeti Başkanı olmuştur.¹⁸ 1997 yılında Ermenistan başbakanlığına atanmış, Devlet Başkanı Ter Petrosyan'ın istifa etmesinde baş rolü oynadıktan sonra 1998'de Ermenistan Başkanı olmuştur. Bu durumda Koçaryan'ın, 1992-1997 arasında Karabağ'da resmi bir görev sahibi olduğundan, o yıllarda Ermenistan'da ikamet etmesi

¹³ *Armenia This Week*, 14 Şubat 2003.

¹⁴ *La Lettre de l'UGAB*, 25 Ocak 2003.

¹⁵ *Noyan Tapan*, 31 Ocak 2003.

¹⁶ *Arm TV*, 25 Aralık 2002.

¹⁷ *RFE/IRL, Armenia Report*, 9 Ocak 2003.

¹⁸ *Armenia This Week*, 14 Şubat 2003.

mümkün değildir. Ancak adı geçeninin elinde son on yıldan beri devamlı olarak Ermenistan'da ikamet ettiğine dair bir polis belgesi bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁹ Başkanlık adaylarından altısı bu belgenin geçersiz sayılması için mahkemeye müracaat etmişler ancak bu talepleri kabul edilmemiştir.²⁰

Ermenistan başkanlık seçimleri bazı şiddet hareketlerine sahne olmuştur. Ermenistan Devlet Televizyon ve Radyo Kurumu Başkanı Tigran Nagdalyan 27 aralık 2002 tarihinde bilinmeyen kişiler tarafından öldürülmüştür. Başkan Koçaryan derhal bir televizyon konuşması yaparak katillerin bulunacağını vaat etmiştir.²¹

Söz konusu kurumun üyeleri Devlet Başkanı tarafından atandığından, bunların hepsi gibi Nagdalyan da başkan Koçaryan'ın taraftarı idi. O itibarla, adı geçeninin katli Koçaryan'a karşı bir hareket olarak görülmüştür. Diğer yandan bu cinayetin 27 Ekim 1999 tarihinde Ermenistan Millet Meclisinin basılarak, aralarında Meclis Başkanı Demirciyan ve Başbakan Sarkisyan'ın da olduğu sekiz kişinin öldürülmesi olayı ile ilgili bulunduğu ve Nagdalyan'ın da bu olayın başlıca tanıklarından biri olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bu konuda halen devam eden davanın savcısı Gagik Cihangiryan Nagdalyan'ın daha önce zaten bir çok kez ifade vermiş olduğunu belirterek öldürülmesiyle Millet Meclisindeki cinayetler arasında bir bağ görmediğini söylemiştir.²² Buna karşın muhalefetteki 16 parti bir bildirge yayınlamaya Nagdalyan'ın öldürülmesi ile ilgili soruşturmanın Millet Meclisi olayı ile olabilecek ilgisinin dikkate alınmadan yürütülmesinden endişe duyduklarını belirtmişlerdir.²³ Bu arada bir avukat 1999 yılı Millet Meclisi saldırısının video kasetlerinin devlet televizyonunun teknik imkanlarıyla "düzeltildikten" ve ayrıca 11 dakikası temizlendikten sonra adli makamlara teslim edildiği ve Nagdalyan'ın bu olay nedeniyle 1999 saldırısıyla bir ilişkisi olduğunun iddiası ortaya atılmıştır.²⁴

Ermenistan Devlet ve Televizyon ve Radyo Kurumu Başkanlığına 8 Ocak 2003 tarihinde getirilen Alexan Harutiunyan, Millet Meclisi cinayetlerinin azmettiricisi olarak tutuklanmış, dört ay sonra delil

¹⁹ RFE/IRL, *Armenia Report*, 10 Ocak 2003.

²⁰ *Arminfo*, 13 Şubat 2003.

²¹ *Armenian News Network: Groong*, 28 Aralık 2002.

²² *La Lettre de l'UGAB*, 11 Ocak 2003.

²³ *Pan Armenian Net*, 8 Ocak 2003.

²⁴ *La Lettre de l'UGAB*, 11 Ocak 2003.

yetersizliğinden serbest bırakılmıştı. Harutiunyan tutuklandığında Başkan Koçaryan'ın özel kalem müdürüydü.²⁵

Başkanlık seçiminin ikinci kanlı olayını, Milletvekili Hayk Babuhanyan'un 4 Şubat 2003 tarihinde başkanlık adaylarından Aram Karabetyan ile ilgili bir mitinge katılması sırasında bıçaklanması oluşturmuştur.²⁶ Babuhanyan ağır yaralı olarak hastaneye kaldırılmış, saldırgan yakalanmıştır.²⁷

Ermeni siyasi hayatında, maalesef, çok eskiden beri bir şiddet geleneği mevcut olduğu görülmektedir. Yakın zamanlardan, mesela Koçaryan'ın başkan olduğu 1998 yılından günümüze kadar şu örnekleri verebiliriz: 1998'de Baş Savcı General Henrik Haçatriyan'ın öldürülmesi, 1999'da Ermenistan Millet Meclisinin basılarak sekiz kişinin öldürülmesi, 2001'de Başbakanın müşaviri Gagik Pogosyan'ın öldürülmesi, 2002 tanınmış gazeteci Mark Grigoryan'ın ağır yaralanması ve yukarıda anlattığımız gibi, Tigran Nagdalyan'ın öldürülmesi. 2003 yılı da Babuhanyan'ın yaralanmasıyla başlamıştır. Ermenistan'da 25 Mayıs 2003 tarihinde genel seçimler yapılacak olduğundan bu gibi saldırıların devam etmesi olasıdır. Bu arada Ermenistan'ın bağımsızlığından bu yana geçen 12 yıl içinde hiçbir siyasi cinayetin aydınlatılmamış olması²⁸ da bu saldırıların korkusuzca gerçekleştirilmesinin başlıca nedenidir.

Başkanlık seçimleri sırasında en fazla şikayet edilen konu, özellikle başkan Koçaryan taraftarlarının yasalara ihlal eden davranış ve uygulamaları olmuştur. Bunları, Ermenistan basınında çıkmış olan haberlere dayanarak, şöyle özetleyebiliriz: Devlet televizyonunun Koçaryan'ın faaliyetlerine geniş bir şekilde yer verirken diğer adayları ihmal etmesi;²⁹ bazen diğer adaylar hakkında çarpıtılmış bilgiler vermesi;³⁰ Koçaryan'ın posterleri, resmi binalar dahil, bir çok yerde bulunurken, diğer adayların posterlerinin³¹ asılmasına güçlük çıkarılması ve bazen bunların yırtılması;³² Koçaryan'ın seçim merkezinin bir devlet binasında bulunması;³³ askerlerin Koçaryan'ın seçim kampanyasına

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *A1 Plus*, 4 Şubat 2003.

²⁷ *Yerkir-Online*, Şubat 2003.

²⁸ *Le Monde*, 19 Şubat 2003.

²⁹ *Armenia Now*, 31 Ocak 2003.

³⁰ *Review and Outlook*, 2 Şubat 2003; *The Noyan Tapan Highlights*, 4 February, 2003.

³¹ *Ibid.*

³² *Arminfo*, 29 Ocak 2003; *Orran*, 1 Şubat 2003.

³³ *Orran*, 1 Şubat 2003.

katılmaları, okul çocuklarının Koçaryan'ın seçim toplantılara götürülmeleri;³⁴ Adalet Bakanı David Harutiuyan'ın Koçaryan'ın seçilmesi için öğretmenler ve velilerle toplantılar yapması;³⁵ Koçaryan ile ilgili paralı seçim reklamlarının en fazla izlenen saatlerde yayınlanması, özel televizyonların bir dakikalık reklam fiyatını 20 dolardan, Koçaryan hariç, diğer adayların ödemekte zorlanacağı 120 dolara çıkarmaları;³⁶ bazı kişilerin elektrik, gaz, su faturalarının, Koçaryan'a oy vermeleri karşılığında ödenmesi.³⁷

Savunma Bakanı Serj Sargsiyan'ın görevinden istifa etmeden önce Başkan Koçaryan'ın seçim kampanyasını yürütmesi de, Başkan Koçaryan'ın seçimlerde devlet olanaklarından yararlanma isteğine bağlanmış hatta Sargsiyan'ın güvenlik güçlerine Koçaryan'ın tekrar seçilmesini sağlamaları talimatı verdiği dahi ileri sürülmüştür.³⁸

Seçim Kampanyasında Dış Politika

Seçim kampanyası sırasında dış politika konularına çok az değinilmiştir. Ermenistan'ın Rus Federasyonu ile ileri derecede ilişkileri bulunmasına rağmen Milli Birlik Partisi Başkanı Artashes Gegemyan Rusya ile ilişkilerin daha da geliştirilmesini savunmuştur.³⁹ Bunda, sayıları hayli çok olan yoksul insanların, bir tür istikrar sağlayan Sovyet döneme özlem duymalarının rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bir kamu oyu araştırmasına cevap verenlerin % 13,7 si Ermenistan'ın Rusya-Beyaz Rusya Federasyonuna katılmasını, % 6,3 ü Ermenistan'ın Rus Federasyonunun bir parçası olmasını istemiştir. % 53,8 gibi büyük bir çoğunluğu da, yukarıda değindiğimiz gibi, Rusya ile ileri dereceye ulaşmış olan ilişkilerin korunmasına taraf olduklarını bildirmişlerdir.⁴⁰ Bir kaynağa göre, Rusya'nın ülkedeki bu mümtaz mevki, belirli bir gereği yok iken Koçaryan'ın, 16-18 Ocak tarihlerinde Moskova'ya bir ziyaret yapmasına neden olmuştur.⁴¹ Koçaryan bununla Rusya ile ilişkilerin mükemmel düzeyde olduğu kanıtlanmak ve ülkede Rusya taraftarı kişilerin oylarını almak istemiştir.

³⁴ Aynı kaynak.

³⁵ *Eurasianet Organization*, 11 Şubat 2003.

³⁶ *Armenia Now*, 31 Ocak 2003.

³⁷ *Ria Orienda*, 28 Ocak 2003; *Review and Outlook*, 2 Şubat 2003; *The Noyan Tapan Highlights* "N4, February, 2003.

³⁸ *RFE/IRL, Armenia Report*, 16 Ocak 2003.

³⁹ *Noyan Tapan*, 28 Ocak 2003.

⁴⁰ *AZG Daily*, 10 Aralık 2002.

⁴¹ *Noyan Tapan*, 10 Şubat 2003.

Ermenistan, çok belirgin olan Rusya taraftarlığı yanında, ABD ve Avrupa Birliği ile de iyi ilişkiler içinde olmayı arzu etmekte ve bu husus Koçaryan'ın seçim programında da yer almış bulunmaktadır. Ermenistan, adı geçen ülkelerin hepsinin yardımına ihtiyaç duyduğundan, bu politikaya "tamamlayıcılık" (complementarity) adı verilmiştir. Dışişleri Bakanı Oskanyan bir mülakatında,⁴² soruları yönelten gazetecinin bu politikanın son beş yıl içinde arzulanan sonuçları vermediğini ileri süren görüşünü kabul etmemiş ve aksine "tamamlayıcılık"ın Ermenistan dış politikasının dayandığı başlıca temellerden biri olduğunu ileri sürmüş ve bu politikadan ayrılmanın olumsuz etkileri olacağını savunmuştur. Bu konuda dikkati çeken husus, Ermenistan'ın ne Türkiye'yi ne Azerbaycan'ı hatta ne de Gürcistan'ı "tamamlayıcılık" politikası içinde görmediği ve bu politika ile, özellikle Türkiye ve Azerbaycan'a karşı bir cephe oluşturmayı veya hiç olmazsa bir denge kurmayı hesapladığı ortaya çıkmıştır.

Diğer yandan Ermenistan Dışişleri Bakanı bu mülakat sırasında, Koçaryan'ın, seçildiği taktirde, ikinci dönem başkanlığının sona ereceği tarih olan 2008 'de Ermenistan'ın tam üyelik müzakerelerine başlamak için Avrupa Birliğinin kapısını çalmaya hazır olacağını da söylemiş bulunmaktadır. Bu ifadeler, Ermenistan'ın Türkiye ile yaklaşık aynı dönemde Avrupa Birliğine üye olmayı planladığını ve belki de bu hususta Avrupa Birliği yetkililerinden bazı vaatler almış olabileceğini düşündürmektedir.

Seçim Kampanyasında Karabağ Sorunu

Karabağ konusuna da seçim kampanyası sırasında fazla değinilmemiştir. Bunun nedeninin Koçaryan'ın bu sorun karşısındaki sert ve uzlaşmaz tutumunun genelde kamu oyunda tasvip görmesidir. Ancak, bir rivayetten ileri gitmese de, Karabağ sorununun çözümü çerçevesinde Megri bölgesinin Azerbaycan'a verilmesi olasılığı Koçaryan idaresinin eleştirilmesine neden olmuş bu da Dışişleri Bakanı Oskanyan'ı, yukarıda değindiğimiz mülakatı sırasında, bu konunun suiistimal edildiğini ve Megri'nin milli güvenlik ve toprak bütünlüğünü ilgilendirdiğini ısrarla söylemek durumunda bırakmıştır. Koçaryan'ın seçim programında da,⁴³ Megri bölgesi kastedilerek, Azerbaycan ile "toprak değişimi" reddedilmekte ve gelecek beş yıl içinde Karabağ'ın kendi kaderini

⁴² H1 Televizyonu, *Orakarg Programı*, 8 Şubat 2003.

⁴³ LA Lettre de l'UGAB, 25 Ocak 2003.

kendisinin tayin hakkının uluslararasıca tanınması için çalışılacağı belirtilmektedir. Programda ayrıca Karabağ'a güvenilir sınırlar sağlanmasının Ermenistan ile devamlı bir coğrafi irtibatı gerektirdiği ifade olunmaktadır. Diğer bir deyimle Koçaryan, Ermenistan'ı Karabağ'la Laçin bölgesinden geçen bir koridorla bağlamak isterken, Nahcivan'ın Megri bölgesinden geçecek bir koridorla Azerbaycan'a bağlanmasını kabul etmemektedir.

Koçaryan'ın yukarıda değindiğimiz Moskova ziyaretinde, 16 Ocak 2003 tarihinde, verdiği bir konferans sırasında, 1991-1992 yılları Karabağ olaylarının Ermenilerin Azerbaycan'da yaşamalarının imkansız olduğunu gösterdiğini söyledikten sonra "Bir tür etnik uyumsuzluktan bahsediyoruz" demesi tepkilere yol açmıştır.⁴⁴ Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Walter Schwimmer "bu 'nefret' ifadesinin savaş tacirliği anlamına geldiğini ve Avrupa'nın etnik hoşgörü ve çeşitlilik ilkelerine ters düştüğünü" söylemiş ve ayrıca "Ermenistan ve Azerbaycan'ın ait olduğu Avrupa etnik, kültürel dini veya dil alanında olsun Avrupa çeşitliliğini kabul etmekle başlar"⁴⁵ demiştir. Avrupa Konseyi Genel Sekreterinin bu sert eleştirileri Ermenistan'ın Avrupa Birliği üyesi olabilmesi için halen ülkede pek revaçta olan aşırı milliyetçi duygu ve düşüncelerden arınması bunun yanında da Azerbaycan ve Türkiye ile barış yapması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Seçim Kampanyasında Türkiye

Koçaryan'ın Türkiye'ye karşı sert olarak nitelendirilecek politikası Ermenistan'da genel tasvip gördüğünden bu konuda da seçim kampanyası sırasında pek durulmamıştır. Milli Birlik Partisi Başkanı Gegemyan, Koçaryan idaresinin Rusya'yı soğutmak için elinden geleni yaptığını iddia ederken, misal olarak, Türkiye'nin NATO'nun yaz aylarında Ermenistan'da yapılacak olan manevralara katılacak olmasını göstermiş ve "1915'ten sonra ilk defa 2003'te bir Türk askeri Ermeni toprağına ayağını basacaktır"⁴⁶ gibi demagojik olduğu kadar tarih açısından da yanlış sözler sarf etmiştir.

Taşnaklar ise başkanlık seçimlerinde partinin tutumunu tespit etmek üzere, 22-24 Kasım 2002 tarihlerinde, bir "Yüksek Kongre" toplamışlar ve Koçaryan'ın izlediği politikaları övdükten sonra

⁴⁴ RFE/RL Armenia Report, 31 Ocak 2003.

⁴⁵ Aynı kaynak.

⁴⁶ Noyan Tapan, 28 Ocak 2003.

kendisini desteklemek kararını almışlardır. Koçaryan'ın beğenilen icraatı arasında "milli davaları uluslararası arenada şerefli bir şekilde ortaya atmak" da vardır. Bununla kastedilen Koçaryan'ın iktidara gelmesinden sonra Ermeni diplomasisinin bazı uluslararası kuruluşlarda soykırımı iddialarını dile getirmesidir.⁴⁷ Taşnak Partisi Büro üyesi Viken A. Hovsepyan bir demecinde Koçaryan'ın, Ermeni tarihinde ilk defa olarak, Birleşmiş Milletlerde Ermeni soykırımının tanınmasını istediğinin unutulmaması gerektiğini ve bu durumun bir önceki rejimle (Ter Petrosyan'ın başkanlığı dönemiyle) başlıca farkı oluşturduğunu söylemiştir.⁴⁸ Koçaryan da Taşnakların bu talebine ve ülkedeki genel yaklaşıma uygun olarak seçim programında⁴⁹ Ermeni "soykırımı"nın uluslararası alanda tanınması için çalışacağını tekrarlamıştır. Böylelikle Koçaryan, seçildiği taktirde, önümüzdeki beş yıl içinde de Türkiye ile iyi ilişkiler kurmayı öngörmediklerini dolaylı olarak teyit etmiştir.

Bu arada Türkiye ile ilişkiler konusunda Taşnaklar ile Koçaryan'ın tam bir anlaşma içinde olmadıkları görülmektedir. Viken A. Hovsepyan yukarıda değindiğimiz demecinde, Koçaryan'ın iki yıl kadar önce bir Türk televizyon muhabirine verdiği mülakatta Ermeni toprakları hakkında ciddi yanılığa düştüğünü⁵⁰ söylemiş, o zamanlar bu konuyu kamu oyu önünde tartışmaktan kaçındıklarını ancak Koçaryan'la görüşmelerinde memnuniyetsizliklerini dile getirdiklerini, halen bu konudaki duydukları rahatsızlık ve endişelerin büyük ölçüde giderildiğini belirtmiştir.

Birinci Turun sonuçları

Seçimler için başlangıçta 15 siyaset adamı aday olmuştur. Bunlardan bazılarının adaylıkları Ermenistan Seçim Merkezi Komisyonunca, adaylık için gerekli olan Ermenistan vatandaşı olmak, son on yıldan beri Ermenistan da ikamet etmek ve en az 35.000 imza toplamak gibi koşulları yerine getiremediklerinden, kabul edilmemiştir. Bazı adaylar ise, seçimlerden önce adaylıktan çekilmişlerdir. Sonunda seçimlere 9 kişi katılmıştır. İlk turda adayların aldıkları oylar şöyledir.⁵¹

⁴⁷ *La Lettre de L'UGAB*, 30 Kasım 2002.

⁴⁸ *AWOL*, 8-14 Şubat 2003.

⁴⁹ *La Lettre de l'UGAB*, 25 Ocak 2003.

⁵⁰ Koçaryan'ın 31 Ocak 2001 tarihinde Mehmet Ali Birand'a verdiği ve 1 Şubat 2001'de Türkçesi *Posta*, İngilizcesi de *Turkish Daily News* gazetelerinde yayınlanan mülakata atf yapılmaktadır. Bu mülakatta Koçaryan Ermenistan'ın Türkiye'den toprak veya tazminat istemek için hukuki dayanağı olmadığını söylemiştir.

⁵¹ *Arminfo*, 25 Şubat 2003.

Robert Koçaryan	(Devlet Başkanı)	700.808	% 49,4
Stepan Demirciyan	(Halk Partisi Başkanı)	399.757	% 28,2
Artashes Gegamyan	(Milli Birlik Partisi Başkanı)	250.145	% 17,7
Aram Karabetyan	(Anayasal Haklar Birliği Par. Bşk)	41.795	% 3,0
Vazgen Manukyan	(Milli Demokratik Birlik Par. Bşk)	12.904	% 0,9
Ruben Avaciyen	(Birleşmiş Ermeniler Partisi Bşk)	5.788	% 0,4
Aram Sargsiyan	(Demokratik Parti Başkanı)	3.034	% 0,4
Aram Harutiunyan	(Milli Uzlaşma Partisi Başkanı)	1.272	% -
Garnik Margaryan	(Ermenistan Sosyalist Birliği Par.Bşk)	854	% -

2.315.410 seçmenden 1.463.499'u oy kullanmıştır.⁵² Buna göre seçimlere katılım % 63 gibi düşük bir oranda gerçekleşmiştir. Ancak bundan önceki başkanlık seçimlerinde katılım % 60 kadar olduğundan bu oran Ermenistan için olağan sayılmalıdır.

Eylül ayından itibaren yayınlanan tüm kamu oyu yoklamalarında diğer adaylara nazaran büyük farkla önde görülen Başkan Koçaryan, kendisinden sonra gelen Stepan Demirciyan'dan çok fazla oy alarak ilk turda birinci olmuştur. Ne var ki seçilmek için gerekli % 50+1 oyu, 3000 kadar cüzi bir farkla, alamadığından bu turda seçilememiştir.

İki tur arasında gelişmeler

19 Şubat'ta 2003 tarihinde başkanlık seçimleri oylaması başlayınca bazı kişiler isimlerini seçmen listelerinde bulamamışlar ve kendilerine seçmen olma haklarının tanınması için mahkemelere başvurmuşlardır. Bu kişilerin sayısı on bini geçmiştir.⁵³

Muhalefet Partileri seçimlerde usulsüzlük yapıldığını ileri sürmüşlerdir. İçlerinde birinci turda ikinci gelen Demirciyan ve üçüncü gelen Gegemyan'ın da bulunduğu beş aday usulsüzlükler hakkında ortak bir bildiri yayınlamışlardır.⁵⁴ Buna karşın seçimleri idare etmekle görevli Seçim Merkezi Komisyonu seçim ihlalleri hakkında çok az sayıda yazılı başvuru aldığını bildirmiştir.⁵⁵

Başkanlık seçimleri çeşitli uluslararası kuruluşlardan ve bazı yabancı ülkelerden gelen yaklaşık 470 gözlemci tarafından

⁵² *Armen Press*, 25 Şubat 2003.

⁵³ *Arminfo ve Armen Press*, 19 Şubat 2003.

⁵⁴ *ARKA*, 25 Şubat 2003.

⁵⁵ *Armen Press*, 19 Şubat 2003.

incelenmiştir. Bunların 65'i Bağımsız Devletler Topluluğundan,⁵⁶ 200 kadarı ise AGİT ve Avrupa Konseyi Tarafından gönderilmişti.⁵⁷

Bağımsız Devletler Topluluğu seçim misyonuna başkanlık eden Yuri Yarov, muhalefetin ileri sürdüğü seçim ihlallerinin kanıtı olmadığını ifade etmiştir.⁵⁸ Ayrıca, başkanlık seçimlerinin özgür, dürüst, saydam, demokratik ve meşru bir şekilde yapıldığını ileri sürmüştür.⁵⁹

AGİT ve Avrupa Konseyi tarafından ortaklaşa kurulan Uluslararası Seçim Gözleme Misyonu ise seçimler hakkında ön bulgu ve sonuçları⁶⁰ şu şekilde belirtmiştir: "19 Şubat tarihli Ermenistan Başkanlık seçimleri genelde sakin geçmiş ve iyi idare edilmiştir. Ancak oyların sayılması kusurlu olup seçim sürecinin bütünü, bir çok önemli nokta bakımından, uluslararası standartların altında kalmıştır".

Bildiride uluslararası standartlara uymayan hususlar arasında, seçim öncesinde bazı yıldırma hareketleri ve zor kullanma eylemleri görüldüğü, bazı hileler yapıldığı, Başkanı desteklemek üzere devlet kaynaklarının büyük ölçüde kullanıldığı ve Devlet televizyonunun adaylar hakkındaki haberlerinde dengeli ve tarafsız davranmadığı gibi hususlar yer almıştır.

Muhalefet partileri taraftarları seçimlerden sonra büyük mitingler düzenlemeye başladılar. Seçimlerin ertesi günü olan 20 Şubatta Seçim Merkezi Komisyonu binası önünde yapılan ve 30.000 kadar kişinin katıldığı mitingde Stepan Demirciyan'ın başkan ilan edilmesi istenmiştir.⁶¹ 21 Şubatta yapılan ve yaklaşık 25.000 kişinin katıldığı bir diğer mitingde Stepan Demirciyan'ın başkan ilan edilmesi için 48 saat verildiği bildirilmiştir.⁶² Demirciyan ise, Koçaryan ve rejiminin Ermenistan'da seçimler kisvesi altında iktidarı gasp etmeye çalıştığını söylemiştir.⁶³

Muhalefet partilerin beklenmeyen bu tepkileri ve halkın bir kısmının sokağa dökülmesi karşısında iktidar taraftarları harekete geçmek zorunda kalmıştır. Başkan Koçaryan Televizyonda yaptığı

⁵⁶ *Arminfo*, 19 Şubat 2003.

⁵⁷ *Council of Europe, Press Release*, 20 Şubat 2003.

⁵⁸ *Arminfo*, 19 Şubat 2003.

⁵⁹ *Arminfo*, 20 Şubat 2003.

⁶⁰ *Press Release, OSCE/ODIHR Election Observation Mission, Yerevan*, 20 Şubat 2003.

⁶¹ *Noyan Tapan*, 20 Şubat 2003.

⁶² *Arminfo*, 21 Şubat 2003.

⁶³ *Noyan Tapan*, 22 Şubat 2003.

bir konuşmada resmi makamların kamu düzenini bozmayı amaçlayan her harekete şiddetle karşı duracaklarını bildirmiş,⁶⁴ savunma bakanlığından yapılan bir açıklamada ise muhalefetin Ermenistan'ın iç istikrarını bozmakta ve ülkenin anayasal düzeni ve güvenliğini tehlikeye atmakta olduğu bu durum karşısında Ermenistan Ordusunun Hükümeti tamamen desteklediği ifade edilmiş ve Ermenistan'ın halen geçici bir ateşkesin koşulları içinde yaşadığı hatırlatılmıştır.⁶⁵ Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan da Televizyonda muhalefetin hareketlerinin son yıllarda elde edilen başarılarla gölge düşürdüğünü söyledikten sonra, fakirliğin sınırında bulunduğu için halkın büyük bir kısmının memnun olmadığını, Başkanın da bu memnuniyetsizliğin ne kadar ciddi olduğunu bildiğini, ancak memnuniyetsizliği bu şekilde (mitingler yoluyla) göstermenin doğru olmadığını söylemiştir.⁶⁶

Resmi makamların ikazlarına rağmen 23 Şubat günü yaklaşık 50.000 kişinin katıldığı büyük bir miting yapılarak, birinci tur seçimlerin sonuçları protesto edilmiştir.⁶⁷

Seçimlerin yasallığının sorgulanmaya başlamasından sonra, seçimlerde üçüncü sırada yer almış olan Artashes Gegamyan seçimlerin birinci turunun iptal edilmesini ve yeniden seçim yapılmasını istemiş ve⁶⁸ daha sonra da seçimlerin iptali için Anayasa mahkemesine başvurmuştur.⁶⁹ Dikkat çekmek için özel bir gayret içinde olduğu görülen Gegamyan'ın halen iktidarda bulunanların seçimleri kayb ettikleri takdirde kurşuna dizileceklerini iyi bildiklerini de ifade etmiştir.⁷⁰ Seçimlerde dördüncü olmuş olan Aleksan Karabetyan da birinci turun geçersiz sayılmasını istemiştir.⁷¹ Seçimlerin ikinci turuna katılmayacak olan bu iki şahsın tek şansının birinci turun iptali olduğu dikkatlerden kaçmamıştır.

Buna karşılık Stepan Demirciyan'ın birinci tur oyları tekrar sayılmadığı takdirde ikinci tura katılmayacağı adı geçeninin seçim ofisinden bildirilmiştir.⁷² Başkan Koçaryan ise kimseyi ikinci tura katılmak için ikna etmeye çalışmayacağını, Stepan Demirciyan

⁶⁴ *Noyan Tapan*, 22 Şubat 2003.

⁶⁵ *Arminfo*, 22 Şubat 2003.

⁶⁶ Aynı kaynak.

⁶⁷ *Deutsche Presse Agentur ve Arminfo*, 23 Şubat 2003.

⁶⁸ *Noyan Tapan*, 24 Şubat 2003.

⁶⁹ *Azg Daily*, 28 Şubat 2003.

⁷⁰ *Medimax*, 24 Şubat 2003.

⁷¹ *Arminfo*, 24 Şubat 2003.

⁷² *Arminfo*, 25 Şubat 2003.

katılsa da katılmasa da seçimlerin ikinci turunun yapılacağını ifade etmiştir.⁷³

Bu arada 13 muhalefet partisi bir bildiri yayınlarak bazı taleplerde bulunmuş ve bunların yerine getirilmemesi durumunda Başkan Koçaryan'ın istifasını isteyeceklerini bildirmişlerdir. Talepler arasında Başkan Koçaryan'ın seçim kampanyasını idare den Milli Savunma Bakanı Serj Sarkisyan'ın, Adalet Bakanı David Harutiunyan'ın, Mahalli İdareler Bakanı Ovik Abrahamyan'ın ve Seçim Merkezi Komisyonu Başkanı Artak Sagradyan'ın istifa etmesi, tutuklan-anların serbest bırakılması ve seçimlere hile kanştırılanların cezalandırılması bulunuyordu.⁷⁴

Koçaryan 26 Şubat'ta yaptığı bir basın toplantısında, muhalefetin iddia ettiğinin aksine, seçim ihlallerinin fazla olmadığını ve bunların seçimlerin sonucunu etkilemediği söylemiş ve seçimlerin ikinci turunda ihlallerin önleneyeceği sözünü vermiştir.⁷⁵ Bu arada, izin verilmeyen mitinglere katılan kişilerden bazıları tevkif edilmeye başlanmıştı. Adalet Bakanlığı sözcüsü Ara Sagatelyen'a göre 27 Şubat 2003 itibarıyla 150 kişi tutuklanmış olup bunlardan 88 i hapis diğerleri para cezasına çarptırılmıştır.⁷⁶

Ermenistan başkanlık seçimlerinin bir şiddet havası içine girmesi endişe uyandırmıştır. Avrupa Konseyi Danışma Meclisi Başkanı Peter Schieder 26 Şubat'ta yaptığı bir açıklamada, seçimlerdeki eksiklikler ve yolsuzluklar nedeniyle ciddi endişe duyduklarını belirttikten sonra "Ermenistan, Avrupa Konseyine üyesi bir ülke olarak demokratik taahhütlerine uygun olarak hareket etmek istiyorsa ikinci turda bu gibi yolsuzluklar tekrarlanmamalıdır" demiştir. Peter Schieder ayrıca, kamu düzeninin aşırı önlemlere başvurulmadan sağlanmasını ve tutuklananların derhal serbest bırakılmasını istemiştir. Danışma Meclisi Başkanı muhalefetin de ülkenin anayasal ve yasal düzenine saygı göstermesi gerektiğini belirtmiştir.⁷⁷

AGİK Seçimleri gözleme Misyonu Başkanı Peter Eicher tutuklananlar hakkında endişe duyduğunu bunların, avukatları olmaksızın, kamuya kapalı olarak yapılan davalar sonucu hüküm giydiklerini; demokratik bir seçimde şiddet ve eziyete yer

⁷³ *Arminfo*, 26 Şubat 2003.

⁷⁴ *Medimax*, 26 Şubat 2003.

⁷⁵ *Arm TV*, 26 Şubat 2003.

⁷⁶ *Human Rights Watch*, 28 Şubat 2003.

⁷⁷ *Council of Europe Press Release*, 26 Şubat 2003.

olmadığını söylemiş ve seçimlerin ikinci turunun daha saydam ve özgür olacağını ümit ettiğini eklemiştir.⁷⁸

AGİT dönem Başkanı, Hollanda Dışişleri Bakanı Jaap de Hoop Scheffer başkanlık seçimler hakkında endişelerini dile getirerek, tutukluların serbest bırakılmasını ve ayrıca Ermenistan makamlarının AGİK'in seçimlerle ilgili 1990 tarihli Kopenhag belgesine saygı göstermelerini istemiştir. Bu belge, seçim kampanyalarında, dürüst ve özgür bir hava içinde, siyasi partilerin ve adayların görüşlerini ifade etmelerini ve resmi makamların şiddet ve yıldırma hareketlerine başvurmamalarını öngörmektedir.⁷⁹

İki tur arasındaki önemli gelişmelerden biri de, muhalefetin düzenlediği bir çok miting ve sokak gösterisi karşısında nispeten hareketsiz kalmış olan Koçaryan taraftarlarının bu durumu düzeltmek istercesine, 1 Mart 2003 tarihinde, Erivan'da, Koçaryan'ın da söz aldığı ve 100.000 kişinin katıldığı iddia edilen⁸⁰ büyük bir miting yapmalarınıdır. Mitingin Koçaryan'ın seçim kampanyasını yürüten Savunma Bakanı Sargsiyan tarafından değil Taşnak Partisince düzenlenmesi, Sargsiyan aleyhine ve Taşnakların lehine bir gelişme oluşturmuştur. Aynı saatlerde Demirciyan taraftarlarının düzenlediği bir mitinge en çok 20.000 kişinin katılması⁸¹ Koçaryan taraftarların gücünün daha fazla olduğu kanısını vermiştir.

Bununla beraber Koçaryan'ın mitingine katılanların bir tür ikna edildikleri (bazı köylerden, kasabalardan ve fabrikalardan kişileri zorla otobüslere doldurup getirmek,⁸² para vermek, içki vermek⁸³ gibi) iddia edilmiştir. Diğer yandan nüfusu 2,5 milyon kadar olan Ermenistan'da her 25 kişiden birinin (100.000 kişi) bir araya gelmesi de pek gerçekçi görülmemektedir. Bu oranın Türkiye'de 2,5 milyon kişiye, ABD'de ise yaklaşık 11 milyon kişiye tekabül etmesi Ermenistan'da 100.000 kişi toplamının ne derecede güç olduğunu göstermektedir.

İki tur arasındaki diğer bir gelişme de Koçaryan ve Demirciyan'ın 3 Mart 2003 akşamı televizyonda bir açık oturuma katılmaları olmuştur. Bir çok konuya temas edilen bu toplantıda

⁷⁸ *Interfax News Agency*, Moskova, 27 Şubat 2003.

⁷⁹ *OSCE, The Hague*, 28 Şubat 2003.

⁸⁰ *Associated Press Worldstream*, 3 Mart 2003.

⁸¹ *Associated Press Worldstream*, 1 Mart 2003.

⁸² *A1 + web site*, 4 Mart 2003.

⁸³ *RFE/IRL Armenia Report*, 3 Mart 2003.

Koçaryan'ın ülkenin sorunları hakkında kendi bilgisini sergileyen ve böylelikle de Demirciyan'ın tecrübesizliğini ortaya koymaya çalışan bir taktik izlediği görülmüştür. Buna karşın Demirciyan seçimlerdeki yolsuzlukları ön plana çıkaran bir yaklaşım benimsemiş ve tecrübesi olmadığı iddialarına karşı da yolsuzluklar ve entrikalar konusunda tecrübesinin olmadığını söylemek suretiyle cevap vermiştir. Ermenistan'da ilk kez yapılan bu açık oturumun demokrasi koşullarının henüz yerleşmediği bu ülkede seçmenleri ne ölçüde ve ne yönde etkilediği belli değildir.

Bu açık oturum sırasında, Türkolog olduğunu söyleyen Petros Gazaryan isimli bir gazeteci, Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkileri iyileştirme şansının ve bu iyileştirmenin bedelinin ne olduğunu Demirciyan ve Koçaryan'a sormuştur.

Demirciyan bu soruya "İlişkilerin iyileştirilmesi milli değerlerimizin aleyhine olmamalı ve tarihi adalet gerçekleşmelidir. Bir çok ülke Ermeni soykırımını tanımıştır. Bölge ülkeleriyle ve komşularınızla gelecekte ilişkilerimizi iyileştirmemiz gerektiğine inanıyorum" cevabını vermiş; gazetecinin soykırım konusunda taviz verilmeyeceği hakkındaki görüşüne katıldıktan sonra "Sovyetler Birliği zamanında, hem ülke içinde hem de dışında soykırımın tanınması için kampanya yaptık. Bu bir milli sorundur" demiştir.

Koçaryan ise, her halde sözde soykırımın tanınması için çabalarının bilinmesinden olacak, gazetecinin sorusuna cevap vermemiş buna karşılık diğer başkan adaylarının seçim programlarının soykırım konusunu içermediğini belirttikten sonra Demirciyan'a "Sizin seçim programınızın Ermeni halkı için hayati önemi olan bu konuyu neden içermediğini anlamıyorum" demiştir. Demirciyan ise "kimse bu konulara karşı değil" demekle yetinmiştir.⁸⁴

Bu açık oturumun Türkiye yönünden önemli yönü, Koçaryan hariç, hiçbir başkan adayının sözde soykırım iddiasını seçim programlarına alacak kadar önemli bir konu olarak görmemiş olmasıdır. Bu, ilke olarak, Koçaryan sonrası dönemde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin daha gerçekçi temeller üzerine kurulabileceğinin bir işareti olarak yorumlanabilir.

Seçimlere dönecek olursak, daha önce birinci tur oyları tekrar sayılmadığı takdirde seçimlere katılmayacağını bildiren Demirciyan

⁸⁴ Ann Groong, 5 Mart 2003, *Armenian Presidential Candidates TV Debates*, Public Television of Armenia, Yerevan, 3 March 2003.

bu kez ikinci tura katılacağını ancak bunun birinci tur sonuçlarını tanıdığı anlamına gelmeyeceğini bildirmiştir.⁸⁵

Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Walter Swimmer seçimlerden önce bir bildiri yayınlayarak Ermenistan'ın bütün taraflarca dürüst ve yasal olarak kabul edilecek seçimlere ihtiyacı olduğunu, birinci turda meydana gelen olayların tekrar edilmesinin, sonucu ne olursa olsun, herkes için kayıp bir seçim" olacağını belirterek⁸⁶ gerekli uyarıyı yapmıştır. Avrupa Konseyi Danışma Meclisi eski Başkanı ve bu Meclisin Ermenistan başkanlık seçimleri için Gözlem Heyeti Başkanı Lord Russell Johnston da "özgür, temiz ve saydam bir oylama yapılmasını sağlamaları" için Ermeni makamlarına çağrıda bulunmuştur.⁸⁷ Buna karşılık AGİK Seçimleri Gözleme Komisyonu başkanı Peter Eicher'in resmi makamların oy sahtekarlığı yapan kişileri cezalandırmak için pek bir şey yapmadıklarını, bu durumda bu kişilerin ikinci turda bazı seçim sandıklarından sorumlu olmaya devam edeceğine dair sözleri,⁸⁸ ikinci turda da aynı yolsuzlukların yapılacağını işaretini oluşturmuştur.

Başkanlık Seçiminin Sonucu

5 Mart 2003, Çarşamba günü yapılan ikinci turda, oy verme sırasında kayda değer şiddet hareketlerine rastlanmamıştır. Ertesi gün Seçim Merkezi Komisyonunca ilan edilen ilk sonuçlara göre Koçaryan oyların % 67.5 ini; Demirciyan ise % 32,5 ini almıştır. Seçimlerde 1.596.204 kişi oy kullanmıştır.⁸⁹ Böylelikle seçimlere katılma oranı % 68 olmuştur.

Ermeni basını ve haber ajansları seçimlerin ikinci turunda da çok sayıda ihlal yapıldığında dair bir çok haber yayınlamışlardır. Bunlardan en önemlisi sandıklara başkan Koçaryan'ın isimi yazılı sahte oy pusulalarının doldurulmasıdır. Bu hileye seçimlerin birinci turunda da başvurulmuş ve AGİK Seçimleri Gözleme Komisyonu başkanı Peter Eicher Seçim Merkezi Komisyonunun bazı sandıklardan seçmen sayısından fazla oy pusulası çıkmasını izah edemediğini söylemiştir.⁹⁰ Bir ajans haberine göre ikinci tur için

⁸⁵ ARKA, 3 Mart 2003.

⁸⁶ Council of Europe Press Release, 4 Mart 2003.

⁸⁷ Armen Press, 4 Mart 2003.

⁸⁸ RFE/RL Armenia: Presidential Runoff To Decide Country's Future, 4 Mart 2003.

⁸⁹ Arminfo, 6 Mart 2003.

⁹⁰ RFE/RL Armenia: Presidential Runoff To Decide Country's Future, 4 Mart 2003.

Koçerya'ın ismini taşıyan 600.000 sahte oy pusulası basılmıştır.⁹¹ İkinci ihlal ise, muhalefete mensup birçok kişinin tutuklanması ve böylelikle sayıma itiraz edilmesinin önüne geçilmesidir. Yukarıda açıkladığımız gibi seçimlerin birinci turunda da bu tür tutuklamalar yapılmıştı. Bunların önemli bir kısmı, Ermenilerin ruhani lideri olan Katogikos Karekin II'nin girişimi üzerine serbest bırakılmıştı. Sandıklara sahte oy doldurulması (Ballot-box stuffing) ve tutuklamalar seçimlerden sonra gerek Lord Russell Johnston⁹² gerek Peter Eicher'in⁹³ üzerinde en fazla durdukları hususlar olmuştur. Bunlar kadar etkili olmasa da Devlet Televizyonunun Koçaryan yanlısı yayınlarından da bahsetmek gerekir.

Avrupa Konseyi, seçimlerin ikinci turundan hemen sonra yayınladığı bir basın bildirisinde,⁹⁴ 200 kişilik AGİT ve Avrupa Konseyi gözlemcilerinin, Ermenistan başkanlık seçimlerinin bu turunda bir çok usulsüzlükler olduğu ve bir bütün olarak seçim sürecinin uluslararası standartların altında kaldığı sonucuna vardıklarını belirtmiştir.

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)da seçimler için yaklaşık 60 kişilik bir gözlemci heyeti göndermişti. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu heyetin başkanı Yuri Yarov birinci turdan sonra yaptığı bir açıklamada⁹⁵ seçimlerin özgür, dürüst, saydam, demokratik ve meşru olduğunu söylemiş ve ayrıca yapılan ihlallerin seçimleri geçersiz kıldığı yolundaki muhalefet beyanlarının kanıtlara dayanmadığını ileri sürmüştü.⁹⁶ Avrupa Konseyi, AGİT, bir çok sivil toplum örgütü, yabancı basın ve Ermenistan basının önemli bir kısmı seçimlerin birinci turunda yolsuzluklar olduğunu belirtirken BDT Temsilcisinin bu beyanları hayretle karşılanmış hatta kendisinin, seçimlerin sonucunu taraf tutar şekilde değerlendirdiği için, istifa edeceği haberleri dahi çıkmıştı.⁹⁷ Yarov istifa etmedikten başka seçimlerin ikinci turundan sonra da seçimlerin iyi düzenlendiğini ve ihlal olmadığını söylemiştir.⁹⁸ Bilindiği üzere BDT genelde Rus etkilerine çok açıktır. Yarov'un azınlıkta kalmasına rağmen seçimlerde yolsuzluk olmadığına ısrar etmesini

⁹¹ *Arminfo*, 5 Mart 2003.

⁹² *Arminfo*, 6 Mart 2003.

⁹³ Aynı kaynak.

⁹⁴ *Council of Europe Press Release*, 6 Mart 2003.

⁹⁵ *Arm TV*, 20 Şubat 2003.

⁹⁶ *Arminfo*, 19 Şubat 2003.

⁹⁷ *Arminfo*, 1 Mart 2003.

⁹⁸ *Arminfo*, 5 Mart 2003.

Rusya Federasyonunun Koçaryan'ın seçilmesine katkıda bulunmak isteğiyle açıklamak mümkündür. Nitekim Vladimir Putin'in Koçaryan'ı ilk tebrik eden devlet başkanı olması çok eleştirilen bu seçimlere yasallık kazandırmak amacını taşısa gerektir.

Buna karşın batı dünyasında Ermenistan'ın başlıca hamisi olan ABD'nin seçimlere tepkisi farklı olmuştur. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Richard Boucher Ermenistan başkanlık seçimlerinin uluslararası standartların altında kaldığı görüşüne katılmış, Ermenistan yöneticilerinin inanılır seçimler düzenleyerek ülkelerinin demokratikleşmesini geliştirmek fırsatını kaçırdıklarını belirtmiş ve seçimlerde yapılan usulsüzlüklerin araştırılması, bunları yapanların sorumlu tutulması ve halkın güvenini sağlayacak diğer önlemlerin alınması ile başlamak üzere "demokratik Ermenistan'ı kurma yoluna girilmesi için Hükümete çağrıda bulunuyoruz" demiştir.⁹⁹

Ermenistan seçimlerinde yolsuzluk yapıldığı hakkında yukarıda değindiğimiz görüş ve beyanların ne gibi bir sonucu olacağına gelince, bizzat Lord Russel Johnston'un dediği gibi, Avrupa Konseyi (ve AGİT) seçimler demokratik olmadığı için herhangi bir ülkeye yaptırım uygulamak durumunda değildir.¹⁰⁰ Uluslararası hukuka göre hiçbir ülke veya kuruluşun da böyle bir yetkisi bulunmamaktadır. Bu seçimler hakkında bir rapor hazırlanacak ve Avrupa Konseyine Danışma Meclisine sunulacaktır. Ermeniler, bu görüşmeler sırasında ileri sürülecek eleştirileri reddedecekler, BDT Heyetinin seçimlerde yolsuzluk yapılmadığı hakkındaki beyanlarının arkasına sığınarak kendilerini savunmaya çalışacaklardır. Bu münasebetle 1998 başkanlık seçimlerinde de yolsuzluklar yapıldığını, bu konuda raporlar hazırlandığını ancak bir süre sonra bunların unutulduğunu hatırlamakta yarar vardır.

Seçilmesi şaibeli de olsa Robert Koçaryan'ın önümüzdeki beş yıl Ermenistan'ı yöneteceği anlaşılmaktadır. Adı geçenin bu uzun zaman içinde, çok ihtiyaç duyulan iç reformları gerçekleştirmesi; dış politika alanında ise, Ermenistan'ın çıkarlarını dikkate alarak, Karabağ dahil Azerbaycan ile olan sorunları çözümlenmesi ve ayrıca gerçekçi bir davranışla, soykırımı iddialarından vazgeçip toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını tanıyarak da Türkiye ile ilişkileri normal hale getirmesi ve böylelikle Güney Kafkasya bölgesinde bir barış ve işbirliği döneminin başlamasına katkıda bulunması ümit edilmektedir.

⁹⁹ RFE/RL, 7 Mart 2003.

¹⁰⁰ Arminfo, 6 Mart 2003

3. TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

2002 Aralık ayının ikinci yarısında Ermeni basınında Dışişleri bakanı Yaşar Yakış'ın, Azerbaycan memnun olmasa da Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini geliştireceğini ifade ettiğine dair haberler çıkmıştır.¹⁰¹ Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan kendisine bu konuda yöneltilen sorulara bu tutumu memnuniyetle karşıladıklarını ve Türkiye ile önkoşul olmadan işbirliğine hazır oldukları cevabını vermiş¹⁰² ayrıca Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmasının ve uyguladığı ambargoyu kaldırmasının Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olması perspektiflerini daha gerçekçi kılacağını söylemiştir.¹⁰³ Başka bir kaynağa göre ise Ermeni Bakan "Avrupa Birliğinin Ermenistan ile diplomatik ilişkisi olmayan Türkiye'yi kabul edeceğini düşünmek zordur" demiştir.¹⁰⁴

Aynı günlerde bir Ermeni Haber Ajansına göre,¹⁰⁵ Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Mark Grossman'ın "Türkiye ve Ermenistan'ın uzlaşma ve beraberce ekonomik kalkınma yolunda ilerleyebilmelerini sağlamak üzere yeni Türk Hükümetine Türkiye-Ermenistan barışması için gayretlerine devam etmesi ve bu amaçla yapılan girişimlere katkıda bulunması için çağrıda bulunuyorum." şeklindeki sözleri de Türk Ermeni ilişkilerinde yakın zamanda gelişmeler olacağı kanısını vermişti.

Bu durum Azerbaycan'da ciddi kaygılara yol açmıştır. Dışişleri sözcüsü Metin Mirza bu haberlerin Ermeni basınının yalanlarından biri olduğunu söylemiş ve Ankara'nın Karabağ sorunu çözümlenmeden ve Azeri toprakları işgalden kurtarılmadan Ermenistan ile herhangi bir alanda işbirliği yapılmayacağını bir çok kez ifade ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Bu arada Bakü'deki Türkiye Büyükelçiliği Türk Dışişleri Bakanının böyle bir beyanı olmadığını açıklamıştır.¹⁰⁷ Azerbaycan Dışişleri Bakanı Guliev de, bu konuda Türkiye Büyükelçisi Ünal Çeviköz ile görüştüğünden sonra, Türk Dışişleri Bakanının sözlerinin yanlış anlaşıldığını, Bakanın Türkiye'nin tüm komşularıyla ilişkilerini geliştireceğini, ancak Ermenistan ile ilişkilerin Karabağ sorununun çözümlenmesinden

¹⁰¹ 17 Aralık 2002 tarihli *Pan Armenian Net* ve *Arm TV*.

¹⁰² *ITAR-TASS News Agency*, 17 Aralık 2002.

¹⁰³ *Arm TV*, 17 Aralık 2002.

¹⁰⁴ *ARKA*, 18 Aralık 2002.

¹⁰⁵ *Pan Armenian*, 18 Aralık 2002.

¹⁰⁶ *ANS TV*, 18 Aralık 2002.

¹⁰⁷ *Baku Today*, 19 Aralık 2002.

sonra kurulabileceğini söylediğini ifade etmiştir.¹⁰⁸ Azerbaycan ANS Televizyonu muhabiri Türk Dışişleri Bakanının haberi yalanladığını bildirmiş ayrıca Başbakan Abdullah Gül ile de görüşüğünü ve adı geçenin de bu yalanmaya katılarak, Türkiye için Azerbaycan'ın Ermenistan ile ekonomik ilişkilerden çok daha önemli olduğunu söylediğini bildirmiştir.¹⁰⁹

Adalet ve Kalkınma Partisi Başkanı Tayyip Erdoğan'ın 7 Ocak 2003 tarihinden itibaren Azerbaycan'a yaptığı ziyaret sırasında kendisinin ve beraberindekilerin yaptığı konuşmalar yeni Türk Hükümetinin Ermenistan ve Karabağ sorunu ile ilgili politikasına açıklık getirmiş ve Azerbaycan'da bu konuda olabilecek endişeleri ortadan kaldırmıştır.

Erdoğan'ın bu ziyaret sırasında yaptığı konuşmaların bu konuyu ilgilendiren bölümlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Yeni Türk Hükümetinin Ermenistan ile olan ihtilafında Azerbaycan'ın haklı tutumunu desteklemeye devam edecektir.¹¹⁰ Türkiye Karabağ sorununun çözümünden önce Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeyecektir.¹¹¹ Karabağ sorununun çözümü için Ermenistan ve Azerbaycan devlet başkanları arasında doğrudan yapılan temasların desteklenmekte,¹¹² Türkiye Minsk Grubunun bu konudaki çalışmalarını da desteklemektedir.¹¹³ Ancak bu Grubunun etkisizliğinden endişe duyulmaktadır.¹¹⁴ Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye arasında üçlü bir diyalog Karabağ sorunun çözümüne olumlu bir etki yapabilecektir.¹¹⁵

Bu ziyaret sırasında Erdoğan'a refakat eden Dışişleri Bakanı Yaşar Yakış da yaptığı konuşmalarda, özet olarak, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi gerektiğini, Ermenistan'ın Sovyetler Birliği sınırlarını tanımayan tek devlet olduğunu ve Türkiye'nin 1921'de saptanan sınırlarını tanımadığını, ayrıca Doğu Anadolu'nun Batı Ermenistan olarak adlandırıldığı ve Ermenistan Anayasasında sözde soykırımla ilgili maddenin

¹⁰⁸ *Azerbaijan News Service*, 20 Aralık 2002.

¹⁰⁹ *ANS TV*, 18 Aralık 2002.

¹¹⁰ *Azerbaijan TV Channel One*, 7 Ocak 2003.

¹¹¹ *Arm TV*, 8 Ocak 2002.

¹¹² *Armen Press*, 8 Ocak 2003.

¹¹³ *Pan Armenian News*, 8 Ocak 2003.

¹¹⁴ *Arm TV*, 8 Ocak 2003.

¹¹⁵ *Trend News Agency*, 8 Ocak 2003.

kaldırılması gerektiğini söylemiştir.¹¹⁶ Diğer yandan Türkiye'nin Azerbaycan'ın rızası olduğu takdirde Ermenistan ile olan sınırını açacağını da ifade etmiştir.¹¹⁷

Adalet ve Kalkınma Partisi Başkan Yardımcısı Şaban Dişli ise bu konuda Partisinin Türkiye'nin bütün komşularıyla ilişkilerini geliştirmek istediğini belirtirken bundan Ermenistan'ın değil diğer komşuların kastedildiğini, Türkiye'nin Ermenistan ile ilgili siyasetini Azerbaycan ile birlikte yürüteceğini, Türkiye'nin Karabağ sorunu çözümlendikten sonra Ermenistan'ı düşünebileceğini söylemiştir.¹¹⁸

Yukarıdaki beyanlar Türkiye'nin yeni Hükümetinin Ermenistan hakkında kendisinden önceki hükümetlerle temelde aynı politikayı izleyeceğini göstermektedir. Diğer bir deyimle, Ermenistan, başta Karabağ olmak üzere Azerbaycan ile sorunlarını çözemediği, Türkiye'nin sınırlarının dokunulmazlığını ve toprak bütünlüğünü tanımadığı ve soykırım iftiralarna devam ettiği sürece Türkiye'nin bu ülke ile diplomatik ilişki kurulmayacağı ve kara sınırını açılmayacağı anlaşılmaktadır.

Türk Hükümetinin politikasının açıklık kazanması Ermenistan'da düş kırıklığı yaratmıştır. Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan 10 Ocak 2003 tarihinde düzenlediği bir basın toplantısında Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümetinin başta eski Türk hükümetlerinin Ermenistan politikasını gözden geçirebileceği kanısını verdiğini, bu yönde bazı işaretler de alındığını, ancak Erdoğan'ın Bakü'deki beyanlarının bu ümitlere gölge düşürdüğünü söylemiş, bununla beraber Ecevit Hükümeti zamanında yapılan doğrudan temasların, herhangi bir önkoşul olmadan, tekrar başlayabileceğini ümit ettiklerini belirtmiştir.¹¹⁹

Bir hafta kadar sonra, Başkan Koçaryan Rusya'ya yaptığı ziyaret sırasında Moskova Dışişleri Akademisinde, 16 Ocak 2003 tarihinde verdiği konferansta bu konuya değinmiştir. Koçaryan Türkiye'nin Ermenistan'a abluka uygulamaya devam ettiğini ve iki ülke arasında diplomatik ilişkisi bulunmadığını belirttikten sonra, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Karabağ sorununun çözümüne bağlı bulunmadığını, bu sorunla Türkiye'nin ilgisi olmadığını, iki ülke ilişkilerinin Ermeni-Azeri sorunların yükünü taşımaması gerektiğini, Türk-Ermeni işbirliğinin hem iki ülke hem de tüm

¹¹⁶ ANS Radio, 8 Ocak 2003.

¹¹⁷ Pan Armenian News, 8 Ocak 2003.

¹¹⁸ Asbarez Online, 10 Ocak 2003.

¹¹⁹ RFE/RL Armenia Report, 11 Ocak 2003.

bölgenin hayrına olacağını, Türkiye ile önkoşulsuz diyaloga hazır olduklarını çeşitli kez dile getirdiklerini ve bu tutumlarını da muhafaza ettiklerini söylemiştir.¹²⁰

Koçaryan'ın bu konuşmasında Karabağ'ın sorununun Türkiye'yi ilgilendirmediği üzerinde ısrarla durmasının, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tayyip Erdoğan'ın Bakü'de, Minsk Grubunun etkisizliğinden endişe duyulduğu, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye arasında üçlü bir diyalogun Karabağ sorununun çözümüne olumlu bir etki yapabileceği sözlerine bir cevap vermek amacına bağlamak mümkündür. Ermeniler, Karabağ konusunun Türkiye'nin Azerbaycan'ın görüşlerini destekleyeceği üçlü bir toplantıda görüşülmesinin lehlerine olmayacağı düşüncesi içindedir.

Türkiye'nin Ermenistan'a karşı tutumu, Ermeni çıkarlarını korumakla isim yapmış Fransız milletvekili François Rochebloine'in Avrupa Konseyi Danışma Meclisi'nde Başbakan Abdullah Gül'e yönelttiği bir soru ile tekrar açıklık kazanmıştır. Fransız milletvekilinin, Türkiye'nin sözde Ermeni soykırımını tanıyıp tanımayacağı hakkındaki sorusuna Başbakan Gül, 1915'te savaş olduğunu ve Türklerin kimseyi öldürmek istemediği belirttikten sonra, artık geleceği düşünmek gerektiğini ifade etmiş, Türkiye'nin Ermenistan'a yardım ettiğini ve etmeye de devam edeceğini, Ermenistan'ın da komşularıyla iyi ilişkiler içinde olmasını istediğini düşündüğünü, buna göre Ermenistan'ın en azından komşularının sınırlarını tanıyabileceğini söylemiştir.¹²¹ Avrupa Ermeni Federasyonu Türk Başbakanının bu ifadelerini "soykırımını" inkar eden bir propaganda olarak nitelendiren bir bildiri yayınlamıştır.¹²²

Sonuç olarak, yeni Türk hükümetinin kurulmasından sonra Ermenistan ilgililerinin bazı Türk siyaset adamlarının beyanlarını kendi istedikleri gibi yorumlayarak gereksiz bir bekleyiş içine girdikleri, Tayyip Erdoğan'ın Azerbaycan ziyareti sırasında kendisinin ve diğer Türk ilgililerin yaptıkları konuşmaların ayrıca Başbakan Gül'ün beyanlarının Türkiye'nin Ermenistan (ve Azerbaycan) politikasına açıklık getirdiğini ve Ermenilerin, beklentilerinin boş olduğu anlaşılınca da bir düş kırıklığına uğradıkları söylenebilir.

¹²⁰ <http://news.president.am/eng/>.

¹²¹ *AZD Daily*, 31 Ocak 2003.

¹²² *European Armenian Federation, Press Release*, 30 Ocak 2003.

4. DİYASPORANIN TÜRKİYE ALEYHİNDEKİ BAZI EYLEMLERİ

İncelediğimiz dönem içinde özellikle Avrupa Ermenilerinin Türkiye aleyhindeki eylemleri dikkati çekmiştir. Bunların en önemlileri Avrupa Ermeni Federasyonu'nun Türkiye'nin AB üyeliği hakkındaki faaliyetleriyle Taşnak Partisi tarafından Fransa'da düzenlenen Pro Armenia Konferansı'dır.

Avrupa Ermeni Federasyonu "Çağrı"sı

Taşnak Partisinin bir yan kuruluşu olan ve merkezi Brüksel'de bulunan Avrupa Ermeni Federasyonu'nun başlıca amacının, Türkiye'nin, başta "soykırımın" tanınması olmak üzere, tüm Ermeni taleplerini yerine getirdikten sonra Avrupa Birliği üyeliğine kabul edilmesini, diğer bir deyimle bu taleplerin Türkiye'nin tam üyeliğinin ön şartı haline getirilmesini sağlamaya çalışmak olduğu görülmektedir.

Avrupa Ermeni Federasyonu, son olarak, bu amaçla Avrupa'daki 120 kadar Ermeni örgütünün imzasını taşıyan 3 Aralık 2002 tarihli bir "çağrıyı" Avrupa Birliği üyesi 15 ülkenin hükümetlerine göndermiştir.¹²³

Yapılan çağrıda 12-13 Aralık 2003 tarihinde planlanan AB doruk toplantısı öncesinde, Türkiye'nin kendisine bir müzakere takvimi verilmesi için baskılarını arttığı ifade olunmakta ve ciddi insan hakları ihlalleri yanında Avrupa'yı tanımlayan ahlaki değerlere ve barış ve adalet ideallerine karşı genel duyarsızlığı nedenleriyle Türkiye'ye müzakere tarihi verilmesine karşı bulunduğu belirtilmektedir.

Çağrı ile Türkiye soykırımcı, inkarcı ve saldırgan bir devlet olmakla suçlanmaktadır. "soykırım" bahsinde Türkiye'nin, uluslararası hukuk bakımından Osmanlı İmparatorluğunun selefi olmakla 20. asrın ilk "soykırımının" ahlaki, hukuki ve maddi sorumluluğunu taşıdığı; ayrıca pişmanlık göstermeyip tehcir edilmiş Ermenilerin servetine el konmasına imkan veren Ermeni karşıtı kanunlar çıkartmak, Batı Ermenistan'daki tarihi Ermeni eserlerini yıkmak veya Türkleştirmek ve Ermeni azınlığına ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmak suretiyle de "soykırımı" devam ettirdiği ileri sürülmektedir.

¹²³ Tam metni için bkz, *European Armenian Federation Press Release*, 3 Aralık 2002 <http://www.eafid.org>. Bildiriyi imzalayan Ermeni kuruluşların isimleri için aynı kuruluşun 6 Kasım 2002 tarihli basın bildirisine bkz.

"İnkarcılık" bahsinde ise, Milli Güvenlik Kurumu gözetiminde sözde soykırımını inkar eden tezlerin ülke içinde ve dışında, özellikle Avrupa'da yayıldığı, Türkiye'de Ermeni soykırımından bahsetmenin hapse atılmak ve dolayısıyla işkenceye maruz kalmak sonucunu getirdiği, ayrıca Ermeni "soykırımı" nı ret eden tezlerin ilk ve orta dereceli okullarda okutulmaya başlandığı bildirilmektedir.

"Saldırganlık" konusunda ise, Kıbrıs müdahalesiyle Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ablukadan bahsedilmektedir. Ayrıca Türkiye'nin Ermenistan'ı istila etme planları hazırlamış olduğu ve Musul ve Kerkük üzerindeki iddiaları sebebiyle Türkiye'nin "Turancı" emellerinden hiçbir zaman vazgeçmediği ifade olunmaktadır.

Sözkonusu çağrıda, talepler bölümünde ise, şu hususlar yer almaktadır:

Türkiye'nin Ermeni "soykırımını" tanımmasının, demokrasi ve insan hakları kriterleri çerçevesinde,¹²⁴ Avrupa Birliğine üye olmasının koşulu haline getirilmesi;¹²⁵ Avrupa Birliğinin, "soykırım" kurbanları ve onların mirasçılarının gelecekteki güvenliği için Türkiye'yi garanti vermeye zorlaması; Avrupa Birliğinin, yahudi karşıtı kanunlar için yapılmış olduğu gibi, Türkiye'deki Ermeni karşıtı kanunların kınanmasının Türkiye'den istemesi; Türkiye'nin kendi azınlıklarına ve özellikle Ermeni azınlığına karşı ırkçı politikasına son vermesi; Avrupa Birliğinin, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı uyguladığı ablukayı kaldırmasının Kopenhag kriterleri arasında yer aldığını açıkça beyan etmesi.

"Çağrı"da Türkiye'den toprak ve tazminat istenmesine dair açık bir talep yoktur. Özellikle toprak talebinin yaratacağı olumsuz tepki dikkate alınarak, bu konuda sarıh ifadeler kullanılmamasının tercih edildiği, ancak "soykırım" kurbanlarının ve onların mirasçılarının güvenliği için Türkiye'nin vermesi istenen garanti ile bu gibi taleplerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Avrupa Birliği zirvesinden önce, özellikle Fransa'daki Ermeni kuruluşları yukarıdaki "çağrı" doğrultusunda bir çok miting ve toplantı düzenlemişlerdir. Bunlardan sonuncusu, 11 Aralık 2002 tarihinde, doruktan bir gün önce, Kopenhag'da yapılan basın

¹²⁴ Avrupa Birliğine üye olmak isteyen ülkelerin uyması gereken Kopenhag kriterleri arasında sözde Ermeni soykırımının tanınması olmadığından Ermenilerin, demokrasi ve insan hakları kriterlerinin bu konuyu da kapsadığını kabul ettirmeye çalıştıkları görülmektedir.

¹²⁵ "Çağrı"nın bu bölümünde, Türkiye'nin Ermeni "soykırımını" tanımamasının AB'ye tam üye olmasının incelenmesinde bir engel oluşturacağını belirten Avrupa Parlamentosunun 18 Haziran 1987 tarihli kararına atıf yapılmaktadır. Bu konu için bkz, Lütem, , 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, sayı 3, ss. 25-27.

toplantısıdır. Bu toplantıda Avrupa Ermeni Federasyonu başkanı bayan Hilda Çobanyan, Türkiye'den istenilecek tazminat konusundaki bir soruya, uluslararası hukuka göre tazminatın sadece bir moral tanıma değil, zamanı gelince mevcut koşullara ve siyasi duruma göre tayin edilecek potansiyel bir "telafi" (compensation) olduğunu söylemiştir. Adı geçen, ayrıca, soykırım kurbanları ve onların mirasçılarının tekrar hedef haline gelmemesi için, "cinayeti işleyen devletin" (Türkiye kastedilmektedir) kurumsal mekanizmalar kurması gerektiğini ifade etmiş, bu mekanizmaları garanti olarak nitelendirmiş ve misal olarak da Türkiye'nin 1990'larda Ermenistan'ı istila etmeyi planlamış olduğunu ileri sürmüştür.

Bu muğlak sözleri yorumlamak gerekirse Türkiye'nin sadece sözde soykırımı tanımmasının yetmeyeceği, ileride koşullara ve siyasi duruma göre Ermenilerin uğradığı iddia edilecek zararların (maddi zararlar ve toprak kaybı) "telafi" edilmesi gerekeceği, ayrıca tüm Ermenilerin Türklere karşı korunması için mekanizmalar tespit olunacağı anlaşılmaktadır. Bu mekanizmaların ne olacağı belli değildir. Ancak, büyük devletlerin Türkiye'ye karşı Ermenistan'a bazı garanti vermeleri, Türkiye'deki Ermeni azınlığına da özel bir statü tanınması gibi hususların kastedilmesi olasıdır.

Avrupa'daki Ermenilerin Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği aleyhindeki bu eylem ve girişimlerinin başarı şansı var mıdır? Bu konuda Avrupa Komisyonu ile Avrupa Parlamentosunun sözde Ermeni soykırımı hakkında ayrı tutumlara sahip olduklarını belirtmemiz gerekmektedir.

Avrupa Komisyonu bu güne kadar sözle Ermeni "soykırımı"nı Türkiye ile yapılan müzakerelerde ortaya atmamıştır. Komisyon Başkanı Romano Prodi bir Ermeni Ajansı tarafından kendisine 27 Kasım 2002 tarihinde yöneltilen bir soruyu Ermeni "soykırımının" Türkiye tarafından tanınmasının ve Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırların yeniden açılmasının Avrupa Komisyonunun "yetki alanının dışında" olduğunu söylemiştir.¹²⁶

Buna karşın Avrupa Parlamentosu daha 18 Temmuz 1987 tarihinde Türkiye'nin Ermeni "soykırımını" tanımamayı sürdürmesinin Avrupa Birliğine alınmasına engel oluşturacağını belirten bir karar almıştı. O yıllarda Türkiye'nin adaylığı konusunda ilerleme olmayınca bu karar da güncelliğini kaybetmişti. Türkiye'nin adaylığı 1999 yılında kabul edilince

¹²⁶ Medimax, 14 Aralık 2002, 'Improved Ties with Yerevan to Help Turkey's EU Bid'.

"soykırımı" konusu yeniden canlanmış ve 2000 ve 2002 yıllarında Avrupa Parlamentosunun bazı kararlarında bu konuya atıflar yapılmıştır.

Avrupa Parlamentosunun değindiğimiz kararlar tavsiye niteliğinde olduğundan bunların şu anda bir etkisi yoktur. Ancak Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği ileride gerçekleşirse bu konudaki antlaşmanın Avrupa Parlamentosunda tasdiki sırasında "soykırım" konusu tekrar gündeme gelecektir. O zaman neler olacağı o sırada Türkiye'nin Avrupa Birliği için arz ettiği önemle orantılı olarak belirlenecektir. Avrupa Birliği Türkiye'nin üye olmasına o sırada ihtiyaç duyuyorsa, Avrupa Parlamentosunun, esasen bağlayıcı olmayan "soykırım" hakkındaki kararlarını dikkate almadan antlaşmayı tasdik etmesi normaldir.

Aksine o sırada Türkiye ile ilişkilerin fazla bir önemi yoksa Parlatentonun, Türkiye sözde soykırımını tanıdığına dair bir beyan yapmadan, antlaşmamayı onaylamaması olasıdır. Bu durumun gerçekleşmesine daha yıllar vardır. Bu arada Avrupa'daki Ermeni kuruluşlarının sözde soykırımın tanımını Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin ön şartı haline getirmek için devamlı bir çaba içinde olacaklarının hatırdada tutulmasında yarar vardır.

Pro Armenia Konferansı

Pro Armenia, XX. Yüzyılın başlarında Fransa'da, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmasını desteklemek için, Taşnak partisinin desteğiyle, 1900-1908 yılları arasında yayınlanmış bulunan bir gazetedir.

Çeşitli Taşnak kuruluşları 31 Ocak-1 Şubat 2003 tarihinde Paris'te Fransız Senatosu binasında "Pro Armenia Uluslararası Konferansı: XXI. Asırda Ermenistan" adını taşıyan bir konferans düzenlemişlerdir. Konferansa dünyanın her yerinden, Ermeni taraftarı görüşleriyle tanınan kişiler davet edilmiştir. Bunlar arasında, salonu Taşnaklara tahsis eden Fransız Senatosu başkanı Christian Poncelet başta olmak üzere, Arjantin eski Cumhurbaşkanı Raoul Alfonsin, Sovyetler Birliği eski Başbakanı Nikolay Rijkov, Yunanistan'ın eski dışişleri bakanlarından Teodoros Pangalos, Güney Kıbrıs'ın tanınmış politikacısı Vassos Lissarides ve "soykırım" hakkındaki Fransız kanunu mimarlarından, milletvekili ve Fransız Meclisinde Fransa-Ermenistan dostluk Grubu Başkanı François Rochebloine bulunmaktaydı.

Ermeni tarafından ise Taşnak partisi yanlısı "Kilikya" Katogigos'u (Patriği) Aram I, Ermenistan Millet Meclisi Başkanı Armen Haçatriyan, Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ve Ermenistan Taşnak Partisi Başkanı Hırant Markaryan konferansa katılmıştır.

Konferans'ın gündemi "XXI. yüzyılda Ermenistan ve Ermeni Milleti", "Globalizasyon Çağında Ermenistan'ın Kafkasya Ekonomisine Entegre olması" ve "Ermeni Davası, Soykırım ve XXI. Asır" konularından oluşmaktaydı.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan yaptığı uzun konuşmada,¹²⁷ esas olarak Ermenistan'ın diğer ülkeler ile ilişkilerine değinmiştir. Oskanyan Türkiye ile ilgili olarak, Karabağ sorunun çözülmeden Türkiye'nin Ermenistan ile diyalog kurmak istemediğinden; Sovyetler Birliğinin dağılmasından hemen sonra Türkiye'nin Ermenistan ile yakın ilişki kurmamakla tarihi bir fırsat kaçırmış bulunduğu(?); Ermenistan'ın Türkiye ile diyalogdan yana olduğundan; bunun için ilk adımı atabileceklerinden ancak Ermenistan'ın milli anılarını unutmayaacağından ve uğradığı tarihi haksızlıkları da bir kenara bırakamayacağı gibi konulardan bahsetmiştir. Oskanyan son sözleri "soykırımı" unutmayacakları ve Sevr antlaşmasının uygulanmamış olmasını da tarihi bir haksızlık olarak gördüklerini belirtmek olmuştur.

Tanınmış şahsiyetlerin katıldığı ve gösterişli bir şekilde organize edilen bu konferansı iki olay gölgelemiştir. Bunlardan birincisi, Taşnakların Konferansı Kıbrıs'ta tertipleme istemeleri, ancak, Kıbrıs hükümetinin, bir yasaklama getirmemekle beraber, isteksizlik göstermesidir. Kıbrıs Dışişleri Bakanı Yanakis Kasulides bu konudaki bir soruya, görüşmeler sırasında Türkiye ile ilişkileri tehlikeye atmamak için, böyle davrandıkları cevabını vermiştir.¹²⁸

İkincisi ise Ermeni taraftarı görüş ve yazıları ile isim yapmış ve Ermeni Zoryan Enstitüsü üyesi olan İsraili Profesör Yair Auron'un konferansa davet edilmiş iken son gün kendisine gelmemesinin söylenmesidir. Buna gerekçe olarak ta, Lübnan ve diğer Arap ülkeleri hükümetleri vatandaşlarının, İsraililer tarafından tertiplenen veya onların bulunduğu toplantılara gelmeyeceklerini belirtmeleri gösterilmiştir.¹²⁹ Konferans tertipçileri, bu konuda

¹²⁷ Konuşmanın tam metni için bkz. http://www.armeniaforeignministry.com/htms/speeches/proarmenia_feb112003.html.

¹²⁸ *Cyprus Mail*, 6 Şubat 2003.

¹²⁹ *Ann Groong*, 13 Şubat 2003.

şiddetle eleştirilince tutum değiştirmişler ve aldıkları kararın doğru olmadığını ifadeyle üzüntülerini bildirmişlerdir. Ayrıca, Yair Auron'u Erivan'da Tarih Enstitüsü'nde ve Soykırım Müze ve Enstitüsünde bir dizi konferans vermeye davet etmişlerdir.¹³⁰

Yair Auron'un davetinin geri alınmasındaki gerçek nedenin Ermeniler arasında hayli yaygın olan Yahudi karşıtı duygular olduğunda şüphe bulunmamaktadır.¹³¹ Bizzat Auron'un kendisi, bu olaydan sonra Ermeni "anti-semitizm"ini kınayan mektup ve yazılar görmeye başladığını söylemiştir.¹³²

Bu olayın Ermeniler arasında da büyük münakaşalara yol açtığı ve konferans çalışmalarını etkilediği anlaşılmıştır. Bu sebeplerden dolayı konferansta ele alınan konuları irdeleyen bir bildirge yayınlanması öngörülmüşken kısa bir metinle yetinilmek zorunda kalındığı ortaya çıkmıştır.

---

¹³⁰ *Secrétariat Pro Armenia*. Communiqué, Paris, 7 Şubat 2003.

¹³¹ Ermenilerde Yahudi aleyhtarlığı için bkz. Sedat Laçiner, 'Armenia's Jewish Scepticism and its Impact on Armenia-Israel Relations', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 4, ss. 296-335.

¹³² *Ann Groong*, 13 Şubat 2003.

OSMANLI ERMENI TOPLUMUNDA SİYASALLAŞMA ÇABALARI

Prof. Dr. Salim CÖHCE

Title: *The Politization of the Armenian Population In the Ottoman Empire*

Abstract: *The article deals with the history of the long political efforts carried out by the Armenian activists during the Ottoman rule. The roots of the Armenian political activities date back to the XVI th century. These political activities came to surface as a result of internal factors and foreign influence although the Armenian population was granted great deal of social, economic and religious liberties by the Ottoman administration*

The article points out that many factors (e.g. social, political, cultural and economic) influenced the Armenian population towards developing their separatist activities against the Ottoman Empire. The Armenian Church took a central role in all of these efforts. Furthermore, the article indicates that the political decline of the Ottoman Empire provided a fertile ground for the Armenian activists to develop their pro-independence ideas even further. These separatist movements reached their peak after 1877-78 war, between the Ottoman Empire and Russia, at a time when these ideas were put into practice in the form of rebellion against the Sublime Porte.

The remaining parts of the paper scrutinizes the expansion of the Armenian school, paper and magazine network in the Ottoman Empire and how it contributed to the development of the Armenian nationalism.

Keywords: *The Armenian Church, the Armenian religious sections, foreign power's influence, the Armenian political, cultural and religious activities, the Armenian massacres, the Armenian nationalism.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Kilisesi, Çeşitli Ermeni mezhepleri, dış devletlerin siyasi etkileri, Ermenilerin siyasi, kültürel ve dini faaliyetleri, Ermeni katliamları, Ermeni milliyetçiliği.*

GİRİŞ

Bir toplumda siyasallaşma süreci, o toplumun bir bölümü veya tamamı adına hareket ettiği iddiasıyla öne çıkan bir kesimin siyasi alanda ileri sürdüğü uygulamaya dönük programlar, ideolojik şartlanma veya bağlanmayı amaçlayan doktriner söylemler, bir başka deyişle çağına uygun hale getirilmiş mitolojik tasavvurlarla belirginleşir. Bu süreç aynı zamanda, ortaya çıktığı siyasi yapı ve toplum hayatındaki değişme, gelişme ile gittikçe önem

* İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı, Malatya

Bunlardan Avrupa'da öğrenim görüp, 1541'de Eçmiyadzin Ermeni Katoligosu olan Salmashı Stepanos, 1547'de patrikhanede gizli bir toplantı yaparak Ermeniler'in Osmanlı hakimiyetinden nasıl kurtarılacağına araştırır.

kazanmaya başlayan bir takım meseleler karşısındaki tepkiyi, dolayısıyla yeni arayışları ifade eder. Onun için siyasallaşma hareketlerini, bu arada XIX. yüzyılın sonlarına doğru iyice belirginleşen Osmanlı Ermeni toplumundaki siyasallaşma çabalarını da geliştirdiği sosyal, siyasi ve iktisadi zemin ile bu zeminin ortaya çıkaran tarihî süreçten bağımsız düşünmek mümkün değildir.

Türkler, XI. yüzyılda Anadolu kapılarına dayandığında her yönden milletleşme sürecini tamamlamış üç önemli toplulukla karşılaştı. Bunlar Gürcüler, Ermeniler ve Rumlar idi. İstanbul'un fethine kadar geçen sürede Gürcüler kısmen, diğer ikisi tamamına yakın bir şekilde Türk hakimiyeti altına alındı ve bunların millî kimliklerini yitirmelerine sebep olacak herhangi bir girişimde bulunulmadı. Bizans tebası iken Türk hakimiyeti altına alınan muhtelif milletlerde "istiklâl ruhu"nun sönmediği ve bunların daima batıdan gelecek bir yardımla kurtulacaklarına inandıkları da bilinmekteydi.¹ Ona rağmen, özellikle Osmanlı devletinin hakimiyet dönemi başladıktan sonra, Ermeniler² dahil bu toplulukların özgün kimliklerini geliştirip muhafaza etmeleri ve adil, hoşgörülü bir idareyle her yönden geniş bir hürriyet ve huzur ortamında varlığını sürdürmeleri için gerekli düzenlemeler yapıldı.

Kuruluş döneminde diğer Türk devletlerinden intikal eden sancak, toprak, diğer halklar vs. gibi sıradan unsurlardan birisi olarak gördüğü Ermeni toplumunu tevarüs ettiği şekilde bırakmayan Osmanlı devleti, 1453, 1461 ve 1516-17 yıllarında iç veya bünye içi

¹ Eski Bizans tebası olan topluluklardaki bu halet-i ruhiye karşısında Fatih Sultan Mehmet'in memleketi devamlı elde tutabilmek için gayet ihtiyatlı davrandığı yönündeki bir değerlendirme için bkz., Y.G.Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* (İstanbul: 1953), s. 5.

² Bizans'ın tehcir ve katliam uygulamaları ile Rumlaştırma politikası yüzünden yok olmanın eşiğine geldiği bir sırada Türk hakimiyeti altına girerek her yönden geniş bir hürriyet ve huzur ortamına kavuşmasına rağmen Ermeniler, Haçlı ve Moğol istilâları süresince Türklere karşı girişilen hareketlerin çoğunda bir müşavir, öncü veya vurucu güç olarak yer almıştır. (Bu konudaki bir değerlendirme için bkz., R.Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, (İstanbul: 1988), ss. 46 vd. ; S.Cöhce, 'Ermeni Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme', *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu Kars-Subatan: 17-21 Haziran 1991*, (Ankara: 1992), s. 97 vd. Bunun yanında, İstanbul'un fethi sırasında şehirde bulunan ve daha sonra gördüklerini yazan Osmanlı tebaası bir Ermeni, gerekli yardımı yapmadıkları için Latinleri kınarken, azıtmış, yoldan çıkmış kimseler olarak gördüğü Rumlara sevgi duymamasına rağmen Türkleri, en hafif şekliyle 'zalimler' olarak niteler. Daha çok ümmet şuurundan kaynaklansa da bu siyâsî bir tavidir. Bkz., K.Pamukciyan, 'Eski Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Fethi; *Engürülü Rahip Abraham'ın Fetihnâmesi*', (İstanbul: 1995), ss. 15, 35.

yani, Ermeni alt gruplarının kendi aralarındaki münasebetler sisteminin işleyişini hiyerarşileşme, bütünleşme ve bağımsızlaşma doğrultusunda yönlendirebilecek düzenlemeler yapmıştır.³ Bu yolla Ermenilerin tamamına yakınının, münasebetleri aynı şekil ve kaidelere dayanan tek bir topluluk halinde birleşmesi ve camia-kilise bütünlüğü içeri-sinde millî bir hüviyet kazanması yönünde işleyen gelişmelerin temelini atarken⁴ aynı zamanda, bu toplumun tarihinde bir taraftan camia bütünlüğüne bağımlı, diğer taraftan da zamanına göre liberal ve ferdiyetçi sayılabilecek bir devir açacaktır.⁵ Bunun yanında Osmanlı yönetiminin, Ermenilerin dışarıyla, özellikle de Batı'nın Ortadoğu'daki uzantısı konumunda bulunan Venedik, Ceneviz, Maltalı, Floransalı ve diğer gayrimüslimlerle olan münasebetlerinde, serbest, düzenli ve çoğunlukla ferdi çıkar veya arzular doğrultusunda gelişen ilişkilere imkan tanınması, Ermenilerin gittikçe zenginleşmesini, kültür açısından çok yönlü ve Batıya açık olarak gelişip, değişmesini sağladığı gibi, Avrupalıların işbirlikçiliğine hazırlanmasına da zemin oluşturmuştur.⁶

Osmanlı devletinin, Ermeni toplumunda yaptığı düzenlemeler, bilhassa onların tamamına yakın bir kısmını hakimiyeti altına aldıkları sonra gerçekleştirdiği yenilikler bu toplumda siyasallaşma çabalarının ve moderniteye giden yolun başlangıcını teşkil eder.⁷ Ni-

³ Bazı Ermeni kaynaklarında, Fatih Sultan Mehmet ile II. Bayezit'in verdiği ve bu düzenlemeleri ihtiva eden fermanların halen Kumkapı Ermeni Patrikhanesinde bulunduğu kaydedilmekte [Bkz. Y.G. Çark, a.g.e., s.9] ise de, bu güne kadar araştırmacıların söz konusu belgeleri incelemeleri mümkün olamamıştır. Patrikhane yetkilileri, Millî Mücadelede döneminde Patrik Zaven Efendi tarafından yurt dışına kaçırılmış olabileceğini ileri sürerek bu belgelerin kendilerinde bulunmadığını söylemektedir. Aslında, Fatih Sultan Mehmet döneminde verilen ve muhtevası kısmen kaynaklara yansıyan ferman hükümleri ile daha sonra verilip de aslı veya suretleri elde bulunan fermanlarda söz konusu edilen hak ve imtiyazlardaki benzerlik, zamanla bu hususta önemli bir değişikliğin olmadığını ortaya koyacak mahiyettedir. Bkz. Y. Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, (Ankara: 1988), s. 49 vd.

⁴ R. Şahin, a.g.e., ss. 76.

⁵ Ermeniler, Osmanlı devletinin kuruluşundan ve İstanbul'un fethinden önce de bölgeyle çeşitli bağları olan yabancı grup, alt grup, kültür ve mihrakların çoğuyla geniş bir münasebet ağına sahipti. Ama bu münasebetler genellikle siyasî hüviyetten yoksun ve faaliyetleri herhangi bir evrensel güç tarafından koruma altına alınmamış birimlerin düzensiz, kap-kaççı veya zoraki münasebetleri şeklinde değerlendirilebilir. Bkz., R.Şahin, a.g.e., s.79 vd.

⁶ Ermenilerin Osmanlı devleti dahilindeki Rum, Yahudi, Slav, Melkit vs. gibi gayrimüslim ahaliyle Müslümanlardan daha iyi münasebetler geliştirdiklerini söylemek zordur. Buna karşılık, haçlı kalıntısı Franco-Germanik unsurlar başta olmak üzere diğer Avrupalılar ile Müslümanlara nazaran çok daha sıkı münasebetler içerisinde buldukları da bir gerçektir.[Bkz., R.Şahin, a.g.e., s.80 vd.] Bu ticaretin boyutları ve mahiyeti hakkında ayrıca bkz., F.Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası-I*, (nşr. M.A.Kılıçbay), (İstanbul: 1989), ss.368-384, 393-400.

⁷ Bkz., B.Levon Zekıyan, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme! Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (nşr. A. Yılmaz), (İstanbul: 2001), s. 33. Yazar, buradaki kaydında Ermeni modernitesinin ana evrelerini, 1520-1620 yılları arasında oluşum; 1630-1700 yılları arasında Ermeni kapitalizminin büyük canlanması; 1700-1840 yılları arasında Hümanistik veya yeniden doğuş; 1840-1915 yılları arasında sekülerleşme dönemi olarak belirlemektedir. Ahcık, başlangıç olarak aldığı tarih dikkati çekmektedir.

tekim bir kısım Ermeni, daha XVI. yüzyılda Anadolu'da devlet aleyhine siyasi faaliyetler yürütmeye başlayacaktır.⁸ Bunlardan Avrupa'da öğrenim görüp, 1541'de Eçmiyadzin Ermeni Katoligosu olan Salmaslı Stepanos, 1547'de patrikhanede gizli bir toplantı yaparak Ermeniler'in Osmanlı hakimiyetinden nasıl kurtarılabilirliğini araştırır. Bunun için Avrupa'ya gönderilen heyet, Papa'yı ve bazı devletlerin yöneticilerini ziyaret ederek, girilecek bir ayaklanmada onların ne gibi yardımlarda bulunabilecekleri hakkında fikir sahibi olmaya çalışır. Fakat, bu çalışmalardan bir sonuç çıkmamıştır.⁹

XVI. yüzyılda Avrupa, büyük dinî çatışmalara, katliamlara ve Fransa ile Habsburglar hanedanı arasında sürüp giden müthiş bir siyasi mücadeleye sahne olmaktadır.¹⁰ Ona rağmen Stepanos'un halefi olan Katoligos Mikail, 1562'de memleketi olan Sivas'ta, büyük çoğunluğunu papazların oluşturduğu bir toplantı düzenledi. Niyeti, Anadolu, Kafkasya ve İran'daki Ermenilerin birliğini sağlamak suretiyle büyük bir devlet kurmaktır. O sebeple Avrupa'ya yeni bir heyet göndermeye karar verildi. Aslen Tokat'lı olup, Venedik'te matbaacılık eğitimi görmüş olan ve Çukurova Ermeni kralları soyundan geldiğini iddia eden Abgar Tbir,¹¹ oğlu Sultanşah¹² ile Aleksandr adlı bir papaz bu işle görevlendirildi.

Mayıs 1562'de Avrupa'ya hareket eden bu heyet, Papa IV. Pius tarafından coşkuyla karşılanmış, ancak Roma Katolik kilisesinin hakimiyetinin kabul edilmesi noktasında ipler kopmuştur. Zira Papa, Abgar Tbir'i yeni Ermenistan'ın kralı olarak tanımasına karşılık, Ermenilerin de Katolik mezhebini kabul etmesi şartını ileri sürmekteldi.¹³ Bunun üzerine Abgar da, bir sonuç alamadan dönmek zorunda kalacaktır.¹⁴

⁸ Ermeniler'e göre, 1375'de Çukurova Ermeni Baronluğu'nun yıkılışından bir müddet sonra, XV. yüzyılda, B. Simpat adlı Ermeni asilzadelerinden birisi kendisini kral ilan etmiş ve dışardan da destek alarak başarılı olmuştur. Katoligos Aktamarlı Grigor bunun soyundandır. Bkz., L.Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement; The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, (Los Angeles: 1963), s. 18. Yalnız, bu kişinin ne zaman ve kime karşı isyan edip, kimden destek gördüğü ve başarılı olarak ne yaptığı hakkında her hangi bir malumat bulunmamaktadır.

⁹ Nalbandian, a.g.e., s. 19.

¹⁰ Bkz., B. Sıtkı Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi III/1, Otuz Yıl Savaşı Devri*, (Ankara: 1988), s. 8 vd.

¹¹ Abgar, 1512 yılında Venedik'te ilk Ermenice kitabı basmıştır. Bunu daha sonra basılan dört kitap takip etti ve bunlardan birisi de, 1565'te basılan Psalter (Saghmosaran)'dır. Bu matbaa iki yıl sonra İstanbul'a nakledilecektir. Bkz., Nalbandian, a.g.e., s. 34 ve s. 192, nu.16; Muallim Cevdet, 'Ermeni Mesai-yi İlmîyesi', *Muallimler Mecmuası*, S. 23, Eylül 1924, s. 765.

¹² Sultanşah, babası ile birlikte geri dönmeyerek İtalya'da kalmış ve vaftiz edilmiştir. Marcus Antoninus veya Marco Antonino adını alan bu kişi ömrünün geriye kalanını Vatikan'da bir ilim adamı olarak tamamlayacaktır. Bkz., Nalbandian, a.g.e., s. 192, nu.15.

¹³ Abgar, kral olamamıştır ama, hemşehrisi Katoligos Mihail'in himayesinde 1567'de İstanbul'da matbaa kuran ilk Ermeni olarak toplumuna büyük hizmetler vermiştir. Bkz., O.Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, (Ankara: 1959), s. 20; S.Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I*, (İstanbul: 1928), s. 28 vd.

¹⁴ Nalbandian, a.g.e., s. 19.

Avrupa'dan beklenen destek alınamamış olmasına rağmen bir kısım Ermeni'nin, siyasi faaliyetlerini inatla sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim, 1566'da Van'da, bin kadar Ermeni toplanarak üç gün boyunca nümayiş yapıp kargaşaya sebep olmuş, aynı yılın kış ayında da Van kalesinin burçlarına yağın karları temizlemekle görevli Ermenilerden bir kısmı vazifelerini yerine getirmemiştir.

**Papa'nın girişiminin,
1571'de İnebahtı'da
uğranılan mağlubiyetten
hemen sonraya ve uzun,
masraflı savaşların
sürdüğü, Celâli isyanlarının
kargaşa ve kıtlıklara sebep
olmaya başladığı**

Siyasi mahiyeti haiz bu hareketlerin din adamlarıyla, bir başka deyişle Eçmiyadzin ile bir bağlantısının olup olmadığı bilinmemektedir.¹⁵ Yalnız, bu olaylarda Ermenilerin, milli hislerden ziyade dini sebeplerle Türk hakimiyetine karşı harekete geçtiği ve büyük ihtimalle de, Papa tarafından kışkırtıldıkları söylenebilir.¹⁶ Nitekim, bu olaylardan kısa bir süre sonra Papa Sixte Quint (1585-1590), bazı Katolik devletlerin de teşvikiyle Osmanlı Ermenilerinin yoğun olduğu bölgelere heyetler gönderecek ve bu topluluğu kazanmaya çalışacaktır.¹⁷

Papa'nın girişiminin, 1571'de İnebahtı'da uğranılan mağlubiyetten hemen sonraya ve uzun, masraflı savaşların sürdüğü, Celâli isyanlarının kargaşa ve kıtlıklara sebep olmaya başladığı,¹⁸ dolayısıyla iktisadi hayatta ortaya çıkan sıkıntıların Osmanlı toplumunda yaratacağı derin karışıklık ve buhranların hemen öncesindeki bir dönemde¹⁹ rastlaması dikkat çekicidir. Zira, böylesi belirsizlik dönemlerinde, cemiyetteki çözülme hızlanmakta ve özellikle gayrimüslim topluluklardan bazıları devletten koparak, Osmanlı ülkesinde kendi politikaları doğrultusunda kullanabilecekleri gruplar arayan dış güçlerin dostluk ve yardımlarını aramaya yönelmekteydi. Bu arada, Ermenilerin, biraz da ortaya çıktıkları bölgenin jeopolitik konumun-

¹⁵ N.Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 52 vd.

¹⁶ Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 95.

¹⁷ Bu heyetlerde yer alan görevliler ile birlikte Osmanlı topraklarında, Fransa'nın himayesinde Papalık adına çalışan Katolik misyonerlere de bu yönde emirler veren Papa'nın kendisi için "gönül, Fransa kralı için kul kazanmak yolunda seferber" ettiği hakkında bkz., Şahin, a.g.e., s.91.

¹⁸ Celâli İsyânları sırasında Türk ahalinin gayrimüslimlerden, bilhassa Ermenilerden daha çok zarar gördüğü hakkında bkz., H.D.Andreasyan, 'Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyânları', *İ.Ü.Tarih Dergisi*, XIII/17-18, Mart 1962-Eylül 1963, s. 27-42.

¹⁹ Bu dönemle ilgili olarak bkz., M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası; Celâli İsyânları*, (İstanbul: 1995), s. 253-463.

dan olsa gerek, hasım güçler arasında sürekli çıkarına uygun gelen tarafla ortak hareket etme, sık sık taraf değiştirme hatta bilerek, isteyerek kullanılma yönünde büyük bir esneklik ile yetenek kazandığı²⁰ ve bunu geleceklerini belirleyen, varoluş sebeplerini oluşturan en önemli etkenlerden birisi hâline getirdiği²¹ düşünüldüğünde dış güçlerin, bilhassa Papa'nın girişimleri daha da bir önem kazanmaktadır. Ama Ermeni toplumuna yönelik hesaplar, sonraları tamamen tavır değiştirecek olan Patrikliğin cemaat üzerindeki sıkı kontrolü sayesinde bu dönemde başarılı olamayacaktır.

Osmanlı devletinin tam manâsıyla dünya devleti rolünü üstlendiği bir dönemde Eçmiyadzin kilisesinin teşvik ettiği istiklal arayışlarının başarısızlıkla sonuçlanması tabii idi. Ama bu, Ermenilerin siyasallaşma çabalarından veya bilhassa Papalık'ın onları Katolik yapma isteğinden vazgeçmesi için yeterli olmamış²² aksine, Avrupa modernitesiyle giderek yoğunlaşan ilişkiler bu yöndeki gayretleri daha da artırmıştır. Nihayet, 1604'te Erivan ile birlikte Eçmiyadzin kilisesinin Safevî hakimiyetine girmesi²³ ve aynı yıllarda imzalanan Türk-Fransız anlaşmasıyla Katoliklere sağlanan imkanların çekiciliği²⁴ Ermeni camiasında bir çözülmeye sebep olacaktır. Bu arada, onların gittikçe güçlenen Katolik mezhebine geçme eğilimini dur-

²⁰ Romalı tarihçi Tacitus'un (55-120 ?) daima kindar ve kışkırtıcı, acaip bir halk olarak nitelendirdiği Ermeniler hakkındaki "Bu toplumun tutumu her devrede karışık, mertlikten uzak ve gariptir. Buna sebep, bir yandan Ermeni halkının doğuştan karakteri, diğer yandan da yaşadığı yörenin coğrafi durumudur" şeklindeki kaydı ilginçtir. Bkz. M. A. Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, (Ankara: 1990), s. 178.

²¹ Bkz., S. Cönce, 'Ermeni Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme', *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars-Subatan: 17-21 Haziran 1991*, (Ankara: 1992), s. 96.

²² Özellikle, Fransa'nın tavassutu ile 1583'te Galata'da oturmalarına müsaade edilen Cizvitler, Osmanlı topraklarında yoğun bir faaliyete girişmişti. Bkz., D. Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, (Ankara: 2000), s. 58. Fransız tüccarlar ile genellikle Papalığa bağlı ve Fransız himayesi altında bulunan Katolik misyonerler Rumlara karşı şüpheli, bazen de düşmanca davranırken Yahudi ve Ermeniler ile çok daha iyi ve düzenli münasebetler geliştirmiştir. Buna karşılık, Anglo-Saxon tüccar ve Protestan misyonerler, biraz da Papalık ve Katolikliğe karşı birlikte hareket etme düşüncesiyle Rumlara yönelecektir. Bkz., Şahin, a.g.e., s. 85.

²³ Bkz., İ. Beg Münşi, *Tarih-i Alem-arayı Abbâsi II*, (nşr. M. İ. Rizvanî), (Tahran: 1377/1957), ss. 1040-50; A. Hoşengî Mehdîvî, *Tarih-i Revabet-i Hâricî-i İran; ez-İbtida-yı Devran-ı Safeviyye ta Payan-ı Duvum-i Cihânî (1500-1945)*, (Tahran: 1379/1959), s. 75 vd.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/İkinci Selimin Tahta Çıkışından 1609 Karlofça Anlaşmasına Kadar*, (Ankara: 1973), s. 64 vd. İran, Şah Abbas zamanında (1587-1628) en büyük rakibi olarak gördüğü Osmanlı devletini iktisadî açıdan çökertilemek için büyük çaba sarf etmiş, sonuçta İran-Osmanlı savaşı gerçek bir iktisadî savaş, bir karşılıklı abluka manzarası göstermeye başlamıştır. İran, Osmanlı ülkesine ipeğin girişini yasaklarken, Osmanlılar da altın ve gümüşün bu ülkeye gitmesini yasakladı. Bu arada Şah Abbas'ın elçisi İspanyollara, Osmanlı devletinin Asya topraklarının İran'a bırakılması karşılığında Avrupa yakasını teklif etmekteydi. İran elçilik heyeti Papa tarafından da kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bkz., Hoşengî Mehdîvî, a.g.e., s. 72 vd.; H. İncik, 'Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış', *Doğu Batı*, IV/17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02, s. 28 vd.; Şah Abbas'ın çabalarında Ermeni tüccarların rolü için ayrıca bkz., Braudel, *Akdeniz*, s. 17.

²⁴ Bu anlaşmanın Ermeniler'e çekici gelen maddeleri için bkz., G. Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, (Ankara: 1989), s. 33 vd. Bu anlaşmadan sonra, 1606 yılında yirmi iki yıl kaldığı İstanbul'dan ayrılan Fransa'nın İstan-

durabilmek için Osmanlı devletinin aldığı tedbirler de,²⁵ devlete sadık kalanlar ile dış güçlere yönelenler arasındaki iktisadi ve kültürel farklılaşmanın büyümesi ve bunlar arasında karşılıklı ilginin artmasını önleyemeyecektir.²⁶

XVII. yüzyılın ilk yarısında Ermeniler, Erzurum ve Doğu Anadolu bölgesindeki önemli merkezlerden İran'a yönelik ticareti yürüttükleri gibi bir yandan İran ile İstanbul arasındaki menzil noktalarına yayılıp yerleşmekte, diğer taraftan da Doğu Akdeniz ticaretinde giderek artan bir oranda yer almaktaydı.²⁷ Bu arada, İngilizlerin Akdeniz'e yönelmesini²⁸ ve 1580'de Osmanlı devletinde ticaret yapma imtiyazını almasını önleyemeyen Fransa da,²⁹ özellikle XIV.Louis devrinden (1643-1715) itibaren geleceğini daha çok Akdeniz çevresi ile bağlantılı görmeye başlamıştı. Onun için bölgedeki gelişmeleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme gayreti içerisine girdi ve Ermeni camiası içerisindeki çözülmenin Katolikleşme lehine gelişmesini teşvik etti.³⁰ Ayrıca, Osmanlı devletindeki Ermeni ve Rumları ayaklandırmak suretiyle aynı topraklarda bir Hıristiyan devleti kurmak üzere harekete geçen Pere Ottoman lakaplı bir Osmanlı şehzadesi, 1665 yılında Paris'e davet edilip, Ermeni asilzadelerinden Şazi Murad'la görüştürüldü. Ancak, bu şehzadenin Ermenistan'a (!) gitmek üzere yola çıktığı sırada hastalanarak, 28 Mart 1676'da otuzdört yaşında Malta'da ölmesi üzerine Şazi Murad'ın bağımsızlık plânları da suya düşecektir.³¹

bul Büyükelçisi Savariy de Brevs, 1615'te 'Osmanlı Devletini Yıkıp Yok Etmenin Emin Çareleri' adıyla 1615'te kaleme aldığı raporunda tekrar haçlı seferlerini başlatıp, gayri-müslimleri de isyan ettirerek sonuca ulaşmayı teklif etmekteydi. bkz. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: XVI.Yüzyıl Ortalarından XVII.Yüzyıl Sonuna Kadar*, (Ankara: 1988), c. III/2, s. 118; S.F.İlksel, 'XVII. Asırda Osmanlı Devletini Yıkma ve Yok Etme Teşebbüsleri', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (BTDD), S. 58, Temmuz 1972, s. 22.

25 Bkz., Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet II*, İstanbul 1972, s. 125.

26 Şahin, a.g.e., s. 93.

27 Bkz., Sir R. Bullard, *Britain and the Middle East, from Earliest Times to 1952*, (London: 1952), s. 18 vd; R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yansında İstanbul I*, (nşr. M.A.Kılıçbay), (Ankara: 1990), s. 50; F.Braudel, *Akdeniz I*, s. 18'de bu göçün, Ermeniler arasındaki Venedik rengini taşıyan bir rönesansı açıkladığı belirtilmektedir.

28 İngilizlerin 1561 yılında Moskova, Kafkaslar, Hazar denizi ve Hürmüz boğazı üzerinden Hindistanla temas kurmaya çalışmalar hakkında bkz., H.Dereli, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, (İstanbul: 1951), ss. 36-59; M.S.Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I* (1580-1838), (Ankara: 1974), s. 7; F. Braudel, *Akdeniz I*, s. 371; H.İnalıcık, 'Osmanlı Para ve...', s. 24.

29 Kütükoğlu, a.g.e., s. 13; Braudel, *Akdeniz I*, s. 423.

30 Katolik misyonerleri kullanarak Osmanlı devletinin samimiyetini istismar eden Fransa kralı Girit muharebeleri sırasında Venediklere, sonra da Avusturya'ya destek verecek ve ilişkilerin bozulmasına sebep olacaktır. Bkz., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/2*, s. 122 ve 136; ayrıca bkz., Şahin, a.g.e., s. 97; B. Eryılmaz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İstanbul: 1990), s. 65; Ahmet Refik, 'Türkiye'de Katolik Propagandası', *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (TTEM)*, c.V/82, Eylül 1340/1924, s. 257 vd.

31 Bkz., Nalbadian, a.g.e., s. 20 vd. Kızlarağası Sümbül Ağa, azledildikten sonra, 1644 yılında, Mısır'a gitmek üzere bindiği gemi Malta'lı korsanlar tarafından zapt edilmişti. Rivayete göre o sırada yanında bulunan Sultan İbrahim'in oğullarından birisi de esir düşmüştü. Osman adını taşıyan bu şehzâde Hıristiyan olarak yetiştirilmiş ve Pere Ottoman veya Father Dominique lakâbiyle anılmaya başlanmıştı. Osmanlı kaynakları, aynı

**Burjuvazisinin yükselişi
toplumdaki istiklâl
arayışlarını da
hızlandıracak ve daha
plânlı ve örgütlü bir
hareket haline gelmesini
sağlayacaktır.**

XVII. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı yönetiminde ilk defa etkilerini hissettirmeye başlayan ve gerek idare, gerekse yabancı tüccarlar nezdinde Yahudilerin sahip olduğu mevzilerin çoğunu birer birer işgal eden Ermenilerin³² teşkil ettiği burjuvazi, kısa sürede hem camia içi gelişme ve değişmelerin, hem de Osmanlı toplumu ve devletindeki değişme sürecinin en önemli etkenlerinden birisi haline gelecektir.

Burjuvazisinin yükselişi toplumdaki istiklâl arayışlarını da hızlandıracak ve daha plânlı ve örgütlü bir hareket haline gelmesini sağlayacaktır.³³ Nitekim, IV. Hagop Çuğayetsi (Tjughahetsi)'nin³⁴ Katolikosluğu sırasında 1677'de, Eçmiyadzin'de gizlice toplanan konsey Ermeni toplumunun hayatında devrim niteliğinde bir dizi girişim başlatacaktır. Ne var ki, konseyin aldığı karar doğrultusunda Papa ve Avrupa devletlerinden bir kısmının yetkilileriyle görüşmek üzere yola çıkarılan heyet, İstanbul'a ulaştığı sırada Katolikos IV. Hagop ölür. Heyetteki dört papaz geri dönerken bunlardan birisinin oğlu olan ve o sırada yirmi yaşında bulunan İsrail Ori yoluna devam eder.

Avrupa'nın önde gelen liderlerine müracaatla onlardan yardım isteyen Ori, yirmi yıl kadar Avrupa'da kalıp, İngiliz ordusunda görev yapar. Bu arada Prens Johann-Wilhelm ile tanışır ve ona Ermenistan kiralığını teklif eder. Bu çabaları elle tutulur bir sonuç veremince Nisan 1699'da Eçmiyadzin'e geri dönen Ori, Katolikos'dan beklediği itibarı göremediği için birkaç ay sonra tekrar Avrupa'ya hareket eder. Prens Johann-Wilhelm'in aracılığıyla İmparator I. Leopold tarafından kabul edilir. Papa'yla yeniden görüşür, sonuç alamayınca da Rusya'ya geçerek Çar Petro'ya (1689-1725) başvurur. Ondan yardım sözü alarak İran'a geçer ve 1707'de yakalanarak hapsedilir. 1711'de ölen İsrail Ori'nin faaliyetleri Ermeni toplumun-

zamanda Girit'in ele geçirilmesine sebep olan bu meseleye kayıtsız görünmektedir. Bkz., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 217 vd.

³² R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. I, s. 53.

³³ Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 87, nu.22.

³⁴ Matbaanın eğitimdeki önemini anlayan bu din görevlisi 1666 yılında Amsterdam'a gitmiş ve orada Ermenice İncil'i basmıştır. Esasen bu dönemde yurt dışında Ermeniler tarafından 126 kitap basılmıştır. Bkz., Nalbandian, a.g.e., s. 34.

daki siyasallaşma çabalarının en geniş mânâda ve ilk resmi ifadesidir.³⁵

XVII. asrın sonlarında, Ermeni kapitalizminin yükseldiği yıllarda kurulan Royal African Company, East Indian Company ve Moscovit company gibi şirketlerin Ermenilerle işbirliğine önem vermeleri³⁶ Avrupa ile sürüp gitmekte olan yakınlaşmayı iyice artırmış ve Papalık, Fransa, Venedik ile Rusya gibi güçlerin yanında İngiltere, aynı zamanda bu toplumla siyasi yönden de ilgilenmek ihtiyacını hissetmiştir. Bütün bunlar, Ermeni camiasının yapısına ve devlet ile olan ilişkilerine değişik şekillerde yansımakta ve siyasallaşma yolunda geniş imkânlar yaratarak yeni gelişmelere yol açmaktaydı.³⁷

Katolikleştirme çabalarının daha da etkinleşmesi ve Ermenilerin Fransa'nın himayesini istemeleri için teşvik edilmeleri,³⁸ Çar Petro'nun, 1715'de İrana gönderdiği elçi Ardevi Volenski vasıtasıyla İsrail Ori'nin anlattıklarını araştırıp bölgedeki Hıristiyanlar hakkında bilgi toplatması ve bir sene sonra Katoligos Yessai'nin, Hıristiyanları İslam idaresinden kurtarması için Rusya'ya başvurması gibi gelişmeler bu cümledendir. Ayrıca, ilk defa 1723 yılında Kafkaslar'ı aşan Rus ordularına bazı Gürcü ve Ermeni gruplar büyük destek sağlayacaktır.³⁹

Ermeniler için XVII. yüzyıl, sadece demografik, ticarî ve siyasi alanda gösterilen parlak başarılarla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda kültür alanında da büyük gelişmelerin yaşandığı bu dönemde önce tarih alanında, biri 1669'da Arakel Tavrijetsi, diğeri ise 1695'de Amesterdam'da Mouses Ghorenatsi (Khorenli) tarafından yazılmış iki kitap basılmıştır. Bunlar tesadüfi çalışmalar değildir. Tavrijetsi, Ermenistan'da ve dışarda, 1586'dan sonra gelişen yakın tarihli olayları aktaran en önemli ve en donanımlı tarihçi olduğu

³⁵ Rusya ile ilk defa O'nun başlattığı görüşmeler ölümünden sonra da devam etmiş ve Çar Petro'yu bundan böyle Ermenilerden de istifade etmeye yöneltmek önemli sonuçlar vermiştir. Bu arada 1727'de David Beğ adlı bir maceracının Karabağ'da başlattığı isyan da üç yıl içerisinde sona erdirilecektir. Bkz., Nalbandian, a.g.e., s. 21 vd.

³⁶ Bu devirde Ermenilerin geleneksel ticari faaliyetinin yeni Avrupa ekonomisine hakim olan kapitalist sistemle nasıl bütünleştiği ve Ermeni sermayesinin Novgrat'tan Haydarabad'a, İsfahan'dan Krakov'a, Basra'dan Ast-raham'a, Çin'den Londraya kadar uzanan eski dünyanın tüm yolları üzerindeki başarısı için bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 54-59.

³⁷ R.Şahin, a.g.e., s. 93 vd.

³⁸ Fransa, 1679'da verilen kapitülasyonlarla Cizvit ve Capucin misyonerleri koruması altına almıştı. Onlar da, bu ülkenin çıkarları doğrultusunda var güçleriyle çalışmaya başladı. Bkz., İnalçık, 'Osmanlı para ve...', s. 25. Ayrıca Kudüs Ermeni Patriği, XIV. Louis'e yazdığı övgü dolu mektubunun bir yerinde 'Ermenistan Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır.' demektedir. Bkz., Eryılmaz, a.g.e., s. 66 : Ahmet Refik, 'Türkiye'de Katolik Propagandası', s. 259.

³⁹ M. Saray, 'Ermenistan Yol Ayrımında', *Kafkas Araştırmaları II*, (İstanbul: 1996), s. 7; Nalbandian, a.g.e., s. 22 vd.

için, henüz hayatta iken kitabı basılmıştır. Ghoranatsi ise Ermenilerin kökenlerini araştıran ilk tarihçi olup, aynı zamanda "Ermeni tarihçiliğinin babası" olarak görülmektedir. O yüzden kitabının seçilmesi bilinçlidir ve Ermeni kimliğinin yeniden inşası için büyük bir önemi haizdir.⁴⁰

Osmanlı Ermenileri, çocuklarına batılı bir eğitim aldrabilmek için önce Katoliklerin merkezi sayılan İtalya'ya yöneldi.⁴¹ 1690 yılında, ilk öğrencinin buraya gönderilmesi sebepsiz değildi ve Gregoryan üst tabakasına karşı halk arasında süregelen hoşnutsuzluğun sonucunda pek çok Ermeni gencinin Cizvit misyonerlerin öğretisini kabul etmiş olmasıyla ilgiliydi. Nitekim, XVIII. yüzyılın başlarında Sivaslı genç bir Gregoryan Ermeni papazı olan Mekhitar,(1676-1749) Katolikliği kabul etmiş ve İtalya'ya yerleşmişti.⁴² İleride Ermenilerin sosyal hayatında büyük rol oynayacak olan bu şahıs, Venedik yakınlarındaki St. Lazarus adasında Cizvit ve Fratres Unitores⁴³ öğretisinden esinlenerek tesis ettiği tarikatın manastırını da kurarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dindaşlarını yeni mezhebine davet için faaliyetlerine başladı.⁴⁴

Mekhitar, 1740 yılında, teşkilatlanmasını tamamladı ve ölümünden az önce, 1749'da Büyük Ermenice Lügatı yayınladı.⁴⁵ Talebe-

40 Ghoranatsi'nin tarihi, döneminde Ermeni antik çağını bütünüyle içine alan ve canlı bir şekilde gözler önüne seren tek eserdi. Modern çağın başlangıcı, Antik Yunan ve Roma çağlarına dair büyük bir yeniden canlanışın yaşandığı bir dönemdir. Avrupa hümanizminin tam ortasında yaşayan Ermenilerin de bu referans noktalarının yerini tutabilecek bir şeyin arayışına girmeleri çok doğaldı. Onun için Ghoranatsi'nin eserinin basılması, bu tür bir çalışmanın Avrupa bilim çevrelerinde dolaşıma girmesini de sağlamıştır. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 61.

41 Millî birliğini 1861 yılında sağlayan İtalya, bahse konu tarihlerde henüz bir devlet olarak ortaya çıkmamıştı. O sebeple İtalya tabiri burada siyâsî değil, coğrafi bir ifade olarak kullanılmıştır.

42 Yirmi yaşında Anadolu'yu dolaşarak Ermenileri irşad etmeye başlayan Mekhitar, birkaç müridiyle birlikte 1700 yılında İstanbul'a gelmiş ve bir yıl sonra burada, ölümünden sonra adıyla anılacak bir kongre toplamıştır. Bu arada Hazreti İsa'nın Ziyareti adını taşıyan ilk kitabını da bastırılmıştır. 1703'te Mora yarımadasındaki Modon şehrine geçmiş, ancak burasının Türkler tarafından ele geçirilmesi üzerine 1715'te Venedik'e taşınmıştır. Bkz., Nalbandian, a.g.e., s. 32 vd.; Muallim Cevdet, 'Ermeni Mesai-yi İlimiyesi' s. 765 vd.

43 Hristiyanlar arasındaki dinî bağları güçlendirmeye yönelik bir kardeşlik teşkilâtı olan Fratres Unitores genel olarak doğu ayinlerinde yaygın olan ve eski Yakubî-Nasturî ayinlerinde yer alan dinî ritüelleri öne çıkaran bir anlayışa sahiptir. Bunlar zamanla batı kiliselerinde de etkili olmaya başlamıştır. Bkz., A.Fortescue, 'Orate Fratres', *The Catholic Encyclopedia*, (Newyork: 1911), c.XI. XII ve XIII. yüzyıllarda etkili olan bu kuruluşların Aziz Benedict tarafından kurulduğu söylenir. Bkz., H.Thurston, 'The Bridge-Building Brotherhood' *The Catholic Encyclopedia II*, (Newyork: 1907).

44 Başlangıçta Mekhitar, Hristiyanlıkta batı keşişliğinin babası sayılan ve Monre Cassino'nun ilk keşişi olan Aziz Benedict'in (480-547) tarikatına girmişti. Bunun belirlediği manastır ve keşişlik kuralları sonraki dönemlerde pek çok Hristiyan tarikatında, bu arada Mekhitar'ın kurduğu tarikatda da geçerli kurallar olarak kabul edilmiştir. Manastır hayatıyla ilgili yönetim ilkeleri ve sıkı bir ruhi hayat disiplini öngören bu kurallar hakkında geniş bilgi için bkz., Ş.Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, (Ankara: 1998), s. 64.

45 Bu sözlük, Latince (1541-43), Yunanca (1572), Fransızca (1606), İtalyanca (1612) ve İspanyolca (1726-39) sözlükten sonra, İngilizce (1755) ve Almanca (1774-86) sözlükten öncedir. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 71.

lerinin başta St. Lazarus ve Viyana Ermeni Akademisi⁴⁶ matbaalarında bastırıldığı dinî ve millî nitelikli araştırmalar Osmanlı tebaası Ermenilere dağıtıldı. Böylelikle başlatılan edebiyat, tarih ve din çalışmaları önce ilmi eserlerin tercümesi, sonra da telifi şeklinde bir yol izlemiş, sonuçta bu cemaat hem millî, hem de ilmi yayınları bir arada izleme imkânı bulmuştur.⁴⁷ Ermeni topluluğu kültür bakımından bir Rönesans dönemine girerken, yıllardır Mekhitar manastırında yaşatılmaya çalışılan klâsik Ermeni bilimi de canlandırılarak⁴⁸ laik ve her geçen gün anadile yaklaşan gelişmiş bir yazı diliyle kaleme alınan edebî eserler, Ermeni milliyetçiliğinin de yükselmesini sağlayacaktır.⁴⁹

Mekhitar ve müridleri, XIV. yüzyılda Avrupa'yı etkilemeye başlayıp, yeni bir ruhun doğmasına sebep olan hümanizm gibi bir yeniliği Ermeni toplumuna mal etmeyi başarmıştır.⁵⁰ Esas olarak bu yenilik, Mekhitar ve Mekhitaristler'in ilk mitolojik eserlerden en yakın tarihli çağdaş eserlere kadar Avrupa edebiyatının tamamına açılmaları ile mümkün olmuştur. Mekhitarist kurumun bir manastır hüviyeti taşımasının getirdiği bazı sınırlandırmalara rağmen Ermeniler daha önce Batı kültürüyle hiç bu kadar yakın, geniş ölçekli ve kalıcı bir temas kurmamıştı. Dolayısıyla Mekhitarist ekolün en verimli çağında gerçekleşen bu temas sayesinde daha sonraki değişim ve dönüşümlere giden yol da açılmış oldu.⁵¹

⁴⁶ Mekhitar, salgın hastalıktan dolayı daha önce boşaltılan St.Lazarus adasını Venediklilerden alarak buraya yerleşmiş ve bu küçük adada bir manastır ile birlikte Ermenilerin en meşhur ilim ocaklarından birisi olan geniş bir külliye meydana getirmiştir. Onun, otuz beş yıllık çalışması semerelerini vermiş, öğrencileri, 1773'te Trieste'de açtıkları ikinci bir şubeyi, 1811'de Viyana'ya taşıyarak günümüze kadar gelen bir akademi oluşturmuştur. Bkz., Nalbandian, a.g.e., s. 33.

⁴⁷ Bkz. O. Ergin, *Türk Maarif Tarihi III-IV*, (İstanbul: 1977), s. 797 vd; S.J. -E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, (nşr. M. Harmancı), (İstanbul: 1983), s. 163; Şahin, a.g.e., s. 91 vd; A. Çaycı, 'Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler', *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, (Ankara 8-9 Mart 1990), (Ankara: 1992), s. 70 vd.

⁴⁸ Bkz. R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I, 1856-1876*, (nşr. O. Akinhay), (İstanbul: 1997), s. 143; Uras, a.g.e., s. 151.

⁴⁹ Bkz. H. J. Sarkiss, 'The Armenian Renaissance, 1500-1863', *Journal of Modern History*, c.IX, December 1937, s. 437 vd.

⁵⁰ Mekhitar'ın ulusal birlik düşüncesine olan bağlılığı kendisinden sonrakilere de esin kaynağı ve yönlendirici bir ideal olmuştur. Mekhitar'ın dünya görüşünde kendine özgü insani ve ahlâkî bir değer teşkil eden bu ideal o, "ne inancım için ulusumu, ne ulusum için inancımı feda ederim". sözleriyle ifade eder. Mekhitar, bu ifadesiyle Khorenli Moses'in daha önce açıkca formüle etmiş olduğu millî ideolojiye ve onun mezhebî ayrımcılıktan uzak karakterine sıkı sıkıya bağlı olduğunu da göstermektedir. Kökleri Mesrop Maşdots'a kadar uzanan bu ideolojinin en açık şekilde ve hiçbir belirsizlik içermeyecek biçimde Mekhitar tarafından yorumlandırılması söylemek gerekir. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 71.

⁵¹ Zekiyan, a.g.e., s. 70.

Osmanlı Ermeni toplumunun görünüşte apolitik bir döneme girdiği ve İran Ermenilerinin de fazla etkili olamadıkları XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'daki Ermeniler tarafından kendilerine özgü bir siyasî ifade biçimi geliştirilmeye başlandı.

söz konusu değildir. Ona rağmen, yüksek burjuvazi XIX. yüzyıl ortalarına kadar Ermeni toplumunun hayatı ve kurumlarında öncü bir rol oynayacak, kültürün en etkin, çoğu zaman da aydınlanmış destekçisi olacaktır.⁵³ Ama, bu dönemin en önemli özelliklerinden biri Ermeni dilinin geçirdiği dönüşüm ve bu dönüşümün hem eski, hem de modern Ermenicenin kaderi üzerindeki belirleyiciliği olacaktır.⁵⁴

Osmanlı Ermeni toplumunun görünüşte apolitik bir döneme girdiği ve İran Ermenilerinin de fazla etkili olamadıkları XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'daki Ermeniler tarafından kendilerine özgü bir siyasî ifade biçimi geliştirilmeye başlandı. Avrupa modernitesiyle giderek yoğunlaşan ilişkilere dayanan ve özellikle İngiliz ay-

Ermeni kültürünün değiştiği bu dönemde Ermeni sermayesi de hocaların elinden amira ve sarrafların eline geçmiştir.⁵² Yani, sınırsız ticaret etrafında gelişerek dünyaya yayılmış olan Ermeni sermayesi, bu dönemde yeri ve rolünü bir ölçüde, özellikle İstanbul ve Hindistan'daki güçlü yerel kapitalizme bırakır. Daha sınırlı bir faaliyet alanında, yani belirli devletlerin sınırları içerisinde kalır. Dolayısıyla dünya çapındaki o ilişkiler ve iletişim ağı XVIII. yüzyılda artık

⁵² Farsça'da efendi, üstad anlamlarında kullanılan Hoca, Ermeniler'de İran ve Osmanlı ülkesinde yaşayan ve kısa zaman içerisinde yüksek aristokratik mevkileri işgal eden üst sınıf tüccarlara verilen bir ünvanıdır. Dönem olarak kendilerinden biraz önce gelen çelebilere karşı zorlu bir mücadele vererek XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde altın çağlarını yaşamışlardır. Amira ise, Arapça "amir" sözcüğünden türemiştir. Hocaların düşüşünün ardından Osmanlı devletinde Ermeni aristokrasisinin en üst tabakası için kullanılan bir unvan olmuştur ki, bunların sayısı iki yüzü bulmamaktadır. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 84, nu.11.

⁵³ Zekiyan, a.g.e., s. 73; Osmanlı devleti, 1739 Belgrad anlaşmasından sonra sınır komşuları olan Avusturya, Rusya ve İran ile uzunca sayılabilecek bir barış dönemine girdi. 1768 Osmanlı-Rus savaşına kadar süren bu barış döneminin devlet hayatı kadar kültür ve iktisadi hayatta da derin etkileri olmuştur. Bu arada Ermenilerin de bu dönemi iyi değerlendirmesi tabiidir. Bkz., I.Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, (Ankara: 2000), s. 432.

⁵⁴ Büyük ölçüde Latinleşme akımının bir sonucu olarak neredeyse üç yüz yıldır gerilemekte ve bozulmakta olan eski Ermenice yeniden en iyi evrelerdeki ve en iyi yazarlarının kalemindeki ihtişamına bu dönemde kavuşur. Ama, bu dönemde dil alanında kaydedilen en gözle görülür başarı eski edebi Ermenicenin yeniden keşfedilmesidir. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 73. Ancak dilin modern Ermeniceye doğru evrilmesi de en az onun kadar belirleyici bir gelişme olmuştur. Modern Ermenicenin XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Tiflis ve İstanbul -doğu ve batı- lehçelerine ayrılması önceleri tüccarların sağladığı birleştirme işlevinin, düşünce birliğinin sağladığı manevi bağlara rağmen ortadan kalkması, yani çevresel faktörlerin etkisinin güçlenmesinin sonucudur. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 74 vd.

dınlanmasıyla yakın temas halinde olan zümrelerce Madras'ta geliştirilen bu hareket, bağımsız olup olmamasına bakılmaksızın bir devlet kurmanın yolları, şartları, bunun getireceği sonuçlar ve muhtemel coğrafi ittifaklar üzerinde durmaktaydı. Hatta, bu devletin gelecekteki şekli ve anayasası dahi tartışılmıştır.⁵⁵ Tüccar, matbaacı, din adamı, yazar gibi çok çeşitli kesimlerden gelen Ermenileri etrafında toplayan ve farklı ideolojilere, izlenecek yol konusunda değişik eğilimlere sahip olan Hovsep Emin ile Moses Baqramyan bu siyasi hareketin iki öncü ismi olarak ortaya çıktı.⁵⁶

Hovsep Emin, Gürcü krallığı ile bir şekilde ittifak yaparak Rusların koruması ve denetimi altında bir Ermeni krallığı kurmayı düşünüyordu. Yoğun seyahat ve diplomatik temaslardan oluşan faaliyetleri büyük ölçüde İsrail Ori'nin çizgisini hatırlatır. Ancak ondan farklı olarak Hovsep Emin, Ermenistan'ın coğrafi konumundan kaynaklanan meselelere özel bir önem atfetmiştir.⁵⁷

Daha tutarlı bir entelektüel olan Moses Baqramyan ise, 1772 yılında neredeyse siyasi bir broşür niteliği taşıyan ve dönemin ileri gelenlerinden Şahamir Şahamiryan, oğlu Hagop, tüccar Krikor Hocasıyan gibi isimlerin de dahil olduğu Hindistan Madras merkezli önemli bir grubun düşüncelerini ifade eden Yeni Örgütler adındaki kitabı yayınlar. Yazar, Ermeni tarihi ve coğrafyasını kısaca ele aldıktan sonra eski monarşinin, despotik yönetim yapısının ve halk arasında birlik, çalışkanlık ve entelektüel arayışlar olmayışının Ermeni krallığının çöküşünün başlıca sebebinin teşkil ettiği sonucuna ulaşır ve cumhuriyetçi bir anayasa ile yönetilecek yeni bir Ermeni devleti için çağrıda bulunur.⁵⁸

Madras grubu, 1773'te İhtişamın Tuzağı başlıklı imzasız bir kitap daha yayınlar. Yazarı, büyük ihtimalle yine Baqramyan veya onun öncülüğündeki bir gruptur. Aydınlanma felsefesinin özellikle Locke ve Montesquieu'nün yoğun etkisinin görüldüğü kitapta kurulması düşünülen Ermeni cumhuriyeti için ayrıntılı bir anayasa teklifi sunulur. Önsözde, George Washington'a ve Amerika'daki Bri-

⁵⁵ Zekiyan, a.g.e., s. 77.

⁵⁶ Hovsep Emin, 1751'de onsekiz yaşında iken İngiltere'ye gitmiş, önce orduda görev alarak kendisini yetiştirmeye çalışmıştır. Bu arada Camberland dükü ve Edmund Burke'den etkilenmiştir. 1763 yılında Gürcistan'a geçerek, Tiflis'te Kral I. Heraclius'a tasavvurlarını anlatma imkanı bulan, [Nalbandian, a.g.e., s.23] bu şahsın gezi ve faaliyetlerini içeren ve İngilizce olarak kaleme aldığı otobiyografisi 1792'de Londra, 1918'de de Calcutta da basılmıştır. Bkz., J.Emin, *The Life and Adventured of Joseph Emin, an Armenia, Written in English by Himself*, (Calcutta: 1918).

⁵⁷ Zekiyan, a.g.e., s. 78.

⁵⁸ Başlığı dikkat çeken kitabın "Ermeni gençliğini içinde bulunduğu uykulu, tembelen, uyusuk halden uyandırmayı" amaçladığını Baqramyan ifade etmektedir. Bkz., Nalbandian, a.g.e., s. 35 vd.

tanyalı göçmenlerin özgürlük isteklerine gönderme yapılır. Yüz adet basılan bu kitap önde gelen Ermeniler ve önemli mevkilerdeki yabancılarla yollanmıştır. Söz konusu siyasi görüşler, özellikle de Hovsep Emin'in düşünceleri ütopyacı bir nitelik taşısa da, Avrupadaki siyasi düşünce ve hareketlerin temel öğelerinin oldukça iyi bilindiğini ve özümsemiş olduğunu gösterir. Bağramyan'ın henüz Amerikan, ya da Fransız cumhuriyet modellerinin bile oturmamış olduğu bir tarihte yaptığı bu cumhuriyetçi tekliflerin o dönem için şaşırtıcı derecede ilerici olduğunu teslim etmek gerekir.

Madras cemaatinin "Ermeni davası için siyasi propaganda amaçlı bir yayıncılık faaliyeti yürüten ilk ve en etkin grup olduğu" şüphesizdir. Ama, bu faaliyetlerin basit bir propaganda hareketinin çok ötesine geçtiğini, daha ilk adımdan itibaren bir siyasi kuramı olduğunu vurgulamak lazımdır. Ancak Madras modelini organik, güçlü ve sistemli bir gelişim takip etmemiştir. Dolayısıyla Ermeni siyasi düşüncesi, XIX.yüzyıl boyunca kendisini romanlarla, broşürlerle gazete, ya da edebiyat dergilerinde yayınlanan makaleler aracılığı ile ifade edecek, bazıları hayatî bir önem arz eden ve üzerlerinde çoğu zaman canlı bir tartışmanın yürütüldüğü toplumsal ve siyasi konulara ilişkin belirgin bir bakış geliştiremeyecektir.⁵⁹ Ama, bilhassa tüccarlar vasıtasıyla Anadolu'daki Ermeniler tarafından da ilgiyle takip edilecektir.⁶⁰

Ermeni toplumunun siyasallaşmasında önemli bir yere sahip olan süreli yayınların doğduğu yer de Madras'tır. İlk süreli yayın Kahana Şimavonyan'ın 1793 yılında çıkardığı Aztarar'dır. Kullanılan dil sıradan Ermenilere hitap edecek düzeyde olup, eski Ermenice'dir (grabar) Üç sene yayınlanmıştır. Ancak bu yıllarda böyle bir dergi değil Ortadoğu, Avrupa için dahi erkendir. Bunu Mekhitaristlerden Gugas İnciciyan'ın çıkardığı Darekrutyunk takip edecektir. Bu dergi de, 1799 dan itibaren üç yıl çıkabilecektir. Yine İnciciyan'ın 1800-1820 yılları arasında çıkardığı popüler almanaklar da önemlidir. Bu arada, önce Venedik'te halk dilinde haftada iki kez yayınlanıp kısa sürede İstanbul ve diğer bölgelerdeki Ermenilere ulaştırılan Tıdag Püzantyan diğerlerinden farklı bir siyasi aktüalite dergisi olarak ortaya çıkmıştır.⁶¹ Bütün bu yayınlar yalnız süreli ve

⁵⁹ Zekiyan, a.g.e., s. 76 vd.

⁶⁰ Zekiyan, a.g.e., s. 75.

⁶¹ Bu dergi, Krikor Kabaracıyan,(1812), Madatya Püskülcüyan (1813-4) ve Manuel Çağhçağhyan editörlüğünde (1814-17) beş yıl kadar çıkarılmış olup, Ermenice ve Armenolojik yayıncılığın atası sayılan ve yayın hayatını 1843'ten bu yana kesintisiz olarak sürdüren Pazmaveb'in öncüsü olarak görülür. Başlangıçta popüler nitelikli bir eğitim dergisi olan Pazmaveb, uzun bir süre boyunca böyle devam ettikten sonra bir Armenoloji dergisine dönüşmüştür. Bu dergi günümüzde Venedik'teki St. Lazarus akademisinin yayın organıdır. Bu dergi İtalya'nın en eski, dünyanın ise dördüncü en eski edebiyat ve düşünce dergisidir.Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 80.

günlük yayıncılık açısından değil, aynı zamanda halkın konuştuğu Ermenicenin gelişimi bakımından da sağlam bir temel oluşturacaktır.

Kültür alanındaki önemli gelişmelere rağmen Ermeni toplumu, bu sahada yeniden bir doğuş için hâlâ din adamlarının müdahalesine ihtiyaç duyuyordu.⁶² Nitekim kilise, Ermeni kapitalistlerden de istifade ederek en temel organik ya da kurumsal etmenlerden birisini, toplumun en güçsüz sınıflarına ulaşması için özel bir çaba gösterilen, yani halka dönük, modern ve verimli bir okullar zincirinin hızla gelişmesini sağlamıştır.⁶³ Halk eğitimi için yaygın araçlar meydana getirmeyi amaçlayan bu hareket, daha önce de belirtildiği gibi Ermeni toplumunda yaşanan dikkat çekici genel değişimin, özellikle de yeni halk kitlelerinin ortalama kültür açısından olağanüstü bir düzeye ulaşmasında rol oynayan başlıca etmenlerden biridir. Bu noktada, Ermeni ileri gelenleri ve zenginlerinin de gösterdiği duyarlılık üzerinde önemle durulmayı gerektirir. Okullar, kurumlar, hayır işleriyle uğraşan topluluklar ve diğer toplumsal çalışmalarından örülü güçlü bir ağın oluşması ancak böyle bir duyarlılık sayesinde mümkün olmuştur.⁶⁴

Ermeni toplumunun hayatında bu gelişmeler yaşanırken yavaş yavaş hissedilmeye başlanılan Rus baskısı, Osmanlı devletini batıda yeni arayışlar içerisine itmekte, bir yerde onu batılı güçlerin kendi anlayış ve çıkarları doğrultusunda yönlendirmelerine açık hale getirmekteydi. Bu arada sömürgecilikte İngiltere ile baş edemeyeceğini anladığından geleceğini daha çok Akdeniz havzasında arayan Fransa, 1730'lardan itibaren yaklaşık yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundaki gelişmeleri kararlı bir şekilde takip eden ve kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışan tek batılı güç olarak öne çıkacaktır.⁶⁵ 2 Ekim 1772 tarihli Saint Priest raporunda da görüldüğü gibi Fransa, bu politikalarını büyük ölçüde Ermenilere dayandırmaktaydı.⁶⁶

⁶² Zekiyan, a.g.e., s. 91.

⁶³ Önce İtalya, sonra da Fransa'da olmak üzere değişik ülkelerde eğitim görmüş, yenilikçi fikirlerle donanmış aydınlar, eğitimin önemini anlamış ve gerek İstanbul, gerekse Anadolu'da modern okullar açarak Ermeni milletini aydınlatma gayreti içerisine girmişti. Bkz., A.Yumul,-Rifat N. Bali, 'Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler', *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*..., s. 361.

⁶⁴ Zekiyan, a.g.e., s. 59.

⁶⁵ Bu dönemde Fransızların bir takım faaliyetleri ve ticari alanda İngiltere ve diğer Avrupalı güçler ile giriştikleri rekabet hakkında geniş bilgi için bkz., Mübahat S.Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I*, s. 47-56.

⁶⁶ Fransa, Ermeniler ile temelleri Haçlı seferleri dönemine kadar giden bir dostluğa sahipti. Bunu iyi değerlendirmek isteyen Fransızlar, Osmanlı devleti içerisindeki Rum-Rus entrikalarını dengelemek ve Rusya'nın yayılmasını engelleyebilmek için bir takım çareler aramaktaydı. 1770'li yıllarda Osmanlı nezdinde büyükelçilik

Fransızlar'ın Ermeniler üzerindeki hesabı Osmanlı devlet adamlarının da dikkatinden kaçmamıştı. Nitekim Reisü'l-küttab Atıfzâde Ömer Vahid Efendi, 1778'de sunduğu bir takrirde Ermenilerin aslı, Osmanlı tebası haline gelişi, IV. Murat zamanına (1623-1640) kadar sadece Gregoryan mezhebine göre amel eden, kendi halinde temiz kalpli bir kavim olarak kalması, fakat bu devirden itibaren Türkiye üzerindeki emellerini kuvveden fiile çıkaracak sebepler arayan Avrupalıların Ermenilerin içerisine Katolikliği sokarak hem kendi mezheplerini yaydıkları, hem de Rusya'nın Rumları kullandığı gibi onların kendi politikalarına alet ettikleri, Osmanlı'nın başarısını dileyen Gregoryanların aksine Katolikleşen Ermenilerin devlete düşman kesilip Avrupalıların galibiyetini dilediklerini ifade eder.⁶⁷

Ancak, bu layihanın öngörüsü kararlı bir politikanın esasını oluşturmadan, ferdi ve değişik bir tavır olarak kaldı. Ama, misyonerlerin işbirlikçi haline getirdikleri şahıs veya kitleleri yönlendirmek için Osmanlı düzeni ve Türklere karşı geliştirdikleri kin, başta bazı Ermeni grupları olmak üzere bu tuzağa düşmüş kişi veya grupları zamanla hamî devletin bedava askerleri, uysal müttefikleri, yahut da basit siyasi veya ticarî ajanları haline getirecektir.⁶⁸

XVIII. yüzyılın sonlarında gücünü korumak isteyen Gregoryan kilisesinin giriştiği milliyetçilik propagandası⁶⁹ ve Katolik misyonerlerin çalışmalarıyla⁷⁰ asgari seviyede sürdürülmeye çalışılan Ermeni

yapan Saint Priest, hazırladığı raporda Türkiye'nin paylaşılması sırasında Fransızların Mısır ve Suriye'yi alması gerektiği üzerinde durmuş, o zaman gelinceye kadar Katolik Ermenileri güçlendirerek Osmanlı devletinin bürokratik kademelerindeki Rumların yerine onların geçirilmelerini, en azından bu yolla Rumların dengelenebileceğini vurgulamıştır. Bu raporda dikkat çeken noktalardan birisi de Priest'in bazı Osmanlı vilayetlerine Hıristiyan valilerin atanmasının yakın olduğuna işaret etmesidir. Geniş bilgi için bkz., M.S. Anderson, *The Eastern Question*, (New York: 1966), s. 11; R.Şahin, a.g.e., s. 102 vd.

67 Bu layihanın devamında Katolik Ermenilerin şapka ve diğer Avrupalı elbiselerinden giydikleri, ölenlerin mallarını Katolik papazlara vasiyet etmesi yüzünden her sene binlerce büyük keselik servetin Avrupa'ya kaçırıldığı ifade edilerek bunun önüne geçilmesi gibi sosyal meseleler üzerinde de durulmaktadır. Bkz., Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet II*, s. 126 vd.

68 Şahin, a.g.e., s. 128 vd.

69 Mayévsny'e göre Ermeni din adamları, dinî eğitim konusunda çok cahil olup, bu konuda hiçbir çalışma yapmazken Ermeni millî bilincinin oluşması ve yaygınlaşmasında büyük rol oynamıştır. Ayrıca bunlar yüzyıllarca manastırlarda gizli den gizliye ilahî hizmetlerin yerine Müslümanlara karşı Hıristiyanları kışkırtmak görevini yerine getirmiştir. Esasen Doğu Kiliseleri XIX. yüzyılda Hıristiyanlık esaslarını bir tarafa bırakarak milliyetçilik propagandasını başlıca meşguliyet haline getirmiş bulunuyordu. Bkz. V. T. Mayévsny, Kürt-Ermeni İlişkileri, (nşr. H. Varlı), (İstanbul: 1997), s. 111; Ermeniler üzerinde kilisenin rolü için ayrıca bkz., Bkz. H. Yıldırım, 'Ermeni İhtilalci Hareketlerinin Doğuş ve Gelişiminde Ermeni Din Adamlarının Rolü', *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, ss. 255-262; D.Kılıç, 'İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketi'ne Yöneliş 1850-1896' *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (nşr. H. C. Güzel), (Ankara: 2001), s. 145-158.

70 Aslında, Katolik tüccar ve misyonerlerin Ermenileri siyasallaştırma ve Katolikleştirme yönündeki çabalarına rağmen taraflar arasındaki münasebetlerde ticarî yön uzun süre ağırlığını devam ettirebilmişti. Bu husus, yani siyasî yönün belli dönemler için zayıf oluşu Osmanlı devleti nezdinde Ermenilerin itimat kazanması ve "teba-i sadıka" olarak görülmelerinde yardımcı olmuştu. Bu da onların faaliyetlerini rahatlatarak çeşitli meslek gruplarında gelişip yükselmelerini kolaylaştırdığı gibi devletin çözülme döneminde çeşitli tertiplerin içerisine çekilebilirlik yeteneklerini de geliştirmekteydi. Bkz., Şahin, a.g.e., s. 86

toplumunda siyasallaşma çabaları XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı yenilik hareketlerinin canlanması, Fransız inkılabının yaydığı fikirlerin etkisi ve nihayet Protestan misyonierlerin faaliyete başlamasıyla birlikte hız kazanacaktır.⁷¹ Bu gelişmede, önceleri çıkarlarını daha çok Batı Avrupa ve Amerika'da arayan, ancak buradaki kolonilerinin büyük bir kısmını kaybettikten sonra doğuya yönelen İngiltere öncü olmuştur.

Osmanlı Devleti'ne müdahalelerde bulunabilmek için Rusya ve Fransa'nın nüfuzunu dengede tutmak isteyen İngilizler,⁷² planlı bir faaliyet izleyerek zaman içinde bir Protestan Ermeni kitlesi meydana getirdi.⁷³ Bilahare bu kilise aracılığıyla Amerikalılar, Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da kolejler açarak Ermenilerin tarihleri, edebiyatları ve insan hakları ile milliyet prensipleri konularında bilgilenmelerini sağladı ve kolaylıkla yönlendirebileceği demokrasi, hürriyet ve batılı hayat şartlarını tanıyan, siyasallaşmaya hazır şuurlu bir nesil yetiştirmeye çalıştı.⁷⁴

Protestanlığın Ermeni toplumu içerisinde yayılmaya başladığı sırada, 1834 yılında Padua'da açılan Muratyan Koleji'den mezun olan bir kısım Katolik Ermeni, bu toplumun aydınlanmasına, özellikle de eğitim ve çeviri alanlarında büyük katkılarda bulunacak-

⁷¹ Misyonierlerin etkisi, mezhep değiştirenlerin göstereceğinden çok fazla olmuştur. Bkz. R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform I*, s. 143; S.R. Sonyel, 'Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü', *Belleten* XLIX/195, Aralık 1988, s. 651. Bu noktada Ermenileri ayrılıkçı hareketlere sevk eden şartlar ve geliştirilen stratejiler için bkz. B. Kodaman, 'Ermeni Meselesi: Tarih ve Siyasi Bir Değerlendirme' *Yeni Türkiye*, VII/37, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, c. I, Ocak-Şubat 2001, s. 200-212.

⁷² L'Angleterre et les Armèniens, (1839-1904), (nşr.B.Kodaman), (S-Gravanhage: 1918), s.3 :İngilizler, Protestan Ermenilere sahip çıkarken, Fransızlar Katolik, Ruslar da Gregoryan Ermenilere destek oluyordu. Bkz. Karal, a.g.e., s. 128 vd.; S.R. Sonyel, 'Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi', *Yeni Türkiye*, c.VII/38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, s. 689.

⁷³ İngiltere, himayeye mevzu olacak bir Protestan topluluğu bulunmadığı için 1840'da Kudüs'te bir Protestan mabedi inşaatı için müsaade istedi. Bab-ı âli, bunu önce reddetti ise de 1842'de ilk Protestan kilisesi Kudüs'te kapılarını açtı. Bundan sonra kiliseye Protestan tedarikine girişildi. İngiltere, Amerika ve Almanya'dan gelen misyonierler, İngiliz konsoloslarının desteği sayesinde para ve daha başka menfaatler temin etmek suretiyle başka din ve mezheplerde bulunan halkı Protestan yapmaya girişti. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, vicdan hürriyeti prensibini İngiltere'nin ve Fransa'nın istediği şekilde, yani mezhep değiştirme serbestliği suretinde tespit ettiği için Protestan misyonierler, faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve kolay yapma imkânı buldu. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi VI, Islahat Fermanı Devri* (1856-1861), (Ankara: 1988), s. 128; White, a.g.e.,s. 25 vd.; Sonyel, 'Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama...' s. 652.

⁷⁴ Amerikan misyonierleri Suriye, Lübnan, Filistin, Doğu Anadolu, Çukurova, kısmen de Orta Anadolu'da faaliyette bulundu. Bunlar, Rumlar istisna tutulursa Ortodoks ve İslâm ahali üzerinde fazla şansları olmadığını kısa sürede anlamış ve Rumeli'deki çalışmalarını yok edecek seviyeye indirmiştir. Amerika bu tavırla, aynı zamanda Balkanlarda Avrupalı güçler, bu arada Rusya ile muhtemel bir çatışmadan kaçınırken Ermenilerin, Amerikan misyonierlerinin en önemli müşterileri durumuna yükselmesiyle, bkz., İ.Ortaylı, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları üzerine Bazı Gözlemler', *Amme İdaresi Dergisi*, XIV/3, Eylül 1981, s. 89. Ortadoğu'da, Rus-Amerika bir başka deyişle Protestan-Ortodoks çekişmesinin baş aktörlerinden birisi haline gelmekteydi. Bkz., C.Hamlin, *My Life and Times*, (Boston: 1893, s. 187 vd.

tır.⁷⁵ Bir müddet sonra da Paris, öğrenim için Avrupa'ya giden Ermeni gençleri arasında en çok tercih edilen merkez olacaktır.⁷⁶ Burada Fransız inkılabının etkisi altında ve Lamartine, Victor Hugo, Agusto Comte'un fikirleri ile dolu bir ortamda yaşayan öğrencilerden hemen hepsi hürriyet aşkıyla dolu, ateşli birer eylemci olarak İstanbul'a dönecek⁷⁷ ve Avrupa'da edindikleri fikirleri, bazı kurumları, bu arada milliyetçilik düşüncesini de kendi toplumları içerisinde yaymaya başlayacaktır.⁷⁸

Avrupa'da okuyan Ermeni gençlerin ülkeye taşıdığı ve siyasallaşma çabalarında hatırı sayılır bir yer işgal eden önemli kurumlardan birisi tiyatrodur.⁷⁹ Padova'daki Murat ve Venedik'teki Raphael kolejlerinde okumakta iken 1834 ve 1836 yıllarında çeşitli oyunlarda rol almak suretiyle veya tiyatronun diğer alanlarında eğitim görerek belirli bir düzeye gelmiş olan Mıgırdıç Beşiktaşlıyan, Sırap Hekimyan, Sırap Tıgılyan⁸⁰ ve Sebuhan Laz-Minasyan⁸¹ gibi bazı öğrenciler sonraları İstanbul'da hem Ermenice, hem de Türkçe temsiller veren tiyatro grupları oluşturarak bu sanat dalını tanıttı yaygınlaştırdı.⁸²

- ⁷⁵ V. Artinian, *The Armenian Constitutional System In The Ottoman Empire 1839-1863*, (İstanbul: 1988), s. 59.
- ⁷⁶ II. Mahmut döneminden beri yapılan batılı anlamda askerî islahatlar çerçevesinde açılan Osmanlı okullarında eğitimin kısmen Fransızca olduğu, o nedenle Fransızcanın zaman içinde Osmanlı okullarında ağırlıklı yabancı dil haline geldiği ve bunun sonucunda, bu dilin İstanbul'daki Ermeni eğitim kurumlarında da hakim yabancı dil haline geldiği, onun için batılı eğitim isteyen Ermenilerin daha çok Fransa'ya gittiği ifade edilmektedir. Bkz. Artinian, a.g.e., s. 60.
- ⁷⁷ Nalbandian, a.g.e., s. 46 vd; Aslında Paris'ten dönen Ermeniler, cemaatlerinin ikiye bölünmüş olduğunu görmüşlerdi. Bunlardan bir grup Minas ve Canik adlı iki Ermeni milliyetçisinin yanında yer alırken, diğerleri Agop Gıcıkyan'ın akıl hocalığını yaptığı Kevork Yeremyan, Bogos Dıdyan, Karabet Balyan, Mıgırdıç Cezayirliyan'ın etrafında toplanmıştı. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, bu ikinci grubun genişlemesini sağlamış ve 1847 yılında Rum Patrikhanesi'ne verilen imtiyazların, Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmesi isteği, bu iki grubun birleşmesini sağlamıştı. Bunun sonucudur ki Ermeniler, birisi ruhani, diğeri cismanî olmak üzere iki meclise sahip olacaklardır. Bkz. M. Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: 1976), s. 23; Uzun, a.g.m., s. 167.
- ⁷⁸ M. H.Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, (İstanbul: 1992), s. 69.
- ⁷⁹ Ermenilerin ilk çağlarda klasik Yunan tiyatrosunu bildikleri kabul edilmekle birlikte, ilk temsil 1668 yılında Lvov'da verilmiştir. Bundan elli yıl sonra, 1730'da St. Lazarus'daki Mekhitarist Manastırda tiyatro çalışmaları da başlatılır ve gittikçe yoğunlaşan bir faaliyet ortaya konulur. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 73. Haziran 1878'e kadar azınlıkların İstanbul'da, kendi dilerinde temsil verdikleri tiyatroları vardı. Berlin anlaşmasından sonra Ermeniler beklemediklerini bulamadıkları gibi, özellikle İstanbul'da eski konumlarını da kaybetti. Dolayısıyla da Ermeni tiyatrosu dağılmak zorunda kaldı. M.And, *Osmanlı Tiyatrosu, Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı*, (Ankara: 1999), s. 252.
- ⁸⁰ Belli başlı Ermenice Tiyatro eseni yazarlarındandır. Bkz., İdem, *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, (İstanbul: 1970), s. 112.
- ⁸¹ Zekiyan, a.g.e., s. 76; S. Minasyan, Fransız eğilimli bir yazar ve tiyatro yöneticisi idi. 1863'te Şark tiyatrosunun yönetimini eline aldı. Bundan sonra tiyatro düşüşe geçti. Bkz., And, 100 Soruda..., s. 112
- ⁸² Çoğunlukla Avrupa sahnelerinde başarılı olmuş piyesler ya doğrudan, ya da uyarlanmış haliyle sahneye konulmakta ve bu yolla Avrupa uygarlığının nimetleri dile getirilmekte idi. Yine bu piyeslerde Avrupa'dan gelen düşünceler ve hayat biçimi savunulur, ek olarak da yurt sevgisi, şeref ve haysiyet duygusu, hürriyet ve adalet zevki gibi hususlar yüceltilerek verilir. Bazen ört ve adetler gülünçleştirilse de ananevi değerlere sıkı sığıya bağlılık devam ettirilmekteydi. Bkz., P.Dumont, 'Tanzimat Dönemi 1839-1878', içinde *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, (Ed.,R. Mantran; nşr. S.Tanilli), (İstanbul: 1995), s. 66.

Ermenice temsiller daha çok Ermeni tarihi, kültürü ve gelenekleriyle ilgiliydi. Örnek vermek gerekirse Güllü Agop'un⁸³ oyun yazarı olarak bu alana kazandırdığı Bedros Turyan'ın İranlıların Ermenileri yağması, ya da Bagradunilerin başkenti Ani'nin yakılıp Yıkılması adlı tarihi piyes, beş perde, üç tablolu tragedya halinde ve müzikli olarak 13 Mart 1871 gecesi oynanmıştı.⁸⁴ Bu temsilde söz konusu olan İranlılardan maksat Selçuklulardı. Ama, Osmanlı Türk aydını bunu değerlendirmekten uzak bulunuyordu.

XIX. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan siyasi fikir akımlarının Osmanlı toplumunda etkili bir şekilde yayılmaya başlamasında belirgin bir dönüm noktası olan Tanzimattan sonra, devletle Müslüman kitleler arasındaki bağın kopma aşamasına geldiği bir devrede, Ermenilerin saltanata en yakın teba konumuna yükseldiği görülmektedir.⁸⁵ Bu arada, misyonerlerin desteğiyle basın ve eğitim alanının da modern tarihlerinin en büyük hamlesini kaydettiler.⁸⁶

Böylelikle, gittikçe artan iktisadi güç ve sosyal alandaki itibarlarının yanında, bir de siyasi ağırlık ve bürokratik güce sahip olan Ermeniler,⁸⁷ artık ülkedeki gelişme ve değişmelere sadece talep eden veya etkilenen taraf olarak değil, aynı zamanda teklif eden, uygulayan veya yönlendiren taraf olarak da katılmaya başlamıştı.⁸⁸ Yalnız bu dönemde Gregoryanlar devletteki ağırlıklarını Katolik Er-

⁸³ 20 Ocak 1878'de Rus Orduları, Edirne'ye girdikten sonra İstanbul'daki bütün tiyatro sanatçıları Ruslara temsil vermek üzere bu şehre gitmiş, Osmanlı Tiyatrosu sanatçılarının önemli bir kısmı da bunlara katılmıştı. Güllü Agop, Edirne'ye gitmediği için korkaklık ile suçlanmıştır. Bu büyük sanatkar daha sonra toplumundan iyice kopacaktır. Bkz., And, Osmanlı Tiyatrosu, s. 202.

⁸⁴ Masis 13 Mart 1871'den naklen bkz. And, 100 Soruda..., s. 52.

⁸⁵ Bkz., Çark, a.g.e., s. 44.

⁸⁶ Batıdaki Ermeni okullarından yetişerek 1846'da "Milletdaş Cemiyeti"ni ve 1853'te de "Maarif Cemiyeti"ni kuracak[Bkz., E,Uras,a.g.e., s.151] olan Ermeni aydınları bazı dış güçler ve misyonerlerin yardımıyla Türkiye'deki Ermeni eğitim müesseselerinin sayı ve seviyelerini yükseltmekteydi. Bunlar, 1839'da İzmir'de ilk büyük Ermeni gazetesi olan Şafak'ı kurdu.[Bkz.,E.Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları*, (nşr.O.Arıman), Ankara 1967, s.29] Bunu, 1840'ta yine İzmir'de ilk günlük yayın olarak neşredilmeye başlayan "Ararat" ve İstanbul'daki diğer bazı gazete ile çok sayıda kitap takip etti. [Bkz., Şahin, a.g.e., s.153vd.; Muallim Cevdet, *Ermeni Mesaf-yi İlimiyesi*, s. 778. 1871'de Ermeni cemaatinin İstanbul'da 48 okulu ve Anadolu'ya dağılmış 469 kuruluşu vardı. Bkz.,Dumont, *Tanzimat Dönemi 1839-187*, s. 87.

⁸⁷ Osmanlı devletinde yenileşme çabalarına bağlı olarak kurulan birimlerde ve 1792'den itibaren Avrupa'nın belli başlı merkezlerinde açılmaya başlayan daimi temsilciliklerde görev alan Rumlar'ın Yunan isyanından sonra tasfiye edilmeleriyle doğan açık Ermenilerle dolduruldu. Bunun sonucunda Tanzimat döneminde dışişleri çalışanlarının 1/3'ünü Ermeniler teşkil edecektir. Geniş bilgi için bkz., Çark, a.g.e., ss. 127-156; B.Eryılmaz, a.g.e., s. 104 vd.

⁸⁸ Şahin, a.g.e., s. 122 vd. Yazar, burada ilginç bir değerlendirme yaparak II.Mahmut döneminde (1808-1839) saray hekimliği, hazine, baruthane, matbuat, ceditçi okullar vs. gibi müesseselerde Ermenilerin rolünün arttığına dikkat çekilmektedir. Bu arada başta padişah olmak üzere yenilikçilerin en yakınında bulunan Karez Artin, Agop Gırcıkyan, Kırkor Agaton ve Kevork Stimaracıyan'ın konuları değerlendirilmekte ve "Ermeniler'in gittikçe artan yabancı tesirler altında tedricen Ruslaştıklarından, Fransızlaştıklarından, İngilizleştiklerinden bahsedilebileceği gibi, Türk devlet politikasının da gittikçe artan yabancı ve Ermeni tesiri altında tedricen yabancılaşmaya ve Ermenileşmeye başladığı söylenebilir." şeklinde ilginç bir değerlendirme yapmaktadır.

menilere kaptıracak⁸⁹ ve biraz da Yunan devletinin kuruluşu sırasında oynadığı rolün cazibesine kapıldıkları Rusya ile işbirliğine yönelecektir.⁹⁰ Bunun sonucunda, 1828 Osmanlı-Rus savaşında önemli sayıda Gregoryan Ermeni, Rus ordularında görev almış,⁹¹ savaş sonrasında da İran ve Osmanlı devleti topraklarından, Rusların eline geçen bölgelere doğru büyük bir göç başlamıştır.⁹² Böylece Ermenilerin hayallerindeki cennet ülkeye giden yol da açılmış oluyordu.⁹³

Rusya'nın Ermenilere sahip çıkma görüntüsü ve bu arada yeni girdiği Kafkaslarda yerleşerek Hindistan'ı tehdit eder bir konuma girmeye başlaması İngiltere'yi harekete geçirdi. Ermeni toplumu, kısa sürede Rus-İngiliz rekâbetinin önemli bir ögesi haline gelirken camianın ileri gelenlerinden Mıgırdıç Dadyan, Haziran 1867'de *Revue des deux Mondes*'da yayınlanan ve XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Ermeni toplumunu anlatan yazısında Hıristiyan toplumların hürriyet yasası olan Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Ermenilerin gerçekleştirdiği ilerlemelerin bir tablosunu çizmekte ve Osmanlı devletine teşekkür etmekteydi.⁹⁴

Yine bu yazıyla, Ermenilerin tam bir hürriyet içerisinde sosyal ve iktisadî kalkınmaları Türkler tarafından engellenmeden gerçekleş-

⁸⁹ Bu dönemde, Katolik Gregoryan çekişmesi ve Osmanlı devletinin aldığı bir kısım tedbirler için bkz., Ahmed Lüfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi I*, (nşr. A.Hezarfen), (İstanbul: 1999), ss. 201 vd-276 vd. Tanzimat dönemi yeniliklerinde Fransız kültürünün ağırlığına bağlı olarak Katolik Ermenilerin Osmanlı cemiyet ve devlet düzeni içerisindeki tesirinin sürekli artması ile ilgili olarak bkz., Şahin, a.g.e., s. 160.

⁹⁰ Ahıska yöresindeki Ermenilerin Ruslar ile işbirliği için bkz., Ahmed Lüfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi II-III*, (nşr.Y.Demirel-T.Erdoğan), (İstanbul: 1999), ss. 370-373 vd. Ermeni meselesinde Rusya'nın rolü için ayrıca bkz., E. Kuran, 'Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1891)', *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, (Erzurum 8-12 Ekim 1984), (Ankara: 1985), s. 19; Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 56; S.J.-E.K. Shaw, a.g.e. II, s. 251 vd.; S.Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara: 1967), s. 257.

⁹¹ İran Şah'ı, 1827-28 Rus-İran harbinde tebası olan Ermenilerden bir kısmının Ruslarla birlikte hareket ettiğini bildirerek Osmanlı devletini uyarıyordu. Bkz., Çark, a.g.e., s. 81 vd.; Şahin, a.g.e., s.130. Bunların sayısının kırkbine ulaştığı yönündeki bilgiler için ayrıca bkz., R.G.Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, (Los Angeles: 1967), ss. 24 vd-60 vd; Nalbandian, a.g.e., s. 22 vd.

⁹² Bkz., Kemal Beydilli, '1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler', *Belgeler; Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIII/17, 1988, s.368. Esasen Güney Kafkasya'nın Ruslar tarafından zaptı da, daha sonraki Doğu Anadolu işgalleri gibi XIX. Yüzyılın başlarında Çar'ın hizmetinde yükselen, genellikle İran asıllı Ermeni subay ve idarecilerin öncülüğünde başarılı olacaktır. Bunlar, bir yandan İran'a karşı yapılan savaşlarda oradaki soydaşlarının gönüllü işbirliğini sağlarken öte yandan da Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere başvurarak Rus Çar'ı adına Osmanlılara karşı yardımlarını istemekte gecikmeyecektir. S.-E. K. Shaw, a.g.e., s. 252.

⁹³ Hovhan Mirza Vanantetsi'ye (1772-1840) ait çok popüler bir şarkı, "Ermenistan, cennet ülke" sözleriyle başlar. Ermenistan toprakları ile ilgili "cennet gibi hayat veren topraklar" imgesi ilk kez modern Ermeni tarihçiliğinin babası sayılan Mekhitarist keşiş Rahip Mikhail Çamçıyan tarafından kullanılmıştır. Bkz., Zekıyan, a.g.e., s. 37, nu.3

⁹⁴ Bkz., Granville, a.g.e., s. 26; Ermeni ileri gelenlerinden Dr. Sarkissian'ın bu dönemle ilgili olarak "Türkiye'de diğer toplumlara nispeten müreffeh bir Hıristiyan azınlığı olan Ermeni halkı" şeklindeki sözleri için ayrıca bkz. F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921*, (New York: 1951), s. 8.

tirdikleri ilerlemelerin alışılmadık bir şekilde Avrupa basının gündemine girmesi söz konusu rekabetin bir sonucu da olsa, mevcut durumun tesbiti bakımından büyük bir önemi haizdir. Ama, Ermeni toplumunda siyasallaşma sürecinin tasvir edilen bu olumlu tablo içerisinde keskin bir milliyetçilik hareketine dönüştüğüne de işaret etmek gerekir.⁹⁵

Ermeni sarraflar, yani banker ve tefeciler devlet üzerindeki etkinliklerini kendi zümrelerinin yararına kullanmaktaydı.

Devletin Ermeni politikasıyla, Ermenilerin devlet politikaları üzerindeki tesirlerinin iç içe girdiği Tanzimat döneminde, ülkenin iktisadi hayatının büyük ölçüde durumları gittikçe iyileşen Ermenilerin eline geçtiğine dair oldukça fazla örnek bulunmaktadır.⁹⁶

1848'de boğazların güneyinden Mısır sınırlarına kadar Asya sahilinin gümrük gelirleri İstanbul'da Ermeni bir sarrafa satılmıştır. Çoğunluğu Bursa'da olmak üzere, ona bitişik paşahıkların öşürünü ise bir başka Ermeni banker toplamaktaydı. Ticaret ve para işlemleri yanında aynı aracı şirketler etkinliklerini tarım, tekstil, değirmen, madencilik, buharlı gemi işletmeciliği ve iletişim kesimlerine de yaymıştır. 1851 de çok zengin bir mülk borç sebebiyle İstanbul'daki zengin bir Ermeni sarrafın eline geçer. 1856'da büyük toprak sahibi ve fırsat düşkünü bir tüccar Bursa yakınlarında en büyük ipekçilik tesislerinden birisini kurar. Aynı yıl Gemlik ile İstanbul arasında çalışan tek düzenli deniz hattının bir Ermeni sarraflar şirketine ait olduğu bilinmektedir. Ayrıca bunlar, düzenli olarak hazineye borç vermekteydi.⁹⁷

Ermeni sarraflar, yani banker ve tefeciler devlet üzerindeki etkinliklerini kendi zümrelerinin yararına kullanmaktaydı. Bunlar, hü-

⁹⁵ Tanzimattan sonra Ermeni toplumunda meydana gelen değişim için bkz., S.R.Sonyel, 'Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayri-Müslim Uyruları Üzerindeki Etkileri', *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara 31 Ekim-3 Kasım1989), (Ankara: 1994), s. 346 vd.

⁹⁶ 1849'da İstanbullu Ermeni bir sarraf, Cihanbeyli aşireti reisine sekiz yüz kuruş borç vermiştir. Borcun ödenmemesi üzerine sarraf bunu ilk miktar üstünden beş yıllık bileşik faiz alan bir başka sarrafa devretmiştir. 1849 sonbaharında Cihanbeyli aşireti mensupları hayvan sattıkları kasaplardan paralarını almak üzere İzmir'e gelirler. O sırada İzmir Valisi, İstanbul'dan kasapların aşiret mensuplarına olan borçlarını kendisine ödemeleri için emir almıştır. Kasaplar emre uyar, parayı toplayan Vali, sarrafın hesabının kapatılması için parayı İstanbul'a yollar. Bkz., R.Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, Ondokuzuncu Yüzyıl*, (İstanbul: 1993), s. 69.

⁹⁷ Sultan Abdülmecid ve Abdulaziz'in İzmir'i ziyaretlerinde zamanlarının çoğunu Hıristiyan kesimde geçirmesinin sebebi de bu para bağlantısıydı. 1850'de Abdülmecid, İzmir'de bir gün kalmış, zamanının çoğunu Bornova'da Ermeni bir sarrafi ziyaretle geçirmiştir. Aynı şekilde, Abdulaziz de, 1863'te İzmir'e geldiğinde Müslüman mahallesini ancak beşinci gün ziyaret ederek ahaliyi hayâl kırıklığına uğratmıştı. Bu süre içinde, Whittall'arı ziyaret ederek Baltazziler ile yemek yemiştir. Bkz., Kasaba, a.g.e., s. 70.

kümeti dolandırıp Ermenileri sıkıştırmada görevlerini kötüye kullanan Osmanlı bürokratlarıyla işbirliği etmekteydi. İster ruhanî, isterse sivil olsun Ermeni ayanlar taşrada halkı soyarken herhangi bir ayırım yapmamakta ve hiçbir ahlâkî değere itibar etmemekteydi. Hatta, Adana yakınındaki bir kasabanın Ermenileri kendi camialarına mensup görevlilerden daha çok zulüm görmüştü. Aynı zamanda Ermenileri de sömüren bu zümrelere duyulan tepki, olup bitenlerden devleti sorumlu tutan ve tamamına yakınına Gregoryan Ermenilerin teşkil ettiği diğer kesimlerin iyice siyasallaşmasına sebep olacak ve zamanla ihtilâlcî Ermeni unsurlar tarafından istismar edilecektir.⁹⁸

Avrupa'da, 1830 ve 1848 yıllarında baş gösteren isyanların İngiliz ve Ruslar tarafından önlenmesinden sonra doğan barış ortamı, başka bir ifadeyle büyük güçler arasındaki rekabet ve anlaşmaya dayanan barış, diğer pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'ye de iç çözümlenin hızlanması şeklinde yansımakta idi.⁹⁹ Nitekim, Fransa'nın baskısıyla 6 Ocak 1830'da Katolik Ermeniler,¹⁰⁰ İngiliz Büyükelçisi Cannig'in tesiri¹⁰¹ ile de 1850'de Protestanlar¹⁰² ayrı birer millet olarak tanındı.¹⁰³

Böylelikle, Ermeni toplumu üç gruba ayrılıp Gregoryanların cemaatin tümü üzerindeki kontrolü ortadan kalkarken,¹⁰⁴ Ermeni camiasındaki Rus- Ortodoks ve Fransız- Katolik tesirleriyle birlikte gelişmiş olan farklılaşmaya bir de Anglo-Protestan tesiri eklenmiş olu-

⁹⁸ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I*, s.140.

⁹⁹ Şahin, a.g.e., s. 157; Ermeni camiasındaki çözümlenin önlenmesi için müracaatları üzerine devletin Katolik ve Gregoryan Patriklerini bir araya getirip, iki cemaat arasındaki hukuku belirlemesi hakkında bkz., Ahmed Lüfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi IV-V*, (nşr.Y.Demirel), (İstanbul: 1999), s. 826 vd.

¹⁰⁰ Katolik-Gregoryan çekişmesinde Fransa'nın rolü ve Osmanlı devletinin aldığı bir kısım tedbirler için bkz., Ahmed Lüfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi II-III*, (nşr.Y.Demirel-T. Erdoğan), (İstanbul: 1999), s. 454 vd. Katolik Ermenilerin millet olarak tescil edilmeleri ile ilgili olarak bkz. Çark, a.g.e., ss. 81-87; Ayrıca bkz. D. Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, (Konya: 2001).

¹⁰¹ İngiliz elçisinin Türk idaresi üzerindeki tesirleri için bkz., S.Laane-Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (nşr.C.Yücel), (Ankara: 1988), s. 168 vd.

¹⁰² Bkz. Çark, a.g.e., s. 107; H. Metin, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, (İstanbul 1992), s. 34; G. E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları* (nşr. C. T. Yüksel), (İstanbul: 1995), s. 25. Aslında İngiltere, bir Protestan grup meydana getirmekle hem Çarlık Rusya ve Fransa'nın imparatorluk içerisindeki çalışmalarını dengelemiş hem de herhangi bir milletlerarası paylaşma durumunda aslan payını alabilmek için aracı bir zümre (Ermeniler) meydana getirme imkanına kavuşmuş idi. bkz. E. İter, 'Ermeni Kilisesi ve Terör', *Yeni Türkiye: Ermeni Sorunu Özel Sayısı II* (Mart-Nisan 2001), ss. 859, 854-893.

¹⁰³ Millet sistemi hakkında daha fazla bilgi için, bkz. P. Wittek, *The Rise of The Ottoman Empire*, (Londra: 1938), s. 28 vd.; H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West, I-2*, (Londra: 1959), s. 4; Sir H. Luke, *The Making of Modern Turkey*, (Londra: 1936); A. S.Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects*, (Oxford: 1930), ss.5-17; C. Küçük, 'Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi', *Yeni Türkiye VII/38* Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, ss. 692-701.

¹⁰⁴ Bkz. A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, (Ankara: 1997), s. 95.

yordu.¹⁰⁵ Buna rağmen, Katolik ve Protestan Ermeniler tekrar dil ve tarih çalışmalarına yönelerek Osmanlı İmparatorluğu'nu uzun süre meşgul edecek yeni bir Ermeni milliyetçiliği duygusu yaratma gayreti içerisine girdi. Bu arada, Amerikan Protestan misyonerlerinden Elias Riggs, Ermenice bir İncil ile birlikte sadece Türkçe bilen Ermenilere kendi dillerini öğretecek bir de kitap hazırlamıştır.¹⁰⁶ Böylelikle, çağdaş siyasî fikirlerin yaygınlaşması ve milli şuurun canlandırılması için gerekli olan yazı dilinin ana dile yaklaşmasında önemli adımlar atılmış oluyordu.¹⁰⁷

Protestan Misyonerler, Anadolu'ya Osmanlı halkının o zamana kadar hiç görmediği bir hayat biçimi ve düşünce tarzı getirmişti.¹⁰⁸ Özellikle Amerikan misyonerlerinin hayat biçimi etkili olmakta ve onların yaymaya çalıştıkları demokrasi, liberalizm, milliyetçilik gibi düşünce ve duygular da yerli halkın ilgisini çekmekteydi.¹⁰⁹ Mayevsriy'nin deyişiyle bunlar, Ermeni profesörden daha çok, iyi komitacı, ihtilâlcı ve propogandacı yetiştirecektir.¹¹⁰ Amerikalı misyonerler ilk ve esaslı ilişkilerini hayat biçimi olarak Türklerden pek de farklı olmayan Osmanlı Ermenileriyle¹¹¹ kurdu. Kilise ve cemaat içerisindeki hiyerarşinin engellemeye çalıştığı bu ilişkiyi,¹¹² bir mis-

¹⁰⁵ R.Şahin, a.g.e., s. 163 : İ.Ortaylı, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları...', s. 88.

¹⁰⁶ Garabet Ütücüyan daha 1840'da Ermeniler arasında çağdaş fikirleri yaymak için Masis gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Bkz., Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I*, s. 143. Ermeni etnik kimliğinin özendirilmele kalmayıp yeniden şekillendirilmesi hakkında bkz., U. Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, (İstanbul: 1989), s. 72 vd; S.J. -E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, (nşr. M. Harmanlı), (İstanbul: 1983), s. 163; White, a.g.e., s. 26.

¹⁰⁷ Esasen bu dönemde Ermeniler arasında Avrupa'nın en ileri akımlarının günü gününe takip edildiği görülmektedir. Bunun sonucunda Ermeni popüler kültürüne ve folkloruna olan ilgi büyük ölçüde artacaktır. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 101.

¹⁰⁸ Misyonerlere okul için arazi satan, bağış yapana ahali ve hükümet iyi gözle bakmıyordu. [Bkz., O.Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi II*, (İstanbul: 1940), s. 649 vd. Amerikalılar, okul yanında hastahane, dispanser vs. açarak bu yargıyı aşmaya çalıştı. Okullarda da toplumda bulunmayan nadir zenaatlara özel bir önem verilmekteydi. Bkz., C.Hamlin, *My Life and Times*, (Boston: 1893), s. 292. Dolayısıyla, bu misyonerler kısa süre içerisinde gayrimüslimler yanında İslâm ahali üzerinde de etkili olmaya başladı. Bkz., S. Akgün, 'Kendi Kaynaklarında Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamı'na Etkisi 1820-1914', *X. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 22-26 Eylül 1986), *Kongreye Sunulan Bildiriler V*, (Ankara: 1994), ss. 2122-2145.

¹⁰⁹ Bkz., U. Kocabaşoğlu, 'Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri' *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu* (Dün-Bugün-Yarın) (Ankara 8-9 Mart 1990), (Ankara 1992), ss. 65-74 .

¹¹⁰ Mayevsriy, Kürt-Ermeni ilişkileri, s. 96.

¹¹¹ Bkz., E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, (Ankara: 1988), s. 127. 1835-1839 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunan ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetlerine karşı 29 Haziran 1839'da Nizip Savaşı'nı yapan Osmanlı ordusunda yer alan bir Alman subayı olan Moltke, Türk hakimiyeti altındaki Ermeniler için "Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hakim milletin adetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlardır." der. Bkz. H. Y. Moltke, *Türkiye Mektupları*, (nşr. H. Örs), (İstanbul: 1969), s. 35; Ayrıca bkz. C. Oskanyan, *The Sultan and His People*, (New York: 1857), s. 353 vd.

¹¹² Bkz. Akgün, 'Kendi Kaynaklarında Amerikalı Misyonerlerin ...' ,s. 2124.

yonerin hatıralarında kaydettiği “Ermeni insanının ruhuna girdik, hayatında bir ihtilâl yaptık” sözleri gayet güzel ifade etmektedir.¹¹³

Sosyal yapıda meydana gelen değişiklikler ve dış müdahalelerin artması, özellikle de Batılı misyonerlerin sebep olduğu huzursuzluk, Yunan isyanından sonra gittikçe yükselen tüccar ve zenâatkâr zümresinin talepleri¹¹⁴ Ermeni toplumunun oligarşik yapısını sarsmış¹¹⁵ ve 1838’de başlayan sürtüşmeler, 1841’de sivil işlerin halktan seçilmiş bir meclisin denetimine verilmesi yönünde çıkartılan fermanla sonuçlanmıştır.¹¹⁶ Ancak, bu yeterli olmadı ve halk baskısı 1847’de, ayan ve zenâatkârlardan oluşan yeni bir meclisin kurulmasını gerektirdi.¹¹⁷

Kilisenin denetimini gevşeterek camia içi zorbalık ve çürümenin önünün alınabilmesi ve mezhep çatışmalarının az da olsa ortadan kaldırılması için tesis edilen meclis¹¹⁸ beklenen neticeyi sağlamaktan uzaktı. Zira, Ermeni toplumunun içerisine girdiği değişme süreci camia içi çatışmaları artıracak bir seyir takip etmekte, bu arada kültür alanında Ermeni biliminin yeniden canlandırılmasıyla ortaya çıkan laik ve anadille meydana getirilen edebiyat¹¹⁹ milli şu-

¹¹³ M.A.West’in “The Romance of Missions” adlı hatıratından naklen bkz., B.N. Şimşir, ‘Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine’, *Tarih Boyunca Türkler’in Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu*, s. 95 vd.

¹¹⁴ Bkz. B. Kodaman, ‘Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri’, *Türk Kültürü*, c. XIX/219, Mart-Nisan 1981, s. 246 vd. Rumların gözden düşmesi sadece Ermenilerin değil, Osmanlı tebaası diğer Hıristiyan azınlıkların hayatlarında da belirli bir iyileşmeye sebep olmuştur. [Bu konudaki yabancı misyon şeflerinin raporlarının bir değerlendirmesi için bkz. Sonyel, ‘Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu.’, s.649 vd. Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında Ermenilerin Osmanlı Devleti içinde görececi önemlerinin arttığı, Babıali’de önemli görevlere getirilmelerinin yanında, özellikle azınlıkların kontrolündeki ticarî hayatta kısmen Rumların yerini alarak maddi seviyelerini yükselttikleri, bunun da giderek daha fazla Ermeni gencinin eğitim için yurtdışına gönderilmesini sağladığı hakkında bkz. Nalbandian, a.g.e., s. 46.

¹¹⁵ Gregoryan Ermenilerin kağıt üzerinde de olsa bütün idaresi II. Mahmut’un son yıllarına kadar İstanbul Kumkapı Ermeni Patrikliği’nin ve burada görevli yüksek kademedeki din adamlarının elindeydi. Bu konuyla Patrik, Osmanlı devletinde cemaatinin sivil idaresinin bağımsız başkanıydı. Zamanla “amira” denilen iki yüz kadar varlıklı şehir aristokrati, ekonomik güçlerinin artışına paralel olarak patrikhane yönetimine de hakim olmaya başladı. Neticede, 1838’de Cemeran Okulu/Ermeni Yüksek Okulu’nun açılışı meselesi yüzünden sarraflar, tefeciler, bankerler, büyük tüccarlar yani zenâatkâr Ermeniler ile saray mimarı, darphane müdürü, baruthane sorumlusu gibi resmi Osmanlı görevlilerinin oluşturduğu gruplar arasında ilk çatışma ve ayrılık baş gösterdi. Geniş Bilgi için bkz. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform I*, s. 142 vd. T. Uzun, ‘Osmanlı Devleti’nde Milliyetçi Hareketler İçerisinde Ermeniler’, içinde H.C. Güzel (ed.), *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: 2001), s. 167 vd.

¹¹⁶ Bkz. Çark, a.g.e., s.250-254; S.J. -E. K. Shaw, a.g.e., s.163; Uras, a.g.e.,s.157 vd.

¹¹⁷ Rumlara verilen imtiyazların Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmesiyle ortaya çıkan bu meclis, Patrikhane’de, on dört ruhanî üyeden oluşan Meclis-i Ruhanî ve onu amira, geriye kalanı da zenâatkâr olmak üzere yirmi kişilik Yüksek Meclis’ten teşekkül etmekteydi. Bkz., Uras, a.g.e., s. 159; M.Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: 1976), s. 23.

¹¹⁸ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform I*, s. 141; Çark, a.g.e., s. 79 vd.

¹¹⁹ Bu döneme kadar edebî eserlere hakim olan dinî temalar, artık yerini daha dünya ile ilgili konulara bırakmıştır. XIX. Yüzyılın başlarından itibaren romantiklerin etkisinde gelişen Ermeni edebiyatı yüzyılın son çeyreğinde realizmin etkisine girecektir. Bu akımın temsilcileri fakirlerin sömürülmesinden materyalizme, İstanbul’lu zengin Ermenilerin yobazlığından ahlakî yozlaşmaya ve toplumsal yabancılaşmaya kadar Ermeni toplumu-

urun gelişip yükselmesini sağlayarak siyasallaşmayı hızlandırmaktaydı. Onun için, yurt dışında, bilhassa Fransa'da eğitim gören bir kısım genç kavaryal (gerici/yobaz) dedikleri kesimler karşısında kendilerini lusavoryal (aydınlı) olarak nitelemeye başlamış ve Avrupa'daki çağdaş fikirlerden esinlenerek kaba taslak bir Ermeni anayasası hazırlamanın çabası içerisine girmişti.¹²⁰

Camia içi gelişmelerin yanı sıra 1848'de Meclis-i Maarif'in oluşturulması, 1851'de Encümen-i Daniş'in kurulması, 1854'de Kırım Savaşı'nın çıkması¹²¹ ve temsil ilkesi ile laik denetime dayanan Protestan örgütlenmesinin örnek konumu Ermeni toplumundaki siyasallaşma eğilimlerine ivme kazandırmıştır. Bir başka ifadeyle edebî değişim, Fransız siyâsi fikirlerinin¹²² etkisi ve Protestan örneğiyle güçlenmiş olan öncü burjuvazi,¹²³ 1850 yılında Gregoryan Ermeniler için tesis edilecek bir temel düzenin esasları üzerinde ciddi biçimde çalışmaya başladı. Ama, on yılda son biçimini alabilen ve 1860'da kabul edilerek yürürlüğe giren Nizamname bir yıl sonra askıya alındı. Nihayet, hükümetin liberal, milliyetçi, laik aydınlardan teşkil ettiği yeni bir karma komisyonun¹²⁴ hazırladığı taslak, 29 Mart 1863 tarihinde onaylanarak Gregoryan Ermenilerin Osmanlı devletindeki konumunu daha da güçlendiren, kendilerini yönetmeleri konusunda adeta muhtariyet sağlayan Ermeni Milleti Nizamnamesi olarak yürürlüğe girdi.¹²⁵

Ermeniler lehine pek çok yeni hüküm ihtiva eden Nizamname, yüzyıllardan beri devletin sadık tebaası olarak kabul edilen bu top-

nun yaşadığı sorunları dile getiriyordu. Ama Realistler, yarattıkları sahte aydınlanma ile geleneksel Ermeni değerlerine tehdit oluşturdukları ve Ermenileri her iklim, toplu ve din ile barışık dünya vatandaşlarına dönüştürdükleri gerekçesiyle eleştirildiler. Bkz., Yumul-Balı, 'Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler', s. 363.

¹²⁰ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I*, s. 143 vd.

¹²¹ Kırım harbinde, Batının Türkiye ile birlikte hareket etmesi Ermenileri de devletin yanında yer almaya sevk etmiş, hatta bazı Ermeni ileri gelenleri Ermenistan'ı Rusya'dan geri almak için Türkiye ile birlikte bu ülkeye karşı savaşmak istemiştir. Bkz., Şahin, a.g.e., s. 167

¹²² Bu dönemde hüriyetçi fikirlerin merkezi konumunda bulunan Fransa, 1830'lu yıllarda Kudüsteki Kamame kilisesinin istiklalini ortadan kaldırmak ve burayı kendisine bağlamak için harekete geçmişti. Bkz., Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi II-III*, (nşr.Y.Demirel-T.Erdoğan), (İstanbul: 1999), s. 456.

¹²³ Bu burjuvaziyi teşkil eden Ermeni aydınları önce milliyetçi oldu. Bu hüviyetlerini açığa vurmadan özerklik veya millî devlet kurma yönünde gizli faaliyetlerini sürdürdü. Görünüşte liberal, demokratik söylemlerle millî hedeflerine dönük istek ve faaliyetlerini liberal ve demokratik haklar elde etme maskesi altında yürüttü. Bu konuda bazı Osmanlı aydınlardan destek bile sağladı. Bir çoğu dinî duygu veya camiaya bağlılık şuurundan ziyade şahsî tutku veya menfaat içgüdüleriyle hareket eden bu aydınlardan büyük bir kısmı da kendilerini milliyetçi, ihtilalci ideolojilerin akımlarına terk etmekte veya kaderlerini İngiliz, Fransız politikaları ile birleştirmekte idi

¹²⁴ Uras, a.g.e., s. 160.

¹²⁵ Doksan dokuz maddeden ibaret olan Ermeni Milleti Nizamnamesi (bkz., Uras, a.g.e., ss.165-171), ile Ermeni toplumunun sosyal hayatı ve siyâsi varlığında yeni bir dönem açılmıştır. Bkz. S.J. -E. K. Shaw, a.g.e., s. 164; Çark, a.g.e., s. 254.

luluğa gösterilen bir cemileydi. Ama, doğrudan doğruya Ermeni Patrik Meclisleri¹²⁶ tarafından hazırlanmış olan bu belgede Ermenilere “yönetim içinde yönetim” denilebilecek kadar ölçüsüz imtiyazlar tanınmakta ve bu topluma siyâsî bir nitelik kazandırmaktaydı.¹²⁷ Öyle ki, Ermeni toplumu sanki bağımsız bir milletmiş gibi, yüz kırk üyeden müteşekkil bir meclis kurma imkânına kavuşmuştu.¹²⁸

Böylelikle Ermeniler, din işlerinin yanında eğitim, sağlık, evkaf, vergi ve kısmen adalet işlerinin de tamamen kendilerinden oluşan komisyonlarca yürütülmesini temin eden bir teşkilat kanununa sahip oluyordu.¹²⁹ Bu nizamnamenin tenkit edilecek yönü, Ermeni asillerin, yani ruhban sınıfını oluşturan zümrenin cemaat içindeki tahakkümünü önlemeyi amaçlarken Patrikhaneye geniş yetkiler tanımış olmasıdır.¹³⁰ Ayrıca, seçmen olabilmenin millet vergisini ödeyenlerle sınırlı tutulmuş olması taşra Ermenilerinin temsil oranını düşürmüştür. Ona rağmen, bunların sesi mecliste daha gür çıkacaktır.¹³¹

Ermeni Milleti Nizamnamesi ile demokratik, laik bir metnin ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak, bu metin çelişkili sosyal ideal ve sembelleri bir arada barındırmaktaydı. Meselâ, millî iradeden bahsedip, bunun için idarenin temsil ilkesine dayanması gerektiğini söylerken uygulamada temsil hakkını sadece milletin bir bölümüne tanıyordu. Hem meclislerle, ruhanilerin ve patriğin yetkilerini kısıtlıyor,¹³² hem de patriği tüm meclis ve kurulların başkanı olarak kabul ediyordu.¹³³

¹²⁶ Bu meclisler hakkında bkz. Uras a.g.e., s. 165 vd; Artinian, a.g.e., s.75 vd. Ayrıca bu meclislere seçilen temsilcilere “milletvekil” sıfatının verilmiş olması dikkat çekicidir. Bkz. D. Yılmaz, a.g.e., s. 119.

¹²⁷ E. İtler, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara: 1996), s. 32; Çark, a.g.e., s. 251.

¹²⁸ Ermeni Milleti Nizamnamesi, Patrikhane'ye cemaati yönetmede geniş yetkiler tanıırken, Ermenilere de bir Genel Meclis (Millî Meclis-i Umumî) kurma imkânı vermekteydi. Bu meclisin 20 üyesi İstanbul kilise mensupları arasından, 40'ı taşradan, 80'i ise İstanbul'da ikamet eden meslek teşekküllerinden seçilecek idi. Daha önce mevcut olan ve 1847 yılında ihdas edilmiş bulunan Dini Meclis (Meclis-i Ruhani) ile 20 üyeli Siyasî Meclis (Meclis-i Cismanî) muhafaza ediliyor, ancak bunların ve Patrik seçiminin Milli Meclisi tarafından yapılması hükmü getiriliyordu. Bu nizamname, genel hatlarıyla değerlendirildiğinde Patrik ile yandaşı asiller arasında paylaşılan iktidarı mutlak olmaktan çıkarak, Ermeni cemaati ile paylaşılmaya başlandığı sonucuna varılır. Bkz. K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: 1983), s. 61; G.Bozkurt, a.g.e., s. 181 vd.

¹²⁹ E. Kuran, 'Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1891)', içinde.B.Kodaman (ed.), *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, (Ankara 1994), s. 22.

¹³⁰ Bkz. S.J. -E. K. Shaw, a.g.e., s. 164; Şahin, a.g.e., s. 167; Çark, a.g.e., s. 256.

¹³¹ Uras, a.g.e., s. 178 vd., ; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I*, s. 146.

¹³² Ermeni dünyasında kilise yetki alanını genişletmek gibi bir amaç peşinde koşmamış, kendi hizmet alanı içerisinde kalarak, teokratik bir bağlamda da olsa özellikle Ermeni milliyetçiliği için çalışmıştır. Bundan dolayı, Ermenilerin millî şuuru ve müşterek temsillerinde her zaman millî kimliğe ilişkin bir referans noktası olarak yer almıştır. Bu nedenle Ermeni sekülerleşme sürecinde batıdaki gibi şiddetli çatışmaların sonucunda ortaya çıkan kopuşlar ve kiliseye karşı düşmanca tavırlar söz konusu olmamıştır. Zekiyan, a.g.e., s. 89 vd.

¹³³ Yumul-Bali, 'Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler', s. 364.

Buna rağmen Nizamname, Ermeni cemaatine kısa zamanda eğitim-öğretim işlerine ağırlık verip yeni okullar açma imkanı sağladı.¹³⁴ Bu yolla milli kültüre dönük faaliyetleri artırdı. Toplumda milli şuuru canlandırdı. Öyle ki, bu meclis zamanla cemaatin gerçek parlamentosu gibi davranarak, gitgide yıkıcı bir tavır içine girecek ve işi doğrudan Ermenilerin oturduğu eyaletlerin özerkliğini istemeye kadar götürecektir.¹³⁵

Ermeni toplumundaki değişim ve gelişimin etkileri sadece eğitim, edebiyat, kültür veya siyasî temsil noktasındaki kurumlaşma, yani siyasallaşma çabalarında önemli bir dönüm noktası olan meclisin tesisi ile sınırlı kalmadı. Alışkanlıklar, gelenek ve görenekler, cemaat ilişkileri vs. gibi sosyal hayat ve davranış biçimlerinde kısa bir süre içerisinde baş gösteren genel bir değişim¹³⁶ daha derin etkiler bıraktı ve buna bağlı yeni değişim ve gelişmeler ortaya çıktı.

Feminist hareketlerin görülmesi ve masonluğun yayılmaya başlaması bu cümledendir. Aslında, Ermeni toplumu masonluğa yabancı değildi. Daha XVIII. yüzyılda, özellikle İngiliz localarında bazı Ermeni tüccarların adına rastlanmaktadır.¹³⁷ Ancak, ilk resmi Ermeni locası olan Dikran, 1864 'te İzmir'de kuruldu. Bunu, 1867'de İstanbul'da kurulan Ser locası takip etti. Dönemin tanınmış aydınlarından büyük bir bölümü bu mason localarının kurucuları, ya da ilk üyeleri arasında yer alıyordu.¹³⁸ Dolayısıyla, Osmanlı ülkesinde Ermeni hür masonluğunun, ya da Ermenice konuşulan locaların oluşturulması dönemin az bilinen ama, en anlamlı gelişmelerinden birisi olmuştur.

¹³⁴ Ermeni halkının, XIX. yüzyıl sonlarındaki ortalama eğitim düzeyi hakkında genel bir fikir verebilmek için Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni okullarının iki yüz binden fazla öğrencisi olduğunu belirtmek yeterli olacaktır. Ermeni nüfusun yaklaşık yüzde onunu oluşturan bu sayının üçte birine yakın bir kısmını kız öğrenciler oluşturuyordu. Hatta kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim gördüğü karma okullar da vardı. Söz konusu okullar müfredat açısından da son derece ileri bir noktada idiler. Öğrenciler Ermenice ve Türkçe'ye daha ilkokulda hakim oluyorlar ve ilkokul üçüncü sınıfta yabancı bir dille, çoğunlukla da Fransızca ile tanışıyorlardı. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s.92.

¹³⁵ Dumont, *Tanzimat Dönemi*, s. 111.

¹³⁶ Değişim o kadar hızlıdır ki, yüzyılın sonuna doğru eğitim için on sekiz yaşında Parise gönderilen Zabel Esayan, çocukluk anılarını anlattığı Silihdar'ın Bahçeleri adlı eserinde büyükannesinin hayatında kesitler sunar. Mesela nişan hazırlıkları ile ilgili bölümü okuduğumuzda Zabel'in kuşağı ile büyükannesinin kuşağı arasındaki farklılıkların ne kadar büyük olduğu görülür. Değişimlerle ilgili olarak örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yüzyılın ortalarında şapka kullanımı ile çok nadir olarak karşılanırken yüzyılın sonlarına doğru bu artık normal bir durum olmuştur. Aynı şekilde 1870'li yıllarda hemen hemen hiç rastlanmayan tabut kullanımı yirmi otuz yıl sonra sıradan bir hal almaya başlamıştır. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 94.

¹³⁷ A.T.Minasian, '1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü', içinde M.Tuncay-E.J.Zürcher (ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik* (1876-1923), (İstanbul: 1995), s. 170.

¹³⁸ Abdülmecit döneminde, 1863 yılından itibaren açılıp serpilip çeşitli Mason locaları ve buralarda yer alan Ermenilerin Osmanlı siyasî hayatında oynadıkları rol için bkz., Dumont, 'Tanzimat Dönemi', s. 73 vd.

Ermeniler, masonluk hususunda da sürekli kendi çıkarlarını ön plânda tutan bir çizgi takip ederek yaşayan millî değerlere bağlı kalmıştır. Özellikle ilk dönemlerde İngiliz localarıyla bağlantılı olan Ermeni masonları din ve dinin toplumdaki yerinin ret edilmesi yönündeki ortak tavrı benimsememiştir. Bunun yanında Ermeni toplumunun ilerlemesi ve sorunlarının çözülmesi açısından Fransızlara bağlanmanın daha etkili olacağına inanan İstanbul Serlocası da, aynı konuda Fransız locasıyla ters düşmekten çekinmeyecektir.¹³⁹ Bu locaların Osmanlı idaresinde sahip olduğu nüfuzun derecesi, Sultan Abdulaziz ve Abdulhamid'in hal edilmelerinde ortaya çıkacaktır.

Ermenilerin, birey ve topluma ait değerlerin tasarlanması açısından yaşadığı değişimlerden birisi olan feminist hareketler, bilhassa XIX. yüzyılın sonlarında etkili olacaktır. Her ne kadar, bu konuda öncü isim olarak İstanbul'un ileri gelen Fransızlarından Dusape'nin eşi, yazar Sırpuhi Vahanyan'ın yürüttüğü mücadele bütün yönleriyle başarılı olmuş değilse de, zorla evlenmeyi önleme gibi bir takım müşahhas sonuçlar doğurduğu da inkar edilemez. Nitekim, genç bir kadın olan Ağavni Vartanyan bir gösteri esnasında yaptığı konuşmayla halkı galeyana getirmeyi başarmış ve Ermeni toplumunun siyasallaşma sürecinde kadının da etkin bir şekilde yer alabileceğini göstermiştir.¹⁴⁰

XIX. yüzyılın en büyük özelliklerinden birisi dinî mitlerin yerini modern mitlere, yani ideolojilere bırakmış olması ve buna bağlı olarak toplum hayatında meydana gelen değişimlerdir. Ermeni toplumu, böyle bir değişimi en geniş şekliyle yaşamış ve o döneme kadar büyük ölçüde din adamlarının tekelinde bulunan fikir ve kültür alanında bir bölümü batıda eğitim görmüş, batılı değerleri benimsemiş aydınlar da söz sahibi olmuştu. Ona rağmen, bu aydınların siyasî alanda çoğu zaman bağlı buldukları kiliselerin

¹³⁹ Zekiyan, a.g.e., s. 95. Ermeni Masonlar din ve dinin toplumdaki yerini önemsemekte haklıydı. Zira, bu toplumda bütün değişme ve gelişmelere rağmen XIX. yüzyılın yaklaşık otuz yılına din kavgaları damgasını vurmuştur. Bu yöndeki tartışmalar, 1867-1880 yılları arasında Kilikya Ermeni Katolik patriği ve İstanbul başpiskoposu olan Andon Bedros Hasuna atfen Hasunyan ve karşıtları çatışması olarak bilinir. Ermeni dini usullerini, özellikle kilise kanununu latinleştirme yönündeki son büyük çaba olan Hasunyan hareketine karşı, Mekhitar okulundan yetişmiş aydınların öncülüğünde güçlü bir tepki gelişir. Şair ve eğitimci Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Hasunyan karşıtı hareketin ön saflarındaki isimlerden birisidir. Bütün Ermenileri dini inançlardan bağımsız olarak bazı ortak idealler etrafında toplamayı amaçlayan Beşiktaşlıyan okullar kurmak, halkın ortalama eğitim düzeyini yükseltmek ve Avrupa ile daha yakın ilişkiler kurmak düşüncesindedir. O, ilk bakışta dini inançları da içine alan millet anlayışından farklı, yeni ve laikleşmiş bir millet anlayışını savunur görünmektedir. Bunun için, dine kayıtsızlıkla suçlanmış, kurduğu topluluk da sert eleştirilere hedef olmuştur. Ermeniler arasında zaman zaman kanlı mücadelelere sahne olan ve karşılıklı nefret ve küçümseme duygularıyla sürdüren bu inanç kavgaları XX. yüzyılın başında sona erse de, bu polemik günümüze kadar gelecektir. Bkz., Zekiyan, a.g.e., s. 98vd; Kılıç, a.g.e., ss. 157-162.

¹⁴⁰ Zekiyan, a.g.e., s. 97.

sözcüleri olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim, Rusların tahrikiyle Rumeli'nde kopan gürültüyü¹⁴¹ görüşmek üzere 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplanan uluslararası konferansta, Rus çarının emri altında bulunan Eçmiyadzin yanlılarının baskısıyla Ermeni Gregoryan camiasının temsilcilerinden bir kısmı Osmanlı tarihinde ilk defa Ermenilerin yaşadıkları bölgeler için kısmi bağımsızlık istemekte ve bu yolla da modern manada "Ermeni meselesi" Balkan meselesinin esprisi içerisinde suni bir şekilde açılmaktaydı.

Ermeniler adına hareket ettiklerini ileri süren bir kısım zevatın Osmanlı hükümeti ve İstanbul konferansına katılan dış güçlere sundukları layihalarda, Balkanlardaki Hıristiyanlara verilecek hakların Ermenilere de verilmesi istenirken, Ermeni patriği gerekirse bunun için bir ayaklanma başlatabileceklerini ima etmekteydi.¹⁴² Neticede, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına kadar Ermeniler, siyasallaşma çabalarının bir sonucu olarak dinî ve kültürel alanda teşkilatlanma, kurumlaşma ve milli toparlanma safhasını belirli seviyeye getirmiş bulunuyordu. Şimdi sıra, niyeti açığa vurmaya ve bunu dünya kamuoyuna duyurmaya gelmişti.¹⁴³ Bir başka deyişle siyasallaşma çabalarının sonucunda gelişen Ermeni milliyetçiliğini kuvveden fiile çıkarıp, hedefe ulaşmayı sağlayacak hareketi başlatmaktı. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra ortaya çıkan siyasî partilerle bu fırsatı da yakalayacaklardır.¹⁴⁴

¹⁴¹ İngiliz Büyükelçisi Sir H.Elliott'un bu husustaki kaydı için bkz., Şimşir, a.g.e., s. 470 vd.

¹⁴² Uras, a.g.e., s. 186; Halbuki, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi H. Layard'dan Kont Derby'e gönderilen 18 Mart 1879 tarihli mektuba göre bir yıl önce Ermeni patriği "Ermenilerin Türk idaresinde memnun olduklarını, Rusya'ya geçmektense Türklerin idaresinde olmayı tercih ettiklerini, üstelik askere alınarak Türk topraklarını savunacaklarını söylemişti." Ama aynı patrik mektubun yazıldığı gün ziyaret ettiği elçiye "O zamanki şartlar öyleydi. Bugün durum değişti. Zira Rusların başarıları ve barış antlaşmasında Ermenistan'ın idarî reformu hakkında bir madde koymuş bulunmaları, önceki durumu kökünden değiştirdi." diyebilecekti. Bkz. B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, (nşr. Ş.Orel), (Ankara: 1986), s. 154. Aynı Patriğin gerekirse ayaklanma çıkarabileceklerine dair sözleri için bkz., Şimşir, a.g.e., s. 471.

¹⁴³ Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, (İsPARTA: 2001), s. 46. Bu gayretleri ve kısmi bir başarı elde etmiş olmalarına rağmen Ermenilerin arzuladıkları hedefe ulaşamadıkları bir gerçektir. Nitekim, 21 Temmuz 1878 tarihinde yapılan Milli Ermeni Konseyi toplantısından sonra yayınlanan beyannamede " ...61.maddede acınacak bir şey varsa, o da bu maddenin bizim meselemizin hallini kısmen geciktirmesi, milletin ümitlerini temin etmemesi ve gelecek için de bir mükafat vermemesidir. Hangi millet ani bir şekilde arzularını elde etmiştir..... Bu gibi işler ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılmaz. Gelecek için hazırlanalım. Orada burada kalmayalım. Ermenistan'a gidelim. Milletimizin içinde işbirlikleri, ün sahibi, vatansever eğitimcilerimizi, kilise adamlarımızı Ermenistan'a gönderelim. Terbiyecilerimiz, öğretmenlerimiz, o kadar ateşli olan gençlerimiz Ermenistan'a gitsinler..." denilmekteydi. Bkz., B.Kodaman, 'Abdulhamid ve Paul Terziyan', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 2 (1987), s. 44.

¹⁴⁴ XIX. yüzyılda Ermeniler arasında yaygınlaşan siyasal düşünceler liberalizm, milliyetçilik, sosyalizm ve bir yerde feminizm olarak düşünülebilir. Liberalizm daha çok batıda eğitim görmüş aydınların ve piyasa ekonomisini destekleyen şehirden orta sınıfların benimsediği bir düşünce idi. Bu düşünce liberal demokratik Ramgavar partisi tarafından temsil edildi. Bunlar, daha çok ekonomik anlamda bir liberalizmi savunuyordu ve tutucu yönü ağır basan bir partiydi. İdeolojik pragmatizmi ve evrimci ilerlemeyi savunuyor, inkılâba karşı çıkıyordu. Sosyalist düşünce Rus popülizmi ve Marksizm den etkilenen, devrimci sosyal demokrat Hınçak partisi tarafından temsil edilmekteydi. Bunlar, sosyalist bir dünya düzeni içerisinde bağımsız, sosyalist bir Ermeni dev-

Osmanlı Ermeni toplumunun siyasallaşma çabalarına bir bütün olarak bakıldığında bu hareketlerin, uzun bir sürece rağmen gerek düşünce, gerekse uygulama bakımından belirli bir siyasi geleneğe dayandırılmadığı sonucuna varılmaktadır. Ayrıca bu hareketlerin öncüleri olarak görülen, genellikle de Ermeni ileri gelenleri ile çatışma içinde olan genç aydınların özellikle batılı "Hıristiyan" güçlere neredeyse mesihvari bir umutla bağlanarak saf bir güven duygusuna kapıldıkları görülmektedir.¹⁴⁵

Bunun da sebebini, Osmanlı Ermeni toplumunun XV. yüzyılın sonlarından itibaren içine girdiği iç ve dış münasebetler ile karşılıklı münasebetler sisteminin ulaştığı belli nokta veya evrelerde aramak gerekir.¹⁴⁶ Nitekim, daha Kanunî döneminde (1520-1560) başlayan bozulmanın tedricen artan etkisi belirli toplum kesimlerini, bu arada bazı Ermeni grupları da siyasallaşma eğilimine soktuğu bilinmektedir. Bir türlü önü alınamayan bu tür eğilimler zamanla süreklilik kazanacak ve bir kısır döngü halinde XIX. yüzyıla ulaştığında,¹⁴⁷ Fransız inkılabının yaydığı fikirlerin de etkisiyle her yönden uygun, gelişebileceği bir zemin bulacaktır.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren alabildiğine değişen Ermeni toplumu modern okullar şebekesinin gelişimi, gençlerin Avrupa'ya gönderilmesi, Ermenice basılan kitap ve gazetelerin çoğalmasıyla kültür alanında belirgin bir uyanış dönemine girecek ve burjuvazi yükselirken sürekli gelişmekte olan Ermeni milliyetçiliğini de harekete geçirecektir. Aslında, okulların gelişmesi, edebiyattaki yenileşme, milli hareketlenme gibi Ermeni milliyetçiliğinin temel teşkil eden öğeler, bu türden hareketlerin tümü için geçerli birer çıkış noktasıdır. Ama, Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkmasını sağlayan siyasallaşma sürecinin kendisine özgü kimi farklılıklara da sahip olduğu bir gerçektir. Her şeyden önce Ermeniler, yaşadıkları

letin kurulmasını savundular. Bkz., Yumul-Bali, 'Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler', s. 364 vd. Taşnaklar ise milli birliği sınıf savaşından daha önemli bulmaktaydı. Ancak bunların ilk programı Osmanlı idaresi altında Ermenilere tanınacak özgürlük ve otonomi ile sınırlı kalmıştır. Bkz., Yumul-Bali, 'Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler', s.365: Bu partilerle ilgili olarak geniş bilgi için ayrıca bkz., Ö.Çakır, 'Osmanlı Devleti Döneminde Ermenilerin Kurduğu Partiler', (Basılmamış yüksek lisans tezi, Malatya 2002).

¹⁴⁵ Zekiyan, a.g.e., s. 103.

¹⁴⁶ Şahin, a.g.e., s. 75.

¹⁴⁷ Genellikle Türk ahalinin sebep olduğu Anadolu İsyanları, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren süreklilik kazanmış, XVII. yüzyılda çeşitli sahnalar geçirerek 1703'e kadar sürmüştür. Vilayetler rejiminin değiştirildiği bu tarihten itibaren 1839'a kadar geçen süre mütegalibe valiler dönemi olarak anılacaktır. Bu valiler zaman zaman merkezi hükümete kafa tutacak, hatta savaşa dahi girecektir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde mütegalibe valisi, türedi ayanlar meselesi tam hal yoluna girerken, bu defa da gayrimüslim toplulukların siyasallaşma süreci hızlanacak ve Osmanlı devleti, Avrupalı sömürgeci güçler yanında bir de asgari beş yüz yıldan beri tebaası olan bu topluluklarla mücadele etmek zorunda kalacaktır. Bkz., M.Akdağ, 'Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kilan Tarihsel Koşullar', *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, (Ankara: 1974), s. 392 vd.

bölgelerin tamamında Müslüman nüfus ile iç içedir. En fazla buldukları illerde bile çoğunluğu sağlayacak orana sahip değildirler.

**Her şeyden önce
Ermeniler, yaşadıkları
bölgelerin tamamında
Müslüman nüfus
ile iç içedir.**

Osmanlı Ermeni toplumunun siyasallaşma sürecinde dikkati çeken bir başka husus, bu toplumun gayrimüslim unsurlar arasında devletin idarî ve siyasi yapısıyla en çok bütünleşmiş azınlığı oluşturmasıdır. Bunun sağladığı imkânlar millî kimlik şuurunu keskinleştirirken Ermeniler, bu dönemde her geçen gün artan bir oranda devlet hayatında yer almak gibi bir çelişkiyi de yaşayacaktır. Bir diğer husus ise, Ermeni nüfusun dışarıyla kurduğu ilişkilerin türüdür. Bu ilişkiler bir yandan Mekhitaristlerden bu yana çok gelişmiş bir şekilde Avrupa'yla devam ederken, öte yandan Kafkasya ile sıkı ilişkiler kesintisiz sürdürülmüştür. Son olarak misyoner takımı, özellikle Amerikan misyonerleri Ermeni cemaatine alabildiğince sızmıştır.¹⁴⁸ Bunların bölgedeki Türk ahaliyi dikkate aldığı söylenemez.¹⁴⁹

Bu arada ileri gelenlerinin dış dünyaya açılmasıyla Ermeni toplumu, özellikle de Doğu Anadolu'da yaşayanlar kendilerini çevreleyen İslâm ahaliden git gide farklılaşmaya başlamış ve eski konum ve hüviyetinden çıkan kesimler hızla yeni ufuklara açılma gayreti içerisine girmiştir. Bütün bunların Osmanlı devletinde sözde hakim millet olan Türkler ile bir çatışmayı da beraberinde getirmesi kaçınılmazdı.

¹⁴⁸ Georgeon, Son Canlanış, s. 194 vd.

¹⁴⁹ Bir Amerikalı misyoner, "Biz, Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık için okul, hastahane açıyoruz. İlaç götürerek, modern tıbbî ve eğitimi kuruyoruz. Türk bizi istemeyebilir. Ama oranın sahibi Türkler değil ki." demektedir. Bkz., Everett P. Wheeler, *The Duty of United States of American Citizens in Turkey*, (Newyork: 1896), s. 35.

BÜYÜK SAVAŞTA ERZURUM'DA BULUNAN ALMANLARIN BÖLGEDEKİ İZLENİMLERİ

Doç. Dr. Selami KILIÇ*

Title: *The Experiences of the Germans in Erzurum during the Great War*

Abstract: *Eastern Anatolia had been strategically significant for the eastern policies of Germany and Austria-Hungary during World War I. The region, called as 'Mountainous Armenian Land' by a German author, derives its importance from its strategic location which provides a full-fledged control over Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia. Therefore, Germany, as her ally, preferred Turkey to possess the region. During the Great War, Germany bore in mind this point and supported the Ottoman Empire against Russia. This article analyses the events of the period based on the experiences of the Germans who had been in Erzurum during the Great War.*

Keywords: *Austria-Hungary, Consule, Eastern Anatolia, Eastern Policy, Erzurum, Germany, Ottoman Empire, Russia, Strategic Importance, Upper Mesopotamia*

Anahtar Kelimeler: *Avusturya-Macaristan, Doğu Anadolu, Doğu Politikası, Erzurum, Almanya, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Yukarı Mezopotamya*

GİRİŞ

Tanınmış bir Alman siyaset yazarı olan Paul Rohrbach, Alman kaynaklarında "Armenische Hochland-Dağlık Ermeni Arazi-si" adıyla geçen Doğu Anadolu'nun, stratejik açıdan Almanya ve Avusturya Macaristan'ın doğu politikalarında vazgeçilmez öneme sahip bölgelerden biri olduğunu yazmaktadır.

Söz konusu bölgeye sahip olan hem Doğu Anadolu'ya hem de doğal olarak Yukarı Mezopotamya'ya hakim olacaktı. Şüphesiz bu dağlık bölge, bir geçiş bölgesiydi ve iki büyük doğal yol doğudan batıya doğru uzanıyordu. Dolayısıyla bölgenin Türk kalması, bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti'nin elinde bulunması ve bölgenin Rusya'nın eline geçmemesi için de Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya tarafından desteklenmesi gerekiyordu.¹

* Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum.

¹ Paul Rohrbach, *Der Krieg und die deutsche Politik*, (Dresden: 1914), s. 56.

Yine Türkiye'deki Alman misyonerleri arasında ilk sırayı alan, hem Alman-Ermeni Cemiyeti (Deutsch-Armenische Gesellschaft) hem de Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient Mission)'nun yöneticisi olan Dr. Johannes Lepsius'un faaliyetleri dini olmaktan çok politiktir. Lepsius'un amacı, Ermeniler arasında etkin olan Batılı ve Doğu lu diğer Hristiyan güçlerin nüfuzunu kırmak, pastadan Almanya'ya da pay koparmaktır. Zira Lepsius'a göre, Mezopotamya, Almanya'nın Türkiye'deki çıkar alanıydı.²

**Kayzer Wilhelm,
"Drang nach Osten"i
yani Almanya'nın Doğu
Özlemi'ni, Almanya'nın
Doğu'ya doğru yayılcı
politikası'nı her ne kadar
benimsemişse de, bunu
düşünen ilk kişi değildi.**

Tahta çıktığından beri, Almanya'yı dünyanın en büyük gücü haline getirmeyi hayal eden Alman Kayzeri Wilhelm'in diplomat ve sanayicileri, ülkenin politik ve ticari çıkarlarını ve etkisini tüm dünyaya yaymışlardı. Ancak, çabalarını esas olarak Doğu'da yoğunlaştırmışlardı. Can çekişen Osmanlı Devleti'ni bir fırsat kapısı olarak görüyorlardı. Wilhelm, Berlin yönetimindeki zayıf bir Türkiye'nin, Almanya'nın Asya'daki yayılcı çıkarları için ekonomik ve politik bir üs olabileceğine karar verdi.³

Kayzer Wilhelm, "Drang nach Osten"i yani Almanya'nın Doğu Özlemi'ni, Almanya'nın Doğu'ya doğru yayılcı politikası'nı her ne kadar benimsemişse de, bunu düşünen ilk kişi değildi. Bu kavram bir önceki yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Bazı ileri görüşlü kişiler, Sultan'ın çökmekte olan imparatorluğundaki seyrek nüfuslu alanların kendi sorunlarının çoğunun çözümü olabileceğini daha o zamandan görmüşlerdi. Öte yandan Alman yayılcılığının önde gelen savunucularından Dr. Paul Rohrbach'a göre; "Almanya'nın geleceği Doğu'dadır... Türkiye'de... Mezopotamya'da... Suriye'dedir."⁴

Almanya'nın Erzurum Konsolosları ve Max von Scheubner-Richter'in Erzurum İzlenimleri

Bütün bunlar toplu olarak değerlendirildiğinde, Almanların Doğu'da başta Erzurum olmak üzere, Samsun, Trabzon, Sivas, Halep,

² Tamer Bacinoğlu-Andrea Bacinoğlu, *Modern Alman Oryantalizmi*, (Ankara: 2001), s. 203.

³ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, (İstanbul: 1995), s. 1.

⁴ Hopkirk, *Bitmeyen Oyun*, s. 4-5.

Bağdat, Musul, Beyrut, Şam, Yafa, Hayfa ve Kudüs gibi önemli merkezlerde konsolosluk açmaları ve bu merkezlerde, bölgede bulunan Alman misyoner ve subayları ile de uyum içinde çalışacak, Alman çıkarlarını ön planda tutacak, Doğu'yu çok iyi tanıyan, üstün nitelikli, seçkin birtakım diplomatları görevlendirmelerindeki gerçek daha iyi anlaşılır.

Bu bağlamda konumu itibarıyla Doğu'nun merkezi olan, doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan yolların kesiştiği bir noktada bulunan Erzurum'un gerek coğrafi konumu gerekse stratejik ehemmiyeti Almanların dikkatinden kaçmamış ve Erzurum, Almanya'nın Doğu'daki yayılmacı politikasının önemli merkezlerinden biri olmuştur. Berlin'de tasarlanan, ancak İstanbul'dan eyleme sokulacak olan "Büyük Oyun"un Doğu'daki uzantılarından biri de Erzurum'daki Alman Konsolosluğu idi. Bu nedenle Erzurum'a gönderilen Alman diplomatları özenle seçiliyor, bölgedeki Alman çıkarları doğrultusunda, neyi niçin nasıl yapacağını bilincinde olan çok yönlü, üstün nitelikli kişiler olmasına dikkat ediliyordu.

Dr. Johannes Lepsius, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın siparişi üzerine, Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi'nde bulunan Ermeni sorunu ile ilgili diplomatik yazışmaları (1914-1918) derleyerek, Mayıs 1919'da yayınladı. 1913-1918 yıllarına ait 444 belgenin -belgelerdeki bazı önemli pasajlar bizzat Lepsius tarafından silinmiş ve orijinal metinler bilinçli bir şekilde tahrif edilmiştir- yer aldığı bu derlemenin sonunda, Alman Dışişleri Bakanlığı görevlilerini (1914-1918) gösteren bir de liste bulunmaktadır. Bu listede; Alman Başbakanları, Dışişleri Bakanları, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarları, İstanbul Büyükelçileri ile Adana, Halep, İskenderun, Bağdat, Beyrut, Şam, Erzurum, Hayfa, Yafa, Kudüs, Musul, Samsun, Sivas, İzmir, Trabzon Konsoloslarının isim ve görev süreleri gösterilmektedir. Buna göre Erzurum'da görevlendirilen diplomatların isim ve görev süreleri şu şekilde belirlenmiştir:

"Vizekonsul (Viskonsolos) Anders, 4 Eylül 1913'ten Temmuz 1914 sonuna kadar.

Dr. Schwarz, Konsolos, 29 Eylül 1914'ten 17 Şubat 1915'e kadar.

Scheubner-Richter, Konsolos Yardımcısı, 17 Şubat'tan 6 Ağustos 1915'e kadar.

Graf von der Schulenburg, Konsolos, 6 Ağustos'tan Şubat 1915 sonuna kadar; 12 Şubat 1916'ya kadar da bu görevi, daha sonra Sivas'a gönderilecek olan Sekreter Werth yürütmüştür."⁵

17 Şubat'tan 6 Ağustos 1915'e kadar Erzurum'da Alman Konsolosu olarak bulunan Max von Scheubner-Richter'in Türkçe'ye çevrilen "Posten auf ewiger Wache" (Sonsuz Nöbette Görev) başlığını taşıyan anılarında; hem Erzurum'un Alman doğu politikasındaki yeri ve önemi hem de burada görevlendirilen Almanların üstlenmiş oldukları misyonları çarpıcı cümlelerle anlatılmaktadır:

"Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı Rusya idi ve Rus saldırısı Osmanlı Devleti'nin Rusya ile uzun sınır bölgesinden, Kafkasya'dan da beklenebilirdi. Osmanlı Hükümeti, Ruslardan önce davranıp, Kafkasya'ya saldırma kararı aldı. Bu saldırının hazırlıklarına başlandığı sırada Scheubner Batı Cephesi'ni terk etti ve tam zamanında İstanbul'a geldi. Çünkü, onun Rusya hakkındaki bilgisi ve Rusça'sı bu zamanda işe yarayabilirdi.

"İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim, iletişimini genellikle Osmanlı Harbiye Nezareti, Alman Askeri Misyonu veya saldırının ilerlediği safhada emrine verilen Erzurum Konsolosluğu aracılığı ile sağlıyordu. Karargahın sürekli izleyebileceği bir bağlantı adamı bulunmalıydı. Scheubner bu görev için çok uygundu. Ama o, bambaşka bir görev için düşünülmüş ve özel bir askeri amaçla görevlendirilmişti. Rusya'nın asıl hammadde kaynaklarından biri Bakü petroleriydi. Görev, bu bölgede yıpratıcı eylemlere yönelmek, sabotajlarla köprü ve demiryollarının kullanımını güçleştirmektir. Bu görev aynı zamanda bölgedeki Türk saldırılarının da başarılı olup olamayacağını belirleyeceği için askeri ve politik bir önem taşıyordu. Özellikle de Bakü'den Tiflis'e, Batum'a ve Karadeniz'e ulaşan boru hattının kesilmesi, bu başarılırsa buradan hareketle Kuzey İran üzerinden veya başka bir yoldan ilerlemeyi sağlayacak imkanlar bulup sınamak ve gerekirse uygulamak Scheubner'in görevi olmalıydı.

"Eski ve önemli bir ticaret kenti olan, Kafkasya'ya, Karadeniz sahillerine ve Mezopotamya'ya bağlantıların kavşak noktası durumunda bulunan Erzurum, onun nüfuz alanının odak noktası olmalıydı. Bu kent Kafkasya'ya, kuzeye, İran'ın güneydoğusuna yönelik askeri ve politik girişimler için doğal bir çıkış noktasıydı.

⁵ Dr.Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Der Tempelverlag*, (Potsdam: 1919), s. 505.

"Erzurum'da görevli olan Konsolos Dr. Anders savaş patlak verdiği sırada Rusya yolunda esir düşmüştü. Bakü petrol boru hattı bakımından hesapta olan çıkarlar nedeniyle, bir petrol uzmanı olan Konsolos Yardımcısı Schwarz onun halefi seçilmişti. Scheubner onunla birlikte çalışacaktı. Scheubner Türk saldırısının başlamasıyla birlikte Erzurum'a geldi. Bunun üzerine Konsolos Schwarz hemen görevini ona devretti ve böylece Ocak ayında Scheubner kendisini Erzurum Konsolosu'nun yerine yardımcı konsolos unvanıyla atanmış olarak buldu. Scheubner, diplomatik işlerin elçiliği ilgilenen nitelikte olanlarını yerine getirmek zorunda olduğu için elçilik benzeri bir saygınlığı kullanabiliyordu. Bu durum resmi görüşmelerde de kendini belli ediyordu ve bu oryantal bölgede önemli temsil görevini olması gerektiği kadar kısa sürede yerine getirmek istiyordu."⁶

Almanya, Doğu'ya, özellikle Doğu'nun merkezi konumunda bulunan Erzurum'a, askeri ve politik misyonla seçkin kişilerden oluşan görevliler göndermeye devam etmekteydi. Nitekim sonradan Scheubner'in yerine Erzurum Konsolosluğu'na atanan Almanya'nın savaştan önceki Tiflis Konsolosu Graf von Schulenburg'un başkan-

**Almanya, Doğu'ya,
özellikle Doğu'nun
merkezi konumunda
bulunan Erzurum'a, askeri
ve politik misyonla seçkin
kişilerden oluşan
görevliler göndermeye
devam etmekteydi.**

lığındaki heyette yer alan ve Scheubner-Richter'in anılarını kaleme alan Paul Leverkuehn'in Küçük Asya seyahati izlenimlerinde Erzurum ayrı bir yer tutmaktadır:

"İstanbul'dan başlayan yolculuğumuz devam ediyordu ve mavi yüksekliklerle kucaklaşan Erzincan şehri bizi selamlıyordu. Artık Erzurum bizden uzak

değildi. Yüksek dağlar arasındaki derin vadilerden vahşice ve güzel, bereketli çayırlar üzerinden sessizce akan Fırat boyunca ilerliyorduk. Sonuçta Erzurum Kalesi'ni ilk gördüğümüzde nefeslerimizi tuttuk: Dünyanın en yüksek tepesi!

"Scheubner, Üsteğmen Stange ve öteki Alman subayları ile birlikte bizi karşıladığında vakit öğleyi gösteriyordu. Biz 6 Ağustos'u not düşüyorduk. İstanbul'u Temmuz ortalarında terketmiştik.

⁶ Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, (Essen: 1938), s. 21-27. Almanya'nın Erzurum Konsolosu Max von Scheubner-Richter'in macera dolu hayatını konu alan bu kitabın Türkçesi için bkz: Paul Leverkuehn, *Sonsuz Nöbette Görev*, Çev: Zekiye Hasançebi, (İstanbul: 1998).

"Erzurum tahminen iki bin metre yükseklikteki uzun alana yayılmış yüksek bir platonun doğu sınırındaydı. Üç tarafı, ortalama üç bin metre yükseklikteki dağ sırasıyla çevrilmişti. Şehir, etkileyici, parlak bir dağ manzarası sunuyordu. Fakat bulunduğu yer dışında bütünüyle Asyatik, kutu gibi taş yığınları arasında düz damlanyla cazibesi azdı. O halde güzelliği keşfetmek için steplere doğru açılmalydık. Oradan bakıldığında dik başlı dağların önünde konumlanmış şehir, ötesinde mavilikler ve sıradağlar, sarı buğday tarlaları altında kaybolmuş Erzurum yaylaları bulunuyordu."⁷

Erzurum'dan Gönderilen Konsolosluk Raporları

Almanya'nın başta Erzurum olmak üzere Doğu'da önemli merkezlerde bulunan konsolosluklarından (Trabzon, Sivas, Musul, Halep vs.) İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne veya doğrudan doğruya Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen ve bugün Berlin'de, Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi'nde bulunan konsolosluk raporları; Büyük Savaş sırasındaki siyasi ve askeri gelişmeleri yansıtan önemli dokümanlar arasında yer alır. Özellikle Erzurum'dan gönderilen raporlar, Erzurum'un Alman Büyükelçiliği'nin istihbarat merkezi konumunda olması nedeniyle daha da büyük önem arz etmektedir. Ancak, savaş sırasında Türkiye'de istenmeden yaşanan birtakım olumsuzlukları, Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı çekilen acıları, çatışma ve boğazlaşmaları da yansıtan söz konusu raporlar kullanılırken; dikkatli davranmak, özenli bir araştırma yapmak, daha doğrusu bu raporlardan yararlanırken şüpheli bir yaklaşım sergilemek ve belgeleri değerlendirirken diğer birincil kaynakları da göz ardı etmemek gerekir.

Erzurum'dan Scheubner-Richter imzasıyla Alman Büyükelçiliği'ne gönderilen 3 Mart 1915 tarihli telgrafta; Bitlis Vilayeti'nden, Ermenilerin ayaklanma hazırlığı içinde oldukları ve askeri hedeflere, jandarmalara karşı silahlı saldırıda buldukları haberinin ulaştığı, Kayseri'deki ev aramaları sırasında bombalar ve birtakım şifreli yazışmaların bulunduğu, bu tür olumsuzluklara düşman güçlerin kışkırtıcı propagandasının sebep olduğu ve bunun üzerine Türk makamlarının sert önlemler aldığı bildirilmekteydi.⁸

⁷ Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, ss. 50 - 52.

⁸ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 31.

Öte yandan Alman Büyükelçisi Wangenheim, 22 Nisan 1915'te Erzurum Konsolosluğu'ndan ulaşan bilgileri 25 Nisan'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirmekteydi:

"Van ve çevresinde (muhtemelen Rusların kışkırtmaları ile) Ermeni huzursuzluğu baş göstermiştir. Sokak çatışmaları çıkmış, telgraf telleri sabote edilmeye başlanmıştır. İçişleri Bakanlığı bu bilgileri doğrulamış, ancak şimdilik gizli tutulması ricasında bulunmuştur."⁹

Başta Van ve çevresi olmak üzere Anadolu'nun her tarafında büyük bir Ermeni huzursuzluğunun yaşandığı, Rusların kışkırtmaları ile Ermenilerin ayaklandıkları, Van'daki çatışmaların şiddetlenerek devam ettiği haberleri Erzurum Konsolosluğu'ndan İstanbul'a ulaşmaktaydı. Türk kuvvetlerinin kaybının ölü ve yaralı olmak üzere altı yüzü bulduğu, Kayseri ve Diyarbakır'da büyük silah depolarının ortaya çıkarıldığı, Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni ayaklanmalarına karşı birtakım önlemler aldığı, Erzurum'da iki yüz kişinin tutuklandığı, Ermenilerin büyük yerleşim merkezlerinden tehcir edilmelerine devam edildiği ve onların yerlerini Müslüman göçmenlerin aldığı yine Erzurum'dan ulaşan haberler arasındaydı.¹⁰

Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiği, Türklerin askeri durumunun elverişsiz olduğu, Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin Müslümanları katlettikleri, seksen bin Müslüman'ın Bitlis'e doğru kaçtıkları 17 Mayıs 1915'te Erzurum'dan İstanbul'a, oradan da Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirilmişti.¹¹

Alman konsolosluk raporlarına da yansıdığı gibi Birinci Dünya Savaşı'ndaki ilk yenilginin ardından, istilacı ordulara gösterilen silahlı Ermeni desteği, Alman Genelkurmayı'nın da ısrarlı önerileriyle tehcir (zorunlu göç) kararının alınmasına sebep oldu. Tehcir kararında, ordunun hareket alanını güvenceye almak ve Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmaları önlemek amacı olduğu açıktır. Kuşkusuz idare bu işlemi uygularken, aktif Ermeni militanlarıyla sivil halkın çatışmaya karışmayacak unsurlarını ayırt edemezdi. Tehcir işlemi kimi idareciler oldukça kansız biçimde gerçekleştirdi, bölgelerindeki nüfusu, öbür bölgeye aktarabildi. (Tehcirin hedefi Suriye ve Mezopotamya idi).

⁹ Lepsius, *Deutschland und...*, ss. 50 – 51.

¹⁰ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 63.

¹¹ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 72.

Bir kısım idareci, sürgün edilenlere karşı sorumsuz ve genelde beceriksizce davrandı; birçok yerde ise intikamcı unsurlar yağma ve katli olaylarına giriştiler. Ulaşımındaki imkansızlıklar da eklenince, istenmeyen olaylar zinciri, karşılıklı acılar, mütareke döneminde de sürecek karşılıklı çatışmalar, boğazlaşmalar devam etti.¹²

Scheubner, Alman Büyükelçiliği'ne 2 Haziran 1915'te gönderdiği raporunda; Ermenilerin göç ettirilmesi hakkında Başkomutanla, Enver Paşa, yaptığı görüşmenin olumlu sonuçlanmadığını bildiriyor ve Erzurum yaylalarındaki tüm Ermeni halkının Zor Sancağı'na gönderileceğini, büyük ölçekteki bu göçün katliamla eş değerde olacağını, çünkü yanlarına alacakları malların azlığından, ulaşım araç ve gereçlerinin yetersizliğinden ötürü sürgünlerin ancak yarısının gidecekleri yere sağ ulaşabileceğini, Müslüman olan Ermenilerin ise göç ettirilmeyeceğini yazıyordu.¹³

Yine Scheubner'in 18 Haziran'da Alman Büyükelçiliği'ne gönderdiği raporda ise Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin yollarda intikamcı unsurların saldırısına uğradıkları belirtiliyor, sonrası için ne yapılması gerektiği vurgulanıyordu:

"Erzurum yaylasından sürülen Ermeniler, Erzincan üzerinden Harput'a giden yolda Kürtler ve benzeri ayak takımı tarafından saldırıya uğradılar. Erkeklerin ve çocukların büyük bir bölümü katledildi, kadınlar kaçırdı. Hükümet sürgünlerin korunması için ya hiçbir şey yapamıyor ya da yapmak istemiyor. Bu şartlarda ve daha sonraki kıyımları önlemek için hangi adımları atmalyım?"¹⁴

Bunun üzerine Wangenheim, Scheubner'in acilen valiye çıkmasını ve "Böyle alçakça olaylardan Osmanlı Devleti'nin dostlarının ve tarafsız yabancıların büyük üzüntü duyduğunu" söylemesini öneriyordu. Wangenheim ayrıca "Savaş durumunda haklı olsalar bile, eğer gerekli önlemlerin alınmamasına karşı sesimizi enerjik biçimde yükseltmezsek bundan, korumasız bir halkın katliama uğramasından yararlanıyoruz sonucunun çıkarılacağını belirtiyor ve son olarak "Yerel hükümetlerin görevi, eğer üzerine ağır bir sorumluluk almak istemiyorsa, bütün imkanlarıyla bu tür olayları engellemek olmalıdır" diyordu.¹⁵

¹² İlber Ortaylı, "Ermeni Sorunu: Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler", *Popüler Tarih*, Sayı: 8, (İstanbul: 2001), ss. 44 - 45.

¹³ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 80; Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, ss. 41 - 42.

¹⁴ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 86; Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, s. 43.

¹⁵ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 87; Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, s. 43.

Wangenheim'in direktifleri ve önerileri üzerine Scheubner, tekrar Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in huzuruna çıkıyordu. Vali olaydan duyduğu üzüntüden söz ediyor, olanların maalesef alçakça olduğuna katılıyor ve tekrarından sakınmak için elimden geleni yapacağım diyordu. Tahsin Bey, 19-20 Haziran'da Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin ikinci kafilesıyla birlikte (aşağı yukarı üç yüz aile) yüz jandarmayı refakatçi olarak gönderme sözünü veriyor ve Scheubner bu ailelerin rahatsız edilmeden Erzincan'a vardıklarını öğrenince memnuniyetini belirtiyordu.¹⁶

Tahsin Bey, göç ettirilen Ermenilere en azından on dört günlük bir hazırlık süresi tanıdı ve eşyalarını satmalarına veya yanlarına almalarına izin verdi. Tüccar ve esnafın bir bölümü mallarını ve değerli eşyalarını Ermeni Kilisesi'nin, Osmanlı Bankası'nın korumasına bırakma imkanına sahipti. Tahsin Bey, kağnıları Erzincan ve Sivas'a kadar çaresiz ailelerin emrine verdi. Erkek korumasından yoksun ailelerin erkekleri çalışma kamplarından serbest bırakıldılar, ailelerine refakat etme izni aldılar. Erzurum Valisi ayrıca, hastaların, erkeksiz ailelerin, çocukların ve yalnız kadınların Erzurum'da kalmalarına da izin verdi. Tüm bunlar Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Ermenilere oldukça insancıl davrandığının birer göstergesiydi ve zaten -Alman konsolosluk raporlarına aksettirildiği kadıyla- diğer şehirlere nazaran Erzurum'daki Ermenilere, daha ılımlı ve hoşgörülü davrandığı, kendilerine birtakım kolaylıklar sağlandığı da bir gerçektir.¹⁷

Diğer taraftan Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin yollarda intikamcı birtakım unsurların saldırısına uğradıkları, Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin korunması ve bu tür olayların önlenmesi için hiçbir şey yapamadığı veya yapmak istemediği şeklindeki söylemleri bir de Türk arşiv belgeleri ışığında değerlendirmek gerekir:

"Diyarbakir, Ma'mûretü'l-azîz, Bitlis Vilayetlerine

Erzurum'dan ihrâc olunan Ermenilerden beş yüz nüfusluk bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında Kürdler tarafından katledildiği Erzurum Vilâyeti'nden iş'âr olunmuştur. Ihrâc olunan Ermenilerin yollarda muhâfaza-i hayatlarına imkân nisbetinde çalışılması ve esnâ-yi sevklerinde firâra tasaddî edenlerle muhâfazalarına me'mûr olanlara karşı taarruzda bulunacakların te'dibi tabiidir. Fakat buna hiçbir zaman ahali karıştırılmayacak ve beyn-el-anâsır mukateleyi intâc edecek ve aynı zamanda harice karşı da pek çirkin görüne-

¹⁶ Lepsius, *Deutschland und...*, ss. 88 – 89; Levenkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, ss. 43 – 45.

¹⁷ Lepsius, *Deutschland und...*, ss. 113-119; Levenkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, s. 45.

cek vakayi' tahaddüsüne kat'iyen meydan ve imkân bırakılmayacaktır. Binâen-aleyh o tarikle gelecek Ermenilerin güzergâhlarında bulunan aşâir ile köylülerin taarruzuna karşı her türlü esbâb ve vesâitin istikmâliyle müdâfaası ve katl ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle te'dibi lâzımdır.

Fi 1 Haziran sene(1331) Nâzır Tal'at".¹⁸

Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin Erzurum Anıları

Osmanlı kara ordusunun modernleştirilmesi amacıyla 1835'ten başlayarak, birçok Alman askeri heyeti Türkiye'ye gelmiştir. Bu askeri heyetlerin ilki Helmuth von Moltke, sonuncusu ise 1913'te Türkiye'ye gelen Liman von Sanders'in başkanlığındaki heyettir. Avusturya-Macaristan askeri ataşesi Joseph Pomiankowski'nin belirttiğine göre, Büyük Savaş başında Osmanlı ordusunda 40'ı aşkın Alman subayı bulunuyordu. Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa girince bu subaylar doğal olarak Osmanlı Genelkurmayı'nda ve Osmanlı ordusunda önemli görevlere getirildiler. Alman askeri heyetlerinin talim ve eğitim alanında Osmanlı ordusunu ne derece modernleştirdikleri tartışılabilir. Ancak tartışılmayacak bir konu, bu heyetlerin gelişiyile birlikte Osmanlı Devleti'nin sadece ordusunda değil, her örgüt ve köşesinde, Alman nüfuzunun gittikçe artmaya başlamasıdır.

Alman askeri heyetleri ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz: İber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, (İstanbul: 1998).

"Bölgedeki en yüksek dağ, 'Ağrı' dağdır. Bu dağ beş bin metre yüksekliğindedir ve zirvesi devamlı karla örtülüdür. İç bölgelerdeki

¹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (Ankara:1994), s. 44. Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin Dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek katledilmeleri üzerine, gerekli önlemlerin alınmasına dair İçişleri Bakanlığı'ndan Elazığ Vilayeti'ne gönderilen şifre telgraf için bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, ss. 52 - 53.

¹⁹ Alman askeri heyetleri ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz: İber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, (İstanbul: 1998).

vadiler de çok yüksektir. Sivas 1100, Erzincan 1400, Erzurum 1900 metre yüksekliğindedir. Bu bölgede seyahat eden insan, dağ sırtlarından baktığında, karşısında dağ dalgalarından oluşan bir deniz manzarası görür ve bu dağ dalgalarını bir biri ardınca aşıkça karşısına sürekli yeni bir dağ çıkacağı duygusuna kapılır. Nehirler denizlere ulaşmak için sarp dağları yarıp geçmek zorundadır ve hiç biri ulaşımaya elverişli değildir. Bölge orman ve ağaç yönünden fakirdir. Yalnız sahildeki dağlarda yüksek ağaçlar büyük ormanlar vardır. Odun ihtiyacı çok çabuk yetişen kavak ve söğüt ağaçlarıyla sağlanmaktadır. Yakacak olarak da en çok tezek kullanılır.

“Bölgedeki iklim birbirinden çok farklı iki kısma ayrılır; Bu iki kısmın sınırını sahil dağlarının tepeleri oluşturur. İçeri kısımda kış sert ve kurudur. Burada kış yükseltilere göre Ekim ya da Kasım'da başlar, Mart veya Mayıs'a kadar devam eder. Oldukça hoş ve yumuşak geçen sonbahardan sonra Aralıkta çok kar düşmeye başlar ve kar yağışı 3-7 gün devam eder. Kar vadilerde 1-2, dağlarda 3-4 metreyi bulur ve yollar tamamıyla kapanır. Bundan sonra genellikle sert ve kuru ayaz olur. Karların erimesiyle birlikte yollar yeniden geçilmez bir duruma gelir; bundan sonra yağmurlu mevsim başlar. Yağmurlar sürekli ve şiddetli değildir fakat, her gün biraz yağmur yağar. Temmuz başlarından kışa kadar yağmurun pek yağmadığı bölgede yaz çok sıcak geçer.

“Sahil bölgesinde iklim bambaşkadır. Burada sıcaklık sıfırdan aşağı düşmez; kış yağmurlu geçer. İç kısımlardaki kara rağmen yağmur mevsiminde sahilde nem oranı beş kat fazladır. İlkbaharda karlı dağlardan kalkıp sahil dağlarındaki ormanları aşarak, her tarafı rengarenk gül ve çiçeklerle örtülü sahile ayak bastığında, insan kendini çölden kurtulup cennete düşmüş sanır. Köyleri genellikle bacalı ve yan tarafları sırtların içerisine gömülmüş toprak evlerden oluşan bölgenin manzarası kasvetli ve hüznüldür. İç kısımlardaki şehirlerin çoğu Avrupa şehirlerine pek benzemez. 1914'te nüfusu elli binden fazla şehir yoktu. Sivas oldukça işlek önemli bir şehirdi. Ruslar İran ticaretini yavaş yavaş Tiflis-Batum yoluna kaydırınca, Trabzon ve Erzurum savaştan önce ticaret açısından gerilemeye başlamışlardı. Bu geniş bölgede iyi sayılabilecek tek şose, Trabzon-Erzurum şosesiydi. Bu yol Erzurum'un doğusunda Hasankale'ye kadar devam etmekteydi. İçerilerde bazı yerlerde de bir kısım şoseler vardı. Erzincan kuzeyindeki Sipikör boğazını aşmak için bir şose yapılmıştı.

“Memlekette konserve fabrikalarının bulunmaması beslenme işlerini önemli ölçüde aksatıyordu. Fasulye ve bamya kurutuluyor,

buğdaydan bulgur yapıyordu. Kasaplık hayvanların birliklerde kesilmesi kuraldı ve pirinç, bulgur, kuru sebzeler konserve yerine geçiyordu. Eten kavurma yapıyor tenekelerde korunuyordu. Bölgede teneke yapılamadığından bu iş için Bakû gazlarının tenekelerinden yararlanılıyordu. Bu mıntıkada ne demiryolu ne de otomobil vardı. Erzak nakliyatı hayvan kuvvetiyle yapıyordu ve bu işler için at, katır, eşek, manda, öküz ve deve kullanılıyordu.

“Üçüncü orduya ayrılan bölge başlangıçta Sivas’a kadar uzanıyordu. Daha sonra Sivas’ta ordu mıntikasına katıldı. Önceleri birlikler buldukları bölgelerden besleniyorlardı. Sahildeki birlikler Trabzon’dan, Van Vilayeti kapsamındaki birlikler Van’dan ve ordunun büyük bir kısmı da Erzurum Vilayeti’nden besleniyordu. Daha seferberlik sırasında Erzurum’un dinamik ve güçlü Valisi Tahsin Bey, orduya gerekli olan her türlü malzemeyi hazırlamış ve emrine vermişti. Bu malzeme Erzurum’da orduya teslim olunuyordu.”²⁰

“Seferberlik ilan edildiğinde Üçüncü Ordu Kurmay Başkanlığı’na atandım. O zaman bu orduda Alman subayı olarak yalnız ben bulunuyordum. Türklerle çalışmak çok güç olmasına rağmen, başlangıçtan itibaren büyük bir samimiyet ve güvenle karşılaştım. Siyasi ve kişisel haberleşmeler dışında diğer bütün önemli haberleşmeler elimden geçti. Henüz savaş ilan edilmemişti ve yığınak yapmak için uzun bir zaman vardı. Rusların, hazırlıklarına göre; savaş çıkar çıkmaz derhal üstün kuvvetlerle Erzurum yönünde taarruza geçmeleri ihtimali bulunuyordu. Demiryolu Sankamış’a kadar uzanıyordu ve sınıra kadar birçok şoseler yapılmıştı. Üçüncü ordunun görevi; Ruslar savunmada kalırlarsa saldırıya geçmek, Ruslar saldırıya geçerse Türkiye topraklarını ve özellikle Erzurum’u savunmaktı. Üçüncü ordu önceleri çok zayıftı; Rusların üstün kuvvetle saldıracaklarını göz önüne alarak, önce savunmayı düşünmek gerekiyordu.

Van Gölü ile sahil dağları arasındaki bölgede ‘Erzurum’ bütün mıntikanın mihverini oluşturuyordu. Erzurum; önemli ticaret merkezi, bütün büyük yolların düğüm noktası ve üç denizin sınırlarına

Van Gölü ile sahil dağları arasındaki bölgede ‘Erzurum’ bütün mıntikanın mihverini oluşturuyordu. Erzurum; önemli ticaret merkezi, bütün büyük yolların düğüm noktası ve üç denizin sınırlarına da çok yakındı.

²⁰ Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg: Bis zum Frieden von Brest*, (Leipzig: 1940), ss. 7 – 12.

da çok yakındı. Fırat'ın kaynağı buranın kuzeyinden çıkar İran Körfezi'ne dökülür, Tortum suyu Çoruh Nehri'ne karışarak Karadeniz'e, Aras Nehri de Hazer Denizi'ne akar. Erzurum üzerine yürüyecek bir Rus ordusu için izlenecek en rahat ve uygun yol; demiryolu uç noktası olan Sarıkamış ve Aras Vadisi'nden geçiyordu. Erzurum'un kuzeyindeki Tortum ve Çoruh sularının yatakları o bölgede yalçın kayalıklı dağlar oluşturmuştu.

"Bu dağlık arazide büyük birliklerin hareket yapmaları söz konusu olamazdı. Bununla birlikte Erzurum'dan ve Tortum deresi yukarısından Sivridağ üzerinde Oltu'ya doğru giden bir çok dağ yolu vardı. Oltu'da Rus şosesi başlıyordu ve Oltu, Rus sınırının Erzurum'a en yakın noktasını oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu noktadan da Rusların ileri hareketi hesaplanıyordu. Şu halde Ruslar için izlenecek asıl istikametler Aras Vadisi ile Oltu-Erzurum istikametleriydi.

Üçüncü Ordu takviye edildiği için artık bir Türk taarruzu da düşünülebilirdi. Türk taarruzu, söz konusu iki istikametten, Aras Vadisi'nden ve Oltu üzerinden yapılabilirdi. Rus mıntikasındaki ahalinin büyük kısmını Ruslara karşı ayaklandırmak için Türklerin ileri harekate geçmelerini bekledikleri gelen haberlerden anlaşılıyordu. Diğer taraftan Türkiye'deki Ermenilerin de Türkiye aleyhine zararlı fikirler taşıdıklarına dair birtakım deliller bulunuyordu. Nitekim Rusların ilerlemeleri üzerine Türkiye'deki Ermenilerin de Türklere karşı isyan çıkaracakları ihtimalini hesaba katmak gerekiyordu."²¹

²¹ Guse, Die Kaukasusfront..., s. 21 – 27. Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin söz konusu hatıralarının dışında, Almanya'nın askeri kanadının "Ermeni sorunu" na bakış açısını yansıtan "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen (1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları)" başlıklı bir de makalesi bulunmaktadır. Makalenin Türkçe çevirisi için bkz: Selami Kılıç, "Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin '1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları' Adlı Makalesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 4, Ankara (Aralık), 2001- (Ocak-Şubat), 2002, s.55 – 75.

TÜRKİYE ERMENİLERİNİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA TARAF OLMA ÇABALARI VE BUNUN MONDROS MÜTAREKESİ'NE YANSIMALARI

Dr. Selçuk URAL*

Dr. Nebahat ORAN ASLAN**

Title: *Armenian Efforts Against the Ottoman Empire During the World War I, and Armenian Impact at Mudros*

Abstract: *This paper mainly deals with Armenian collaboration with Russia during the World War I against the Ottoman Empire and British support of Ottoman Armenians. Acquiring rights to safeguard the Orthodox Christians in the Ottoman Empire, Czarist Russia constantly pressured the Porte for the reforms on behalf of the Armenians. Russia also organized and supported Armenian political movements. Believing that their independence day was close, the Armenian militias, who were armed by Russian army, committed atrocities against the Muslim people. After the Bolshevik Revolution, Russian army was withdrawn from Turkey. The Ottoman Armenians, who expected a lot from the Russians, were in a great resentment. Despite Russia left the Armenians, however, Britain replaced her place to support them.*

Keywords: *Armenians, Russia, Britain, Eastern Anatolia, Captives, Atrocities, Relocation, Mudros, Greater Armenia.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Rusya, İngiltere, Doğu Anadolu, Esirler, Katliamlar, Tehcir, Mondros, Büyük Ermenistan.*

Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı çok uluslu devletlerde büyük etkilere yol açmıştır. Hiç kuşkusuz bunlar içerisinde Osmanlı Devleti bu akımdan en çok etkilenen devletlerin başında yer almıştır. Zira 1815 Viyana kongresinde alınan kararlara rağmen söz konusu devlet Osmanlı olunca Avrupa'nın büyük devletleri milliyetçilik akımını devletin parçalanması için bir silah olarak kullanmışlardır.¹ Bu silah ilk önce Balkan milletlerinin Osmanlı Devletinden koparılmaları için kullanıldı. Büyük güçlerin bu milletler için ıslahat yapılması yönünde başlayan müdahaleleri daha sonra o milletlere muhtariyet ve arkasından bağımsızlık verilmesiyle sonuçlanıyordu. Mora'da Yunan devletinin ortaya çıkması-

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kars.

** Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kars.

¹ Mim Kemal ÖKE, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, (Ankara: 1991), s. 18.

**Zira 1815 Viyana
kongresinde alınan
kararlara rağmen söz
konusu devlet Osmanlı
olunca Avrupa'nın büyük
devletleri milliyetçilik
akımını devletin
parçalanması için bir
silah olarak
kullanmışlardır.**

temelinde Rusya'nın milli hedeflerinin büyük rolü vardır. Zira Petro ile birlikte sıcak denizlere inmeyi dış politikasının ana ilkesi haline getirmiş ve ilk olarak Balkanlar'a yönelmiştir. Balkanlar'da Pan-Slavizm propagandasıyla Slav kökenli milletleri Osmanlı Devletine karşı isyana teşvik etmiştir. Bu milletlerin zaman içerisinde bağımsızlıklarına ve ardından milli devletlerini kurmaları Rusya'nın Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inme projesini sonuçsuz bırakmıştır. Bu sebeple ikinci yol olarak Kafkaslara yönelen Rusya, Ermenileri kullanmaya karar vermiştir.

Rusya'nın 1828 Türkmençay Antlaşması ile Güney Kafkasya'ya yerleşmesi ve Erivan merkezli bir Ermeni vilayeti vücuda getirmesinden sonra, gerek Güney Kafkasya'daki ve gerek Doğu Anadolu'daki Ermeniler Ruslarla yakın işbirliğine girdiler. Taraflar arasında başlayan bu işbirliği İstanbul Patrikhanesi ile Eçmiyazin Katolikosluğu'nun gayretleri sonucunda 1877 yılında Rusya'nın Osmanlı Devleti karşısında Ermenilerin hamiliğine soyunarak bir Ermeni Sorunu ortaya çıkarmasına zemin hazırladı. Rus hükümeti Ayastefanos Antlaşmasına koyduğu bir madde ile (16. Madde) Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskun kasabalarda mahalli şartların gerektirdiği ıslahatların yapılmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Aslında bu madde savaş boyunca tebaası buldukları devletin aleyhine Rus ordularının yanında yer alan Ermenilerin beklentilerine - Ermeni liderleri Doğu Anadolu'da en azından muhtar bir Ermenistan kurulmasını istiyorlardı - cevap vermese de siyasi alanda bir Ermeni sorunu ortaya çıkardığından önemli bir adım olarak görülmüştür. Ermeni liderleri bu madde sayesinde aynen Yunan sorunu'nda izlenen yolu takip ederek bağımsız bir Ermenistan kurabileceklerinin hesaplarını yapmaya başladılar.²

² Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1987), ss. 199-208.

İngiltere, Berlin Konferansında Ermenilerin bütün gayretlerine rağmen, muhtar Ermenistan kurulmasına sıcak bakmamasına karşın Berlin antlaşmasının 61. maddesinde Ermeniler için ıslahatlar yapılmasına onay veren devletler arasında yer aldı. İngiltere'nin bu tavrı Ermenileri 1918 yılına kadar sürecek olan dönemde, birazda coğrafi şartların zorlamasıyla Rusya'ya yaklaştırdı.³

Ermeniler 1890 yılına kadar bir yandan hızlı bir şekilde silahlanmaya ve örgütlenmeye çalışırken, diğer yandan da her fırsatta Osmanlı Devleti'nin söz verdiği ıslahatları yapmadığını ve kendilerine baskı yaptığını propaganda etmeye başladılar.⁴ Osmanlı hükümetlerinin Ermeni terör örgütleri ve çete reislerine karşı uyguladığı politikaları Avrupa kamuoyuna Ermenilere katliam yapıyor şeklinde göstermeye çalıştılar. 1890 yılına gelindiğinde bölgede örgütlenmesini bir hayli tamamlamış olan çeteler 1920 yılına kadar sürecek olan büyük katliamlara başladılar. Böylelikle Nerses'in 17 Mart 1877 yılında İngiliz büyükelçisine bahsettiği terör faaliyetleri fiiliyata koyulmuş oldu. Bu dönem içerisinde Doğu Anadolu'nun hemen hemen her şehir ve kasabası Ermeni teröründen etkilendi. Bunun arkasında tek bir amaç vardı. O da Türkleri tahrik ederek Ermeniler üzerine saldırtmak ve arkasından dünyaya Türkler, Ermenileri katlediyor propagandasını yayarak sonuçta büyük devletlerin Doğu Anadolu'ya fiili müdahalede bulunmasını sağlamaktı.⁵

Bu dönem içerisinde İngiltere ve Rusya, Ermeni terörünü durdurmak için çaba harcamak yerine, ıslahatların yapılması için Osmanlı Devleti üzerinde baskılarını artırdılar. Hatta Rusya muhtar Ermenistan'ın yolunu açacak olan 8 Şubat 1914 tarihli bir ıslahat programını Osmanlı hükümetine kabul ettirdi.⁶ Cemal Paşa'ya göre bu anlaşma kısa zaman sonra doğu vilayetlerinin Rusya'nın himayesine, daha doğrusu işgaline uğramasına yol açabilecek nitelikteydi.⁷

³ Öke, *Ermeni Sorunu*, s. 79.

⁴ Bu örgütlerin ilki 1887'de Hınçak, diğeri de 1890 yılında Taşnaksutyun adıyla kuruldu. Her iki örgüt programlarında şu ortak ilkeleri benimsemişlerdi.:

1. Osmanlı topraklarına girerek, devlet memurları ile Ermenilere karşı fark gözetmeksizin saldırı yapmak.

2. Tedhiş ve katliamlar yapacak çeteler oluşturmak.

3. Yapılacak eylemler neticesinde büyük devletlerin müdahalesini sağlamak ve böylece Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan vücuda getirmek. Bkz., Halil Kemal Türközü, E. İter, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, (Ankara: 1983), s. 15; Ercüment Kuran, 'Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu', *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: 2000), ss. 58-59.

⁵ Ercüment Kuran, 'Tarihte Türkler ve Ermeniler', *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: 2000), s. 31.

⁶ Mim Kemal Öke, Rusya'nın Ermeni ıslahatında istekli olmasına karşın asıl hedefinin doğuda Ermenisiz bir Ermenistan yaratmak olduğunu ileri sürerek, 1914 anlaşmasıyla da bu yolun kendisine açıldığını iddia etmektedir. Bkz., Öke, *Ermeni Sorunu*, ss. 81- 83.

⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), (İstanbul: 2001), s. 412.

Osmanlı-Rus anlaşması 1914 yılı sonlarında patlak veren Birinci Dünya Savaşı sebebiyle uygulanma imkanı bulamamışsa da, savaşın seyri boyunca Rus ve Ermeniler arasında mevcut işbirliğini ittifaka dönüştürmüştür. Zira Ermeniler bu anlaşmanın Doğu Anadolu'da bir Ermenistan'ın kuruluşuna yol açacağını gayet iyi bildiklerinden savaşı bu açıdan büyük fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Rusya ile mevcut işbirliğini ittifaka dönüştürmeleri durumunda hedefe ulaşmaları için önlerinde hiçbir engel kalmayacağını düşünüyorlardı.⁸ Bu sebeptendir ki Taşnaksutyun teşkilatının 1914'te Erzurum'da yaptığı kongrede Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda Ermenilerin vatandaşlık vazifelerini yerine getireceğine dair aldığı karar Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya savaş ilan etmesiyle birlikte bir anda unutuldu.

Taşnaksutyun Cemiyeti Ruslardan yana tavır alırken, Eçmiyazın Katogikosu da Kafkas Genel Valisi Vronzof'a gönderdiği 5 Ağustos

**Eçmiyazın Katogikosu da
Kafkas Genel Valisi
Vronzof'a gönderdiği 5
Ağustos tarihli mektupta
Osmanlı uyruklularda
dahil olmak üzere bütün
Ermenilerin Rusya'ya
kayıtsız ve şartsız itaat
edeceklerine söz
vermekteydi.**

tarihli mektupta Osmanlı uyruklularda dahil olmak üzere bütün Ermenilerin Rusya'ya kayıtsız ve şartsız itaat edeceklerine söz vermektedir. Çarın Tiflis'i ziyaretinde Ermeni bürosu başkanı Arutyunoff Ermeni milleti adına Çara hitaben yaptığı konuşmada "Savaş haberi bütün Ermeni halkını tahrik etti ve heyecanlandırdı. Hepsi galip Rus ordusuna katılmaya, Rus ordusunun başarısı için kanlarını dökmeye koşuyorlar" demektedir. Bu konuşma hangi uyruk-

tan olurlarsa olsunlar bütün Ermenilerin Rus ordusunun başarısı için çalışacaklarını gösteriyordu.⁹

Rus Çarı ve idarecileri de milli hedeflerini gerçekleştirme noktasında savaşı Ermeniler gibi, büyük bir fırsat olarak görmekteydiler. Savaşta Ermenilerin kendi saflarında yer almalarını istiyorlardı. Bu maksatla Çar yayınladığı bir beyannamede Osmanlı Ermenilerine hitaben "Asırlardan beri esaretten kurtulma zamanı geldi. Çarlık emrindeki kardeşlerinize iltihak edin" demek suretiyle Osmanlı uyruğundaki Ermenilerin devlete isyan etmelerini istiyor, açıkça kışkırtıyordu.¹⁰ Ge-

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, (Ankara: 1993), s. 410.

⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler ...*, ss. 581-583.

¹⁰ *İFHAM*, 2 Ağustos 1335/1919, Numara:11.

rek Rus idarecilerinin gerekse Ermeni dini ve siyasi liderlerinin beklemediği, hatta talep ettikleri isyan hali daha savaş başlamadan Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kendini göstermeye başladı. Bu durum Taşnaksutyun örgütünün önde gelen liderlerinden biri olan Kaçaznuni tarafından şu sözlerle teyit ediliyordu: "1914 sonbaharı başlarında Türkiye savaşa henüz girmemiş, fakat savaş hazırlıkları içerisindeyken, Ön Kafkasya'da (Maveray-ı Kafkasya) Ermeni gönüllü grupları büyük bir şevk ve bilhassa şamatayla teşekkül etmeye başladı... Türklerle karşı dövüştüler. Bunun aksi olamazdı."¹¹ Turabian Aram imzasıyla 5 Ağustosta yayınlanan "Les Volontaries Armeniens sous les Drapeaux Français" adlı beyannamenin altıncı sayfasında, Rus Ermenilerinin Moskova ordularının safında, kardeşlerinin intikamını almak için vazifelerini yaparken, Türk tahakkümündeki (!) Ermenilerin ise Fransa'ya ve onun müttefik ve dostlarına silahlarını çevirmeyeceklerini belirtiyordu.¹²

Ermenilerin Ruslarla birlikte Türklere ve Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak ettiklerini belirten bu tür eserlerin sayısını artırmak mümkündür. Esasında Ermeni çetelerinin bütün Doğu Anadolu'yu katliamlarla kasıp kavuran faaliyetleri bunu ispata yeterlidir. İttifaka bir başka delilde Osmanlı uyruğundaki Ermenilerin ordudan firar ederek Ruslara iltihak etmeleri gösterilebilir. M. Philips Price, A History of Turkey (Londra, 1956) adlı eserinde "... Savaş patlak verince bu bölgelerdeki Ermeniler (Doğu Vilâyetleri kastediliyor) Kafkasya'daki Rus makamları ile gizlice temasa geçtiler ve geliştirilen bir yer altı teşkilatı ile bu Türk vilâyetlerinden Rus ordusuna gönüllü sevkedilmeye başlandı..." demek suretiyle Türkiye Ermenilerinin Osmanlı Devleti'nin aleyhine düşmanla nasıl işbirliği yaptığını gözler önüne sermektedir. Bir başka yabancı yazar Philippe de Zara, Mustapha Kemal, Dictateur (Paris 1936) adlı eserinde Rus ordusuna katılan Osmanlı uyruğundaki Ermenilerin bir çok tabur oluşturduğunu belirtmektedir.¹³

**"... Savaş patlak verince
bu bölgelerdeki Ermeniler
(Doğu Vilâyetleri
kastediliyor)
Kafkasya'daki Rus
makamları ile gizlice
temasa geçtiler ve
geliştirilen bir yer altı
teşkilatı ile bu Türk
vilâyetlerinden Rus
ordusuna gönüllü
sevkedilmeye başlandı..."**

¹¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: 1985), s. 196.

¹² *Ibid*, s. 198.

¹³ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 198.

Osmanlı ordusundan kaçarak Rus ordusunda Türklere karşı savaşan Ermenilerin miktar hakkında en açıklayıcı bilgiye General Maslofski'nin kaleme aldığı "Umumi Harpte Kafkas Cephesi" adlı eserinde rastlamaktayız. Maslofski, eserinde savaşın başlangıcında Türkiye Ermenilerinden mürekkep olmak üzere 4 Ermeni taburunun teşkil edildiğini, başlarına da yine Türkiyeli Ermenilerden Keri, Amazasp, Dro ve Andranik'in getirildiğini yazmaktadır.¹⁴ 1914 yılında Rus ordusunda bir tümenin 17000-18000 erden oluştuğunu dikkate aldığımızda¹⁵ Rus ordusu içerisinde sadece Osmanlı uyruklu Ermenilerin en az 8000 kişilik bir kuvvet meydana getirdikleri söylenebilir. Bu sayıya Rus uyuğundaki Ermeniler de katıldığında Rus ordusundaki Ermenilerin sayısı 20000-25000 gibi bir rakama ulaşmaktadır ki, aynı tarihte Kafkas cephesindeki Osmanlı ordusunun bütün sınıflar dahil 189000 olduğu düşünülürse bunun hatırı sayılır bir güç olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu sayı tehcir sırasında 400000 Ermeni'nin Güney Kafkasya'ya yani Rusya'ya kaçtığı göz önünde tutulursa 8000 rakamının bir hayli arttığını iddia etmek hiçte zor olmasa gerekir.¹⁶

Gerek gizli teşkilatlar vasıtasıyla gerekse ordudan firar ederek Rus tarafına yapılan bu geçişler çeşitli sebeplerce Ruslar tarafından desteklenmiş ve devamlı teşvik edilmiştir:

1. Her şeyden önce her ne yolla olursa olsun Rus ordusuna katılacak bir Ermeni Osmanlı ordusunda bir azalmayı, Rus ordusunda da artışı ifade edecekti. 8000 kişilik bir kuvvette savaş esnasında hiçte azımsanmayacak bir güç demektir.

2. Bir başka sebep Rus ordusunun ileri harekâta başlayacağı sırada bölgeyi iyi tanıyanların yanı sıra Osmanlı ordusunun durumu hakkında güvenilir bilgiler verecek insanlara ihtiyaç vardı. Bu bakımdan Ruslar, kendilerine Ermenilerden daha iyi bilgi verecek ve kılavuzluk edecek insanlar bulamazlardı

3. Meydana gelen firarların Osmanlı ordusunda morallerin bozulmasına yol açmasının yanı sıra geride kalanlar hakkında şüphelerin ortaya çıkması hesaplanıyordu. Bu halin orduyu sarması durumunda da Osmanlı ordusu ciddi şekilde hareket kabiliyetinden yoksun olacaktı. Bu durum firarların artmasıyla kısa zamanda Os-

¹⁴ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, (Çev. Nazmi),(Ankara: 1935), s. 31.

¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, (Ankara: 1993), s. 67.

¹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde Brest-Litovsk barışından sonra Kafkas cephesini boşaltan Rus birliklerinin yerini alan Ermeni kuvvetleri içerisinde Osmanlı uyrukluların birkaç tugay oluşturduklarını belirtmektedir ki, bu tugayları en az iki kabul etsek bunların sayısı 16000-20000 arasında bir rakama denk gelmektedir. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, (Ankara: 1996), s. 527.

manlı Genel Kurmayını sarsmış ve bu sebeple muharip kadrolarında ki Ermeniler geriye alınarak, iş taburlarına sevk edilmiştir.¹⁷

Ermenilerin Rus ordusuna iltihakları Osmanlı Hükümetinin seferberlik ilan ettiği 3 Ağustos 1914'ten itibaren başlayarak savaşın bitimine kadar devam etmiştir.¹⁸ Oluşturulan taburlar Rusya'nın savaştan çekildiği tarihe kadar Rus devletinin menfaatlerine hizmet etmiştir. Her ne kadar gerek Maslofski gerekse Osmanlı ordusuna esir düşen Rus subayları Ermenilerin savaşlarda başarısız olduklarını, çoğunun sırf cepheden kaçmak için kendilerini kasten yaraladıklarını veya bir bahane ile teslim olduklarını ve bu sebepten ötürü çoğunun keşif işlerinde ve askeri tesislerin korunmasında kullanıldıklarını iddia etseler de,¹⁹ Rus ilerleyişinin yaşandığı 1915-1917 yıllarında hatta 1918 kışında başta Antranik olmak üzere diğer Ermeni subaylarının ve askerlerinin çetelerden hiçte farklı olmayan usullerle Türklere karşı sayısız zulümler ve katliamlar yaptıkları göz önüne alınırsa bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını meydana gelen olaylar açıkça ortaya koymaktadır.²⁰ Zira Tanin gazetesinin 16 Eylül 1915 nüshasında Ermeni taburlarının Rus kuvvetleriyle birlikte faal olarak cephede Türklere karşı savaştıkları açıkça belirtilmekteydi.²¹

3 Kasım 1914'ten itibaren taraflar arasında muharebelerin başlamasıyla birlikte karşılıklı olarak iki tarafta savaş esirleri ele geçiriyordu. Osmanlı hükümeti aldığı karar gereği savaş esirlerini iç bölgelerde oluşturduğu garnizonlara gönderiyordu. Fakat esirlerin içerisinde Osmanlı uyruğuna mensup olanların varlığı yapılacak muameleyi değiştiriyordu. Zira bunlar Rus ordusu içerisinde devlete karşı savaştıklarından dolayı vatana ihanet suçuyla divan-ı harplere çıkarılmaları gerekiyordu. 12 Kasım'da ilk esir kafilesi Tortum'da sorgulanırken Rus esirleri içerisinde Osmanlı uyruklu Ermenilerin bulunduğu tespit edildi. Bunlar derhal diğer esirlerden ayrılarak divan-ı harbe çıkarılmak üzere yeniden sorgulandı. Durumu gayet iyi bilen Ermeniler sorgularında bütün yollara başvurarak kendilerinin Osmanlı uyruğundan olmadıklarını ispata çalışıyorlardı. 12 Kasım-

17 Uras, *Tarihte Ermeniler ...*, s. 591.

18 11 Ekim 1914'te Üçüncü Ordu Kumandanlığınca Başkumandanlığa gönderilen bir raporda kıtalardaki firarilerin her geçen gün arttığı belirtilerek, Rusların bunları devamlı surette teşvik ve silahlandırdığı ifade ediliyordu. 23 Ekim'de gönderilen bir başka rapor da ise Osmanlı Ordusundan kaçan yaklaşık 800 firarinin Kağızman'da Rus hükümetince silahlandırıldığı belirtiliyordu. Gürün, *Ermeni Dosyası*, ss. 202-203.

19 Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, s. 31; *Sabah*, 2 Teşrin-ı Evvel 1331/ 15 Ekim 1915, N.9359.

20 Ermenilerin Yaptıkları Zulüm ve Katliamlar için bakınız; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, I, (1906-1918), (Ankara: 1995).

21 *Tanin*, 3 Eylül 1331/ 16 Eylül 1915, N.2424.

da esir düşen Nazar oğlu İsay'ın sorgulamasında bu ruh halini görmek mümkündür. Sorgulamayı yapan Osmanlı subayı esirin adını, babasının adını, yaşını ve muvazzaf asker olup olmadığını sorduktan sonra, esirin gayet güzel bir Türkçe ile cevaplar vermesinden şüphelenerek Osmanlı olup olmadığını sorması üzerine Ermeni esir, yemin etmek suretiyle kendisinin Osmanlı uyruğundan olmadığını, Türkçe'yi Türklerden öğrendiğini ifade etmiştir.²²

Muharebelerin şiddetine bağlı olarak alınan Rus esirleri içerisinde Ermenilerin de bulunduğu ilk sorgulamalarda bu şekilde ortaya çıkması üzerine Dokuzuncu Kolordu Kumandanı Vekili Miralay Mehmed Alaaddin Bey, Merkez Kumandanlığına gönderdiği ilk emirde, gelen esirler içerisinde Osmanlı uyruğundan olan kişilerin de bulunduğunu belirterek, bu kişilerin dikkatli bir şekilde sorgulanması ve haklarında inceleme yapılmasını istedi. Miralay Mehmed Bey, 2 Aralıkta gönderdiği ikinci bir yazıda ise Osmanlı uyruğundan olan Ermenilerin diğer esirler gibi garnizonlara gönderilmek üzere Erzincan'a sevk edilmemesi emrini verdi.²³

Osmanlı uyruğundan oldukları yapılan incelemelerde sabit görülen Ermeniler sorguları tamamlandıktan sonra divan-ı harbe verilerek üzere Menzil Müfettişliği'ne teslim ediliyordu. 30 Kasım'da Tor-tum'dan, Erzurum'da 9. Kolorduya gönderilen yazıda içlerinde bir hayli Ermeni'nin de bulunduğu 628 Rus esirinin gönderildiği belirtiliyordu. Ahz-ı Asker Şubesi Reis Vekili Yüzbaşı İsmail Bey yazısında, yapılan sorgulamalarda esirler içerisinde ki Ermenilerin bir çoğunun Osmanlı uyruğundan olduklarının tespit edildiğini, bunların Rus ordusuna gönüllü olarak yazıldıklarını ve yine bu sorgulama ve yapılan incelemeler neticesinde bir Ermeni'nin de Osmanlı ordusundan firar ettiğinin ortaya çıktığını belirtmekteydi. Kafile Erzurum'a ulaştıktan sonra, yazıda belirtilen Ermeniler gruptan ayır edilip tutuklandıktan sonra divan-ı harbe sevk edilmeleri için gerekli kanuni işlemler başlatıldı.²⁴ Bunlarla ilgili evraklar 26 Aralıkta tamamlanarak mahkemeye sevk edildiler.²⁵

Osmanlı askeri makamları Osmanlı uyruğundan olup ta Rus ordusunda çarpışan Ermenileri diğer Rus uyruklu Ermenilerden ayırdığı ve ayrı muameleye tabi tuttuğu halde bunların sayısı hakkında

²² Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), Klasör (Kl) 2952, Dosya (D) 5, Fihrist (F) 1-1.

²³ ATASE, Kl. 2952, D. 5, F. 4-26.

²⁴ ATASE, Kl. 2952, D. 5, F. 4-27.

²⁵ ATASE, Kl. 2952, D. 5, F. 17.

yapılan incelemelerde açık bir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁶ Bu vasıftaki Ermenilerin durumu muhtemelen iç mesele olarak görüldüğünden bunlar hakkında herhangi bir sayı verilmemiş olabilir.

Savaşın başladığı günden Rusya'nın Bolşevik ihtilali sebebiyle savaştan çekildiği ana kadar Ermeni taburları Rus ordusu içerisinde kendilerinden istenilen her türlü işi yerine getirdiler. İhtilal bir an için Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulması projesinin uygulanmasında bir takım tereddütler doğurmuşsa da, Rusya'da iktidarı ele geçirmiş olan Bolşeviklerin, Rus devletinin çıkarları konusunda selefenden hiçte farklı düşünmediği ve hareket etmeyeceği kısa süre sonra ortaya çıkmıştır. Çarlar nasıl Hıristiyanlığı kullanarak bir dünya devleti kurmak istemişlerse, şimdi Bolşevikler, sosyalizmi kullanarak aynı hedefe ulaşmak istiyorlardı. Bu noktada, iktidara geldikleri ilk günden itibaren Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya büyük önem verdiler. Alman cephesinde şartların savaşı devam ettirmeye uygun olmaması sebebiyle barış isteklerinde bulunan Bolşevik hükümeti Kafkas cephesinde Rus ordularının elde etmiş olduğu toprak kazanımlarını yapacakları barışla kaybetmemek için bir takım siyasi girişimlerde bulundu. 15 Kasım 1917'de "Rusya'daki Milletlerin Hakları" beyannamesiyle her milletin kendi geleceğini kendisinin belirlemesi ilkesini kabul ve ilan ettiler.²⁷ Buna göre Rusya devleti içinde bulunan her milletin kendi milli devletini kurmasını kabul ettikleri gibi, bunu tanımayı da taahhüt ettiler. Bu beyannamenin Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu için anlamı şuydu: Gürcü ve Azerilerin yanı sıra Ermeniler kendi milli devletlerini kurabileceklerdi. Böylelikle Doğu Anadolu'da işgal altında tutulan sahada sözde milli bir Ermeni devleti kurulacak ve Bolşevik hükümeti bunu tanıyarak bu toprakların Osmanlı Devleti'ne devredilmesi önlenmiş olacaktı. İşte bu plan 11 Ocak 1918 tarihinde yayınlanan "Ermenistan Kararnamesi" ile siyasi bir niteliğe büründürülerek İttifak devletlerine kabul ettirilmek istendi. Bolşevik Hükümeti bu kararnamede özetle Ermenilerle ilgili şu isteklerde bulunmaktaydı:

1. Doğu Anadolu Ermenilerinin şahsi mal ve mülklerinin emniyetini sağlamak için hemen bir Ermeni Halk Milisi kurulmalıdır.
2. Ermeni muhacirleri ve mültecilerinin yaşadıkları yerlere herhangi bir engelle karşılaşmadan geri dönmeleri sağlanmalıdır.

²⁶ İnceleme bu makalenin yazarları tarafından yapılmıştır.

²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara: 1990), s. 335.

²⁸ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, (İstanbul: 2000), ss. 41-42.

3. Savaş sırasında Osmanlı makamlarınca Anadolu'nun iç bölgelerine zorla gönderilmiş olan Ermenilerin Doğu Anadolu'ya serbestçe dönmelerine izin verilmelidir.

4. Doğu Anadolu'da "Ermeni Halk Mümessilleri Şurası (Sovyeti)" adıyla geçici bir idare kurulmalıdır.²⁸

Görülüyor ki bu maddelerle Bolşevik hükümeti kendilerine ait olmayan ve işgal altında tutulan bir bölgede gerek tarihi ve gerek nüfus üstünlüğünden kaynaklanan herhangi bir hakka sahip olmayan Ermenilere suni bir devlet kurulmasına çalışmaktadır. Bu isteğini kendince insani sebeplere dayandırmaya çalışmaktaydı.

Bolşevik hükümetinin bu yanlı istekleri Ermenileri yeniden umutlandırmıştır. Ermeni Taşnak teşkilatı Bolşeviklerin de desteği ile bölgedeki Ermeni askeri gücünün artırılmasına büyük hız verdi. Çarlık ordusu içerisinde hizmet vermiş olan Ermeni kolordusu Türkiye Ermenilerinin oluşturdukları taburlarında katılımıyla 20000-25000 civarında bir milli ordu şekline sokuldu.²⁹ Bu sayı her geçen gün yeni katılımlarla artıyordu. Askeri hazırlıklar hızlı bir şekilde yürütülürken Taşnak ve Bolşevik liderlerinin önündeki en büyük engel hiç şüphesiz bölgede Ermenilerin Türk nüfus karşısında azınlık olmalarıydı. Nüfus dengesinin Ermeniler aleyhine olduğu bir devletin ayakta kalmasının mümkün olmadığını bilen Ermeni liderleri bu meseleyi halletmenin yolunu savaş yıllarında çok iyi tecrübe ettiklerinden kısa sürede Türklere karşı büyük katliamlara başladılar. Antranik başta olmak üzere diğer çete reisleri Türkiye Ermenilerin oluşturduğu taburları birer intikam taburları haline getirerek çoluk çocuk dinlemeden Türklere saldırmaya başladılar.

Yapılan katliamlar Osmanlı makamlarınca çeşitli devletler nezdinde protesto edilmesine karşın durdurulamadı. Bunun üzerine Osmanlı Genel Kurmayı katliamları durdurmak amacıyla ileri harekâta karar verdi. 12 Şubatta başlayan Türk ilerleyişi sayesinde bütün Doğu Anadolu ve Elviye-ı Selase Ermeni zulmünden kurtarıldı. Osmanlı ordusunun ileri harekâtı Azerbaycan'daki Ermeni katliamları sebebiyle Bakû'ye kadar uzatılmak zorunda kaldı.³⁰

²⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 526; W.E.D. Allen- Paul Muratoff'un *Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi* adlı eserinde bu yeni dönemde Ermeni kolordusunun Ruslardan boşalan yeri doldurmak için yeniden teşkilatlandırıldığından bahsederek, bu teşkilatlanma içerisinde 1914-1916 harekâtı sırasında kendilerinden istenilen görevleri başarıyla yerine getirmiş olan Türkiye Ermenilerinin meydana getirdiği piyade taburlarının (druzhiny) önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir (W.E.D. Allen- Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, (Ankara: 1966), s. 427.

³⁰ Geniş bilgi için bakınız; Erol Kürkçüoğlu, '1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri', (Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994), ss. 145-148, 154-301; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, II, (Ankara: 1993), ss. 551-619; İ. Berkuk, 'Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri', *Askeri Mecmua*, Sayı 35, (Eylül 1934); Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, (Ankara: 1989), ss. 15-29.

Ekim başlarına kadar sürdürülen askeri harekâtın en önemli sonucu Bolşeviklerin Doğu Anadolu toprakları üzerinde suni Bolşevik Ermenistan projesinin ortadan kaldırılmasıdır. Fakat bu Ermenilere Doğu Anadolu üzerinde bir devlet kurdurulması projesinin tamamen bittiği anlamına gelmiyordu. Bu proje Osmanlı hükümetinin 30 Ekim 1918'de İngiltere ile Mondros Mütarekesini imzalamasından sonra, İngiltere tarafından ciddi bir şekilde ele alınmış ve uygulamaya sokulmaya çalışılmıştır.³¹

İngiltere, savaş sırasında Ermenilerin Osmanlı ordularını arkadan vurmaları üzerine 1915 te çıkarılan tehcir kanununu Amerika ve Avrupa kamuoyunda Ermenilere yapılan bir soykırım şeklinde göstererek bu kamuoylarını kendi tarafına çekmek amacıyla yoğun bir şekilde Ermeni propagandası yapmış ve bir hayli etkili olmuştu. Milli çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni parçalamak niyetinde olan İngiltere, Kafkasya

ayağında Ermenileri kullanmayı planlamaktaydı. İngiltere'nin bu amaçla Ermenilere yaklaşması Türk harekâtıyla sinmiş olan Ermenilerin yeniden umutlanmasına yol açtı. Taraflar arasındaki bu yakınlaşma mütarekede iyice ortaya çıktı. Mütarekenin 4., 11. ve 24. maddeleri Ermenilerin beklentilerine uygun bir şekilde kaleme alındı. İngilizler mütarekenin 4. maddesinde, İtilaf hükümetlerine mensup savaş esirleri ile Ermeni esir ve tutukluların İstanbul'da toplatılmasını ve kayıtsız şartsız kendilerine teslimini istediler. 11. maddede Elviye-i Selase'nin boşaltılması talep edilirken, 24. maddede ise Vilayat-ı Sitte'de (Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elaziz Vilayetleri) bir karışıklık çıkması durumunda buraları işgal etme hakkının kendilerine tanınmasını Osmanlı hükümetine kabul ettirdiler. Mütarekenin İngilizce metninde bu altı vilayetin "Altı Ermeni Vilayeti" olarak gösterilmesi İngilizlerin gerçek niyetlerini ele veriyordu.³² İngiltere'nin mütareke metnine koydurduğu

İngiltere, savaş sırasında Ermenilerin Osmanlı ordularını arkadan vurmaları üzerine 1915 te çıkarılan tehcir kanununu Amerika ve Avrupa kamuoyunda Ermenilere yapılan bir soykırım şeklinde göstererek bu kamuoylarını kendi tarafına çekmek amacıyla yoğun bir şekilde Ermeni propagandası yapmış ve bir hayli etkili olmuştu.

³¹ ATASE, Ki. 1550, D. 40-391, F. 39-1.

³² Mütareke müzakereleri ve maddeleri hakkında geniş bilgi için bakınız; Ali F. Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, (Ankara: 1948), ss. 23-74.

bu maddelerle Bolşevik hükümetinin Ermeniler için planladığı devletin sınırlarını biraz daha genişlettiğini söyleyebiliriz. Bolşevikler nasıl kendi çıkarlarına hizmet etmesi için muhtar bir Ermenistan kurulmasını istemişlerse şimdi aynı şeyi İngilizler planlamaktaydılar. İngilizlerin planları Bolşeviklerin planından sadece bir noktada ayrılıyordu. O da Bolşevikler kendilerine bağlı sosyalist bir Ermenistan isterken, İngilizler bağımsız bir Ermenistan tasavvur ediyorlardı. Böylelikle Kafkasya merkezli bu devlet Doğu Anadolu'yu da içine alacak şekilde hem Bolşeviklerin daha güneye inmeleri engelleyecek, hem de Osmanlı Devletinin Kafkasya ve Türkistan'la olan bağını koparmış olacaktı.

Konuyla ilgisi sebebiyle bu çalışmada sadece 4. maddenin uygulanmasına değinilmiştir. Görüleceği gibi madde iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım İtilaf devletlerine mensup esirlerin teslimini içermektedir ki bunun kabul edilmesinde ve uygulanmasında herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır. İkinci kısım Ermeni esir ve tutukluların teslimini kapsamaktaydı. Osmanlı heyeti başkanı Rauf Bey 27 Ekim'deki ilk müzakerede Ermeni esirleri diye kastedilenlerin Rus uyruklu Ermenileri ise bunların Ruslarla yapılan anlaşmalar gereği memleketlerine iade edildiğini ve tutuklulara gelince bunlar içinde genel affın çıkarıldığını ve bu sebeple bu maddeye gerek olmadığını belirtti. Ermeni esirlerin iadesi meselesi Ermenistan hükümetiyle Batum müzakereleri sırasında ele alınmış ve 4 Haziran 1918'de Osmanlı ve Ermeni heyetleri esirlerin karşılıklı olarak iadelerini de içeren Barış ve Dostluk Antlaşması imzalamışlardı. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti için Osmanlı uyruğundaki Ermenilerin dışında hiçbir pürüz kalmamış oldu.³³ Reşat Hikmet Bey'de Kafkasya'da kurulan Ermenistan hükümetinin delegeleriyle Ermeni esirlerin iadeleri meselesi hakkında mütareke için gelmelerinden önce İstanbul'da görüşmeler yapıldığını ve bu sebeple bu maddeye gerek olmadığını yineledi. Buna karşılık Amiral Calthorpe, Avrupa ve Amerika kamuoyunun Ermeniler hakkında hassas olduğunu ileri sürerek mütarekeye Ermenilerle ilgili bu hükmün koyulmasında ısrar etti.³⁴

4. maddenin değiştirilmeden kabul edilmesinden sonra Osmanlı hükümeti 13 Kasım'da Meclis-i Vükelada aldığı karar uyarınca İtilaf esirlerinin yanı sıra iadeleri unutulmuş olabilecek Ermeni esirlerinin İstanbul'da toplatılması için Adliye Nezaretine Harbiye Nezaretiyle birlikte çalışmaları emrini verdi. Ermeni tutukluları

³³ Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997), s. 352.

³⁴ Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s. 37.

meselesine gelince Hükümet, bunların iade edilip edilmeyeceklerine dair Adliye Nezaretinin 11 Aralık 1918'de yaptığı başvuru üzerine konuyu Meclis-i Vükelada görüştüktan sonra aynı gün verdiği cevapta Osmanlı uyruğundaki ister Ermeni, ister başka milletlerden olsun hiç kimsenin mütarekenin 4. maddesi kapsamı içerisinde sokulamayacağını ve bu sebeple iadelerinin gerekmediğini bildirdi.³⁵

İngiliz makamları hükümetin bu kararını tanımak istemediklerinden çıkarılan genel affın kapsamının genişletilmesini, siyasi suçluların yanı sıra divan-ı harbe verilenlerle, adi suçlardan dolayı tutuklanmış olan Ermenilerde serbest bırakılmasını istediler. Adliye Nezaretinin başvurusu üzerine bu hususta Hariciye Nezareti belirttiği görüşünde İngiliz isteğinin mütarekenin 4. maddesinin içeriğine ters düştüğünü ve bu sebeple uygulanma imkanının bulunmadığını belirtti. Mütareke gibi askeri nitelikteki bir sözleşmeye dayanarak adi suçluların ve divan-ı harbe verilenlerin serbest bırakılmasını istemek mütarekenin özüne aykırıydı. Maddenin bu şekilde yorumlanması açıkça devletin iç işlerine müdahale demektir. Hükümetin bu açık tavrına rağmen İngiliz Yüksek Komiserliği her ne sebepten olursa olsun tutuklanmış ve mahkum edilmiş olan bütün Ermenilerin 7 gün içerisinde kendilerine tesliminde ısrar etti. Hariciye Nezareti Ermeniler hakkında İngilizlerin yaptığı baskıya ve isteklerine son vermek amacıyla hükümetin Meclis-i Vükelada bir karar almasını ve kendilerinin de buna göre hareket etmelerini Sadarettan talep etti. 23 Ocak 1919'da Sadarettan verilen cevapta; savaş esirleri ile idareten tutuklanmış olan (Genel Affın yürürlüğe girdiği tarihten önce tutuklanmış olan) Ermenilerin İngilizlere tesliminin mütareke gereği olduğunu, bunun dışında kalanların tesliminin kanunlar gereği mümkün olmadığını, buna rağmen bir uygulama yapılması durumunda hem devletin itibarının, hem de asayişin büyük zarar göreceğini belirtti. Sadaret ayrıca bu hususun İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde yapılacak girişimlerle iyice anlatılmasını istedi.³⁶

Hükümetin bu olumlu yaklaşımlarına karşılık İngiliz Yüksek Komiserliği 7 Mart 1919'da verdiği notada mahkumiyetleri kesinleşmemiş fakat beş aydan fazla hapisanelerde tutulanların tahliyesi ile askerden firar edipte mahkum edilmiş bütün Ermenilerin tahliye edilmelerini istedi. Bu istek açıkça hükümetin çıkardığı

³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR-HMŞ-İŞO 32/3-1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi bundan sonraki dipnotlarda "BOA" olarak gösterilmiştir.

³⁶ BOA, BEO, 341369.

genel affı hiçe saymakla eş anlamlıydı. Zira genel affta vatana ihanet suçu kapsamına giren suçlara herhangi bir af getirilmiş değildi.³⁷ Buna rağmen Sadaret notayı gereğini yapmak üzere Dahiliye Nezaretine havale etti. Dahiliye notaya konu olan hususlarda Adliye Nezaretinden bilgi talep edince, Nezaret 27 Martta gönderdiği cevapta siyasi mahkumlar için çıkartılan kararnamenin uygulanmakta olduğunu hatırlattıktan sonra diğer isteklerin uygulanma imkanı olmadığını fakat bu gibi kişilerin mütareke gereği serbest bırakılmaları zorunlu olduğu taktirde meselenin Mütareke Komisyonu'na inceletilerek buradan çıkacak kararın Nezaretçe derhal uygulanacağını belirtti.³⁸

Mütarekenin ilk günlerinden itibaren vatana ihanet eden ve adi suçlardan mahkum Ermenileri mütarekenin hükümleri dışında tutmaya çalışan hükümetin meseleyi mütareke komisyonuna havale etmesini İngilizlerle sürdürülen ilişkilerde Ermeni meselesini artık gündemden düşürmek istemesi şeklinde yorumlanabilir. Çünkü Mütareke Komisyonu'nda İngilizlerin ağırlığı dikkate alındığında buradan Osmanlı hükümetinin lehinde bir karar çıkması mümkün değildi. Bunu bu zamana kadar ki olaylarda yeterince ispat etmişti. Dolayısıyla hükümetin bunu bilmemesine imkan yoktu. Esasında öncekilerin aksine bu kadar farklı bir yol izlenmek istenmesinde 4 Marttan itibaren iktidara gelen Damat Ferit Paşa'nın büyük rolü vardı. Bilindiği gibi Damat Ferit Paşa, İngiliz isteklerini uygulayarak memleketin kurtarılacağına inanan bir kişiydi.

Damat Ferit Paşa hükümetinin aczinden faydalanan İngiliz Yüksek Komiserliği, komisyonun vereceği kararı beklemeden Anadolu'da görev yapmakta olan kontrol subaylarına verdiği emirde hapishanelerdeki Ermeni ve Rum mahkumların tahliye edilmelerini emretti. Bu emir doğrultusunda İngiliz kontrol subayları mahalli idarelerin bütün itirazlarına rağmen,³⁹ Samsun'da 28,⁴⁰ Ordu'da 3 ve Trabzon'da 44⁴¹ mahkumu serbest bıraktılar.

Dahiliye Nezareti bu kanun dışı uygulamaları önlemeye için ortaya ciddi bir tavır koymak yerine, İngiliz subaylarının üst makamlardan habersiz, keyfi davrandıkları şeklinde gülünç bir iddiayla

³⁷ Ali Fuad Türgeldi, *Görüp İşittiklerim*, (Ankara, 1987), s. 142.

³⁸ BOA, DH-EUM-AYŞ, 35/41.

³⁹ Bölgedeki Türk vali ve mutasarrıfları hapishanelerdeki Ermeni ve Rum mahkumların tahliye edilmeleri durumunda azınlıkların taşkınlıklarının artacağını ve bu şekilde asayişin temininin imkansız hale geleceğini belirtmelerine rağmen bu itirazlar İngiliz subayları üzerinde herhangi bir etki yapmamıştır (BOA, DH-KMS, 50-1/80).

⁴⁰ BOA, DH-KMS, 50-1/80.

⁴¹ BOA, DH-KMS, 50-2/20.

olayları İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde protesto etmekle yetinmiştir.

Hükümetin bu olaylar karşısındaki tavrı ilk günlerdeki tavrının aksine tamamen bir aczi yet manzarası içeriyordu. İngilizlerin bu kural ve kanun tanımaz emri vakileri karşısında takınılan tavır yüzünden devletin itibarı ayaklar altına alınmıştır. Bu olayla İngilizler devletin iç işlerinde söz sahibi taraflardan birisi haline getirilmiştir.

Bu acziyet sebebiyledir ki Ermeniler, İngilizlerinde desteğiyle Doğu Anadolu'da Büyük Ermenistan kurulması yönündeki taleplerini yeniden gündeme getirmişler ve bu hususta da ciddi çalışmalar yürütmüşlerdir.⁴²

İngilizlerin Ermenilerin hamisi rolüne soyunarak doğuda Türk vatani üzerinde bir Ermenistan yaratma planları Mustafa Kemal Paşanın liderliği etrafında kenetlenen Türk milletinin verdiği büyük mücadele sayesinde tarihin karanlığına gömülmüştür.

⁴² 26 Nisan 1919'da Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi, yoğun Ermeni propagandasının etkisiyle Ermeni isteklerini dinleme kararı aldı. Bogos Nubar Paşa ile Aharonian tarafından dile getirilen isteklerde Ermeniler Vilâyet-i Sitte'nin büyük bir kısmının yanı sıra Mersin ve Iskenderun limanlarını içine alacak şekilde Çukurova'nın Ermeni İmparatorluğuna verilmesini istediler. Böylelikle kuzeyde Karadeniz, güneyde Akdeniz'e kadar uzanan bir sahada Ermeni devletinin kurulması amaçlanıyordu. Bkz., Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, (Ankara: 1988), ss. 127-128).

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN ERMENİLER İÇİN BAŞLATTIKLARI 'ANAVATANA DÖNÜŞ PROJESİ'

Yrd. Doç. Dr. Süleyman SEYDİ*

Title: *Soviet Union's Project on the Repatriation of the Armenian Population to their "Homeland"*

Abstract: *This article focuses on the Armenian repatriation scheme supported by the Soviet government at the end of the Second World War. This issue was first raised by the Soviets in the summer of 1945 in the following sense that Turkish provinces of Kars and Ardahan, formerly inhabited by the Armenians, should be annexed to Soviet Armenia. Thereafter, the Armenian diaspora organisations in America, in the Balkans and in the Middle East simultaneously presented memorandums on several occasions to the world leaders, Churchill, Attlee, Truman and Stalin and to world organisations, urging the cession of the Turkish territories to Soviet Armenia. They also made a demand for the repatriation of those one and half million Armenians who had been living outside the Armenian Soviet Socialist Republic with a hope to return there. After a short propaganda campaign the Soviet Union put the Armenian repatriation scheme into effect in March 1946. To do so, a Committee was set up by the Soviet Armenian Government to administer the migration. The Armenians living in Romania, Greece, Egypt, Syria, Lebanon and Iraq were targeted by this scheme. Soviet diplomats in these countries took a great part in it.*

Keywords: *Armenia, Soviet Union, Ottoman State, England, Church, Dashnaks,*

Anahtar Kelimeler: *Ermenistan, Sovyetler Birliği, Osmanlı Devleti, İngiltere, Kilise, Taşnaklar*

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde Ermeni sorununun, XIX. yüzyılda büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamak için uyguladıkları politikaların bir parçası olarak ortaya çıktığı görülür. Kafkaslar, İran, Afganistan ve Osmanlı Devleti'nin doğusunda, Rusya-Osmanlı ve Rusya-İngiltere arasında 19. yüzyıl ortalarında başlayan ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar süren bir hakimiyet mücadelesi yaşandı. Bu mücadele boyunca bütün taraflar, bu bölgelerde yaşayan ve birbirinden farklı etnik ve dinsel gruplardan müttefikler oluşturmanın yanı sıra grupları birbirlerine

* Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü.

karşı kışkırtıp örgütlemek suretiyle 20. yüzyıl ve sonrasını kapsayacak politikaların temellerini attılar.¹

19. Yüzyıl başından itibaren güç dengesinde önemli bir devlet haline gelen Çarlık Rusya'sı, emperyalist emellerinin önünde duran Osmanlı topraklarını, sıcak denizlere açılma politikası çerçevesinde kendine yayılma sahası olarak seçmişti. Bu politikanın Kafkasya ayağında Ermeniler ön plana çıkarıldı. Daha önce Rumlar vasıtasıyla Balkanlar'a nüfuz edip Yunan bağımsızlığında önemli rol oynayan Rusya, Ortodoks Hıristiyanların hamiliği iddiasıyla Ermenilerle de ilgilenmeye başladı. Eçmiyazın Ermeni Kilisesi bu noktada Rus tesiri altına girdi. Rusya, Hıristiyanlığın hamisi olma iddiasında yalnız değildi. Bölgedeki emperyalist çıkarları olan İngiliz ve Fransızlar da Rus yayılmacılığın önüne set çekmek amacıyla aynı iddiada bulunuyorlardı.²

Ermeni Kilisesi Osmanlıya karşı Ermeni faaliyetlerini organize etme ve Türk toprakları üzerinde bağımsız Ermenistan kurma girişimlerinin öncülüğünü yaptı. Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'de seferberlik ilan ettiği sıralarda Eçmiyazın Katogigosu V. Kevork (1912-1930), Rusya'nın Kafkas Valisi Voronçov-Daşkov'a yaptığı yazılı müracaatında, Ermenilerin Rusya tarafından himayesi edilmesine karşılık Ruslar ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacaklarını taahhüt etti. Yine aynı gün, Voronçov-Daşkov, Tiflis'teki Ermeni Milli Konseyi üyeleri, bu arada şehrin Belediye Başkanı Hadisyan ile görüştü ve ona, eğer Türklerin Vilayet-i Sitte'si Ermenilerin yardımı ile ele geçirilirse, burada Ermeni muhtariyetinin tanınacağını ilan etti.

V. Kevork, ayrıca, Katogigosluğun resmi gazetesi olan Ararat'da, bütün Ermenilere hitaben Ağustos 1914'de bir beyanname yayınlarak Osmanlıya karşı isyan çıkırtkanlığı yaptı. Arkasından Osmanlı Ermenileri Ruslarla işbirliği yaparak vatandaşı oldukları devleti arkadan vurdular. Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmanın ötesinde

**Halbuki savaş öncesi
Taşnak yöneticileri
Osmanlı hükümetine,
'Osmanlı Devleti'nin
savaşa katılması halinde
Ermenilerin Osmanlı
ordusu saflarında
vatandaşlık görevlerini
yerine getirecekleri'
vaadinde bulunmuşlardı.**

¹ Nihat Ali Özcan, Rengin Gün, 'PKKD'dan KADEK'e : Değişim mi Takiyye mi?' *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, (Mayıs 2002), ss. 5 - 6.

² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, (Ankara: TTK, 2001), s. 15-25.

Türklere karşı katliamlara giriştiler. Halbuki savaş öncesi Taşnak yöneticileri Osmanlı hükümetine, 'Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması halinde Ermenilerin Osmanlı ordusu saflarında vatandaşlık görevlerini yerine getirecekleri' vaadinde bulunmuşlardı.³ Buna rağmen, Taşnak Cemiyeti Talat Paşa ile yaptıkları toplantıdan çıkar çıkmaz taşradaki örgütlerine çektikleri telgrafla, Osmanlı Devleti Rusya ile savaşa girerse derhal orduya ihanet edip ellerindeki silahlarla Rus ordularının saflarına katılmaları emrini vermişlerdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti stratejik bölgelerde yaşayan Ermenileri göçe tabi tuttu.⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında ne kadar Ermeni'nin ve ne kadar Türk'ün öldüğü konusu tartışma götürmektedir. Ermeniler, ortada Türk hükümetinin organize olarak yaptırdığı bir 'soykırım' faaliyeti olduğunu iddia etmektedir. Bu iddia veya Ermenilerin bu tezi, Enver, Talat ve Cemal Paşa önderliğindeki İttihat ve Terakki hükümetinin hayallerindeki Turan politikasının önünde Ermenileri bir engel olarak gördüklerini ve titizlikle hazırladıkları plan neticesinde 1,5 milyon Ermeni'nin, gerek Doğu Anadolu topraklarındaki ikametgâhlarında ve gerekse tehcir esnasında soykırıma tabii tutulduğu gibi bir iddia üzerine inşa edilmiştir. Bu iddialar, Bryce-Toynbee'nin çoğunlukla görgü tanıklarına dayalı olarak hazırlayıp İngiliz Parlamentosuna sunduğu ve sonra tarihçi Arnold Toynbee tarafından yayınlanan çalışma ile Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun hatırasına dayanmaktadır. Tabii ki bu yazılanların tarihi belge olarak taşıdıkları değer tartışma götürür. Zaten Toynbee'de sonraki çalışmalarında, önceki çalışmasının doğruluğu konusunda pek taviz vermek istemez ise de, bu çalışmasının savaş propagandası olarak basılıp dağıtıldığını söylemeden de edemez.⁵ Yine aynı çalışmasında Toynbee, olanların bir tarafa yada millete mal edilemeyeceğini ve her iki tarafın sıra ile bu işe bulaştıklarını söyler.⁶

Türk tezi ise belli oranda Ermeni'nin savaş şartları içinde öldüğü, aynı zaman ve şartlarda binlerce Türk'ünde öldüğü şeklindedir. Ermeniler kendi ülkelerine ihanet edip Ruslarla işbirliği yapmalarının ötesinde Türk askerlerine karşı gerilla savaşına giriştiler. Osmanlı Devleti de kendini güvende hissetmek için Ermenilerin düş-

³ Erdal İliter, *Ermeni Kilisesi ve Terör* (Ankara: 1999), s. 53,.

⁴ Hasan Babacan, *Ermeni Tehciri Hakkında Bir Değerlendirme*, *Yeni Türkiye*, (Ocak-Şubat 2001), Yıl. 7, Sayı: 37, s. 406 - 419.

⁵ Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A study in the Contact of Civilisations* (Boston: Houghton Mifflin, 1922), s. 50.

⁶ a.g.e. s. vii-viii.

manla işbirliği yapmalarını önlemek amacıyla stratejik bölgelerden uzaklaştırdı. Bu yapılırken de Ermenilerin zarar görmelerini önlemek için azami özen gösterildi.⁷ Sonuç olarak Stanford Shaw'ın dediği gibi Birinci Dünya Savaşı'nda da Ruslarla işbirliğini önlemek için 'tehcir' yapılmış, 'soykırım' yapılmamıştır.⁸

Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı Bağdad'a sürülen İstanbul Ermeni patriği Zaven Efendi, 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra geri dönüp bağımsız Ermenistan kurulması için İtilaf devletleri temsilcileri nezdinde girişimlerde bulundu. Ermeniler Mondros Mütarekesi'nden sonra da diplomatik faaliyetlerde bulunmak ve propagandaya girişmek üzere Paris'e heyetler gönderdiler. 'Onlar Şurası'na verdikleri muhtıra ile Kafkasya'dan Akdeniz'e ve Karadeniz'den Suriye çölüne kadar uzanan bir devlet kurulmasını istedilerse de İngiliz ve Fransızların bölgedeki çıkarları buna engel oldu. Ancak Sevr Antlaşması ile Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasına izin verilmesiyle harekete geçen Ermeniler Kazım Karabekir önderliğindeki Türk ordusu karşısında tutunamayınca 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalandı ve Ermenistan hayalleri sona erdi. Sakarya zaferi ardından Fransızlar 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması ile Antep, Maraş, Adana havalisinden çekilince Ermenilerin Anadolu topraklarında yurt edinme hayalleri hüsrarla sonuçlandı ve bölgedeki Ermeniler Lübnan, Suriye ve Kıbrıs'a kaçtılar. Böylece İngiltere, Fransa ve Rusya 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi emperyalist amaçlarına doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırıp bağımsız ve muhtar Ermenistan aldatmacasıyla kandırdıkları Ermenileri yüzüstü bırakıp çekilip gitmek zorunda kalmıştır.⁹

Sonuç olarak Stanford Shaw'ın dediği gibi Birinci Dünya Savaşı'nda da Ruslarla işbirliğini önlemek için 'tehcir' yapılmış, 'soykırım' yapılmamıştır.

⁷ Tehcir konusu için bakınız: Hasan Babacan, I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talât Bey, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: 2001), s. 149-186; Ahmet Halaçoğlu, Türk-Ermeni İlişkilerinin Değerlendirmesi ve Ermeni Şikayetleri Hakkında Bir Belge' *Yeni Türkiye*, (Ocak-Şubat 2001), Yıl. 7, Sayı 37, s. 448 - 457; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı* (Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi yayınları, 1990); Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918), (Ankara: TTK, 2001); Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası: Tarihi ve Siyasi Bir değerlendirme* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi yayınları: 2001).

⁸ Stanford Shaw, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, s. 314.

⁹ Ermeni kaynaklarına göre, Ankara Antlaşması ile Çukurova ve çevresinin Fransızlar tarafından boşaltılması sırasında 120.000'den fazla Ermeni Suriye'ye ve Lübnan'a kaçmış, 30.000 kadar Ermeni de Kıbrıs'a ve İstanbul'a göç etmiştir. Bkz. İtter, *Ermeni Kilisesi*, ss. 74 - 75.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde büyük devletler tarafından Ermeni politikalarına kısa bir süre ara verildiği görülmektedir. Bunu iki nedene bağlamak mümkündür. Birincisi, bu dönemde izlenen politikaların daha çok Avrupa merkezli olmasıdır. İkincisi ise, bu dönemde bölgesel rekabette Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile İngiltere arasındaki rekabetin eskisi kadar güçlü olmaması ve aynı zamanda SSCB'nin iç politika mevzuları ile daha fazla ilgilenerek dış politika konularını ikinci plana atmasıdır.

Ancak bahsi geçen dönemde Ermeni diaspora kuruluşları faaliyetlerine devam ettiler. Amerika'da faaliyet gösteren Ermeni organizasyonlarından en teşkilatlı olanı merkezi Boston'da olan Ermeni Devrim Federasyonu idi (Armenian Revolutionary Federation). Bu federasyon Taşnak partisinin Amerika şubesi olup Sovyet karşıtıydı ve tam bağımsız bir Ermenistan kurmak için mücadele veriyordu. Ermeni Devrim Federasyonu'nun resmi yayın organı olarak faaliyet gösteren Hairenik adında çıkarılan günlük gazetede Sovyetlere yönelik sürekli eleştiriler yöneltiliyordu. Ancak, gazete Temmuz 1944'den sonra Sovyet karşıtı olmaktan vazgeçtiğini resmen açıkladı. New York'ta kurulan Amerika Ermenileri Gelişme Cemiyeti (Armenian Progressive League of America) ise komünist Amerikan Ermenilerinin toplandığı bir kuruluştur ve SSCB çatısı altında kurulan Ermenistan devletinin devamından yana tavır sergiliyorlardı.

Ermeni Demokratik Liberal Birliği (Armenian Democratic Liberal Union) Boston'da, Ramgavar Partisinin Amerika şubesi olarak faaliyet gösteriyordu. Liberal karakterde bir kuruluş olup komünist karşıtı görüşleriyle Ermeni Devrim Federasyonu ile sürekli tartışma halindeydi. Ancak Sovyetler Birliği ile olan diyaloglarını geliştirme eğilimindeydi. Bu kuruluşun Baıkar adında günlük gazetesi vardı. Gazete bazen Sovyet hükümetinin diktatörlüğünü kınamasına rağmen genelde Sovyet hükümetine sıcak bakmaktaydılar. Hatta Sovyetleri Türklere karşı Ermeni haklarının koruyucusu olarak görüyorlardı.¹⁰ Ancak Türkiye aleyhinde bir faaliyet söz konusu olunca hepsi, ortak noktada buluşabiliyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonuna gelindiğinde Müttefiklerle Sovyetler Birliği'nin stratejik işbirliğine dayalı ortak hareket edebilme kabiliyeti, savaş sonrası paylaşımlar söz konusu olduğunda çatışmaya dönüştü. Sovyetlerin Doğu Avrupa ve Balkanlarda izlediği politika karşısında bir anlamda zaafa düşen Batı, Türkiye üzerinde Sovyet

¹⁰ Public Record Office (PRO), HS 3/227 Memorandum by Office of Strategic Services Foreign National Branch on Armenian Press in the United States, 16 Aralık 1942. Ayrıca bkz. PRO FO 371/48795, R 1689/11137/44, Wright (Washington) to Southern Department, no. 1388/16/45, 26 Eylül 1945.

politikaları karşısında daha hassas davranmak zorunda kaldı.¹¹ Bu anlamda Türk hükümeti Roosevelt ve Churchill'in isteğiyle, taktik içerikli olarak, Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edince Sovyet basını her gün Türkiye'yi eleştiren ve küçülten yayınlar yapmaya başladı. Türk mahkemelerinin komünistleri cezalandırırken Turancılara dokunmadığını ve bu şekilde demokrasi şampiyonluğu yaptığını iddia ediyordu. Komünistlerin cezalandırıldığı doğrudu ama Turancılar da cezalandırılıyordu.¹² Türkiye'nin savaşta Alman yanlısı politika izlediği ve hala da izlemekte olduğu iddia ediliyordu. Ayrıca Türkiye'nin son anda savaşa katılma kararı ile de dalga geçiyorlardı.¹³

ERMENİLER İÇİN TOPRAK TALEBİ

Türkiye'yi yıpratmayı ve üzerinde Sovyet isteklerini dikte ettirmeyi amaçlayan bu psikolojik harp Haziran ayında siyasi arenaya taşındı. 7 Haziran 1945 Molotov Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Selim Sarper'e 'Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'den bir buçuk milyon civarında Ermeni'nin sürüldüğünü ve bunların tekrar anavatanlarına dönmelerinde kendilerine yurt olarak verilmek üzere, daha önce Ermenilere ait olduğunu iddia ettiği Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'a iade edilmesi' şeklinde bir istekte bulundu.¹⁴ Bu istek Türkiye üzerinde kısa süreli şok tesiri yapsa da pek de sürpriz olmadı. Bu olayla eşzamanlı olarak ABD, Ortadoğu, ve Balkanlarda yaşayan Ermenilerin anavatan olarak kabul ettikleri Sovyet Ermenistan'a dönmelerini sağlayabilmek için Ermeni Dias-

¹¹ Gerçekten Doğu Avrupadan sonra Sovyetlerin Türkiye merkezli takip ettiği politikalar, dünya kamuoyunda prestij meselesinden öte artık Batı'nın Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'deki hayati çıkarlarını tehdit etmekteydi. Aslında savaşın son anına kadar tarafsızlığını koruyan Türkiye'nin savaş süresince ve özellikle de 1943 ve 1944 yılı ilk yarısında izlediği politikalar, Sovyetlerin yanı sıra ABD ve İngiltere'yi de memnun etmemiş, hatta Ankara'ya ciddi eleştiriler yöneltmişti. Özellikle Alman yardımcı savaş gemilerinin boğazlardan geçişine Türkiye'nin müsaade etmesine, buna karşılık Müttefik donanmasının Karadeniz'e geçmesine izin vermemesi ve de hava ve deniz limanlarını müttefiklerin hizmetine sunmayı bu eleştirilerin esasını oluşturmuştu. Türkiye'nin bu uygulaması elbetteki tarafsızlık ilkesini çiğnememe endişesinden kaynaklanıyordu. Ancak Hitler'in cephelerde yenilmeye başladığı 1944 yılı ortalarından itibaren Türkiye, Müttefikler lehine bariz şekilde tarafsızlığını bozdu. Bundan sonra Müttefiklerle Moskova arasında, Türkiye'ye yönelik uzun vadeli bir stratejik taktik savaşı başladı. Moskova, Türkiye'nin galip devletler safında yer almamasını ve yalnız kalmasını isterken Washington ve Londra, Sovyetlerin güneye ve Akdeniz'e yayılmasını önlemek amacıyla, Ankara'nın galip devletler ile birlikte savaş sonrası yapılacak düzenlemeleri içeren toplantılara katılmasını istiyordu.

¹² Bakınız Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Co-operation* (Londra: Hurst & Company, 1995) ss. 111-147.

¹³ PRO FO 371/48773, R 4972/4476/44, PRO FO 371/48773, R 4972/4476/44, Foreign Office to Moscow, no. 1383, 20 Mart 1945.

¹⁴ PRO FO 371/48773, R 11214/4476/44, Foreign Office to Halifax (British Ambassador to Washington), no. 46 Intel, 14 Haziran 1945. FRUS, The Near East and Africa, Winant (American Ambassador to London) to the Secretary of State, Vol. VIII, 14 Haziran 1945, p. 1235.

pora organizasyonları hummalı bir faaliyet içine girdiler. Beklentileri, savaştan sonra oluşturulacak yeni dünya düzeninde büyük devlet liderlerinden Türkiye aleyhine kazanımlar elde etmek ve Sevr'de çizilen Ermenistan sınırları çerçevesinde genişleyebilmektir. Zamanın siyasal konjonktürü de bu beklentilerine cevap verebilecek durumda idi. Türkiye'nin savaşta tarafsız kalmasına karşılık Ermenilerin Müttefiklere açık destek vermiş olmalarını büyük avantaj görmelerinin yanında, Sevr antlaşmasına hayatiyet kazandırma konusunda batılı devletlerin kendilerine borçlu olduklarına inanıyorlardı.¹⁵

Türkiye'den toprak taleplerinin ilk olarak Ermeniler tarafından mı Moskova'nın gündemine getirildiği ya da Moskova'nın mı Ermenileri böyle bir talep için harekete geçirdikleri konusunda tereddütler vardır. Ancak Balkanlar, Orta Doğu ve özellikle Potsdam Konferansı sırasında olayı büyük devletlerin gündemine getiren Amerika'daki Ermenilerin faaliyetlerinin Sovyet destekli olduğu aşikardır.¹⁶ Aslında Sovyetler Ermeni kartını kullanarak Türkiye üzerinden tavizler koparmak peşindeydi. Asıl amaç Ankara ve Müttefikler üzerinde baskı kurarak Möntrö Boğazlar Sözleşmesinde kendisine Akdenizde güçlü bir donanmaya sahip süper güç olma imkanını sağlayacak düzenlemeler yaptırmaktı.

Ermeniler lehine Ankara'dan toprak talebi de bu açıdan bakıldığında anlam kazanmaktadır. Bu politikayı Ermenistan'da Supreme Katogigos seçimlerinde de görmek mümkündür. 1938'den beri boş olan ve uzun müddet Sovyetlerin pek fazla ilgilenmediği Supreme Katogigos makamına Sovyet hükümeti, Şubat 1945'te Ermeni Kilise Konsülü tarafından atama yapılmasına müsaade etti. Kısa bir süre sonra da Sovyetler Birliği Türk-Sovyet antlaşmasını iptal ettiğini Ankaraya bildirdi.¹⁷ Bu seçimler neticesinde Başpiskopos Çörekçyan, VI. Kevork (1945-1954) adı ile Katogigos seçildi. 1945 sonrasında, Sovyet Rusya o zamana kadar bir sembol olan Eçmiyazın Katogigoslu'na diğer kiliseler gibi bazı haklar tanımış ve Eçmiyazın aracılığı ile Batı toplumları üzerinde etkili olacak konuların propagandalarını yapmaya başlamıştır. Sovyetlerin amacı, dini kuruluşları etkisi ve kontrolü altına alarak, Eçmiyazın Katogigoslu'nun tek bir dini merkez olduğunu kabul ettirip, bu yoldan Ermeni davasını canlı ve hareketli tutmaktır. VI. Kevork da, Rusya'nın

¹⁵ PRO FO 371/48795, President of the Committee for the Vindication of Armenian Rights in Greece to Attlee, 10 September 1945.

¹⁶ PRO FO 371/59227, R 12306, Roberts (Moscow) to Foreign Office, no. 2714, 20 Ağustos 1946.

¹⁷ PRO FO 371/48795, R 1689/11137/44, Wright to Southern Department, no. 1388/16/45, 26 Eylül 1945

desteği ile 1945'lerde Kars ve Ardahan'ın Ermenistan Cumhuriyeti'ne verilmesi için büyük devletler ile temaslarda bulunmuştur.¹⁸

Eçmiyazın'deki bu seçimlerden kısa bir süre sonra da ABD'deki Ermenistan Milli Konsülü San Francisco Konferansına ve Washington'daki büyük devletlerin elçiliklerine, 'mevcut Türk hükümetinin Ermenilere yönelik kötü muamelesini de içeren bir memorandum sundu.¹⁹ Aslında Moskova'dan ilham alan ABD, Orta Doğu ve Balkanlardaki Ermeni Diaspora organizasyonları, 1945 ve 1946 yıllarında Churchill, Atlee, Truman ve Stalin gibi liderler ile uluslararası toplantılara memorandumlar sunarak Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanına devredilmesini, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dışında yaşayan bir buçuk milyon Ermeninin anavatanlarına dönmeleri için gerekli kolaylığın sağlanmasını istediler.²⁰

Bu anlamda Temmuz 1945 sonunda Romanya'da, Ermeni mültecilerin yaptığı toplantı sonunda, Ermeni asıllı olup Sovyet Elçiliğinde Basın ve Propaganda Başkanı olan ve Romanya'daki Ermeni cemaatinin faaliyetleri ile ilgilenen Dangoulov tarafından önerilen 'Türkiye tarafından işgal edilen Ermeni topraklarını Sovyet Ermenistan'a ilhak etme zamanı gelmiştir' şeklinde teklifi kabul gördü. Bunun için onlar da Stalin, Truman ve Atleeye başvurarak kendilerine yardım etmelerini istediler.²¹ Eylül 1945 tarihinde de Suriye ve Lübnan Ermenistan Milli Konsülü Beyrut, Halep, Şam ve Zahlel'de yaptıkları toplantılarda benzer kararlar aldılar.²²

Yunanistan'da yaşayan Ermeniler de bu kampanyaya Ermeni Haklarını Koruma Komitesi tarafından Clement Attlee'ye mektup göndererek katıldılar. Yunanistan Ermeni Toplumunun Başpiskopos'u Mazlumian'ın yazılanların doğruluğunu onaylayan imzasının yer aldığı bu mektupta, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerinin yanında yer almasına ve bunun sonucunda Türkiye'de yaşayan üç milyon silahsız Ermeninin hunharca katledilip ya da evlerinden ayrılıp yabancı ülkelerde mülteci durumuna düşürülmesine rağmen kendilerinin Batılı devletlerce Türkiye karşısında tek başlarına bırakıldıkları iddia edildi. İkinci Dünya Savaşında da

¹⁸ İtler, *Ermeni Kilisesi*, s. 88.

¹⁹ PRO FO 371/48795, R 11155/11137/44, Peterson (İstanbul) no. 100, 29 Haziran 1945.

²⁰ PRO FO 371/48795, R12420/11137/44, Roberts (Moscow), no. 3268, 23 Temmuz 1945. The Armenian National Committee Başkan Truman'a 22 Eylül 1945'te tekrar bir memorandum sunarak yukarıdaki isteklere ek olarak Türkiye'den Birinci Dünya Savaşı'nda uğradıkları zarar için tazminat talebinde de bulundular. PRO FO 371/48795, R 1689/11137/44, Wright (Washington) to Southern Department, no. 1388/16/45, 26 Eylül 1945.

²¹ PRO FO 371/48795, R 13912/11137/44, Le Roujefel (Bucharest) to Ernest Bevin, no. 263, 9 Ağustos 1945.

²² PRO FO 371/48795, R 1638/11137/44, Roberts (Moscow), no. 4385, 29 Eylül 1945.

Nazi diktasına karşı Sovyet Ermenistanı ordusu içerisinde yer alarak İngiliz ve Amerikan ordularını güçlendirdiklerinin altını çizdiler. Kendilerinin bu kadar bedel ödedikten sonra Türkiye'nin elinde bulunan tarihi Ermeni topraklarının Sovyet Ermenistan'ı ile birleştirmesi ve bir evvelki savaşta uğradıkları haksızlıkların giderilmesi için Atlee'den elinden gelen bütün yardımları kendilerinden esirgememelerini istediler. Bu istekleri kabul olursa bir buçuk milyon Ermeniye yurt sağlanmış olacağını vurguladılar.²³

Mısır ve Lübnan Ermeni Milli Meclisleri de 1946 yılı başlarında Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna telegraf göndererek Kars ve Ardahanın Sovyet Ermenistana ilhak edilmesi kampanyasına destek verdiler.²⁴ Ermeniler seslerini duyurmak ve Türkiye aleyhine kazanımlar elde etmek için hiç bir fırsatı kaçırmadılar. Amerikan Ermeni Milli Konsülü Aralık 1945'de Moskova'da toplanan Dışişleri Bakanları toplantısına da bir telegraf göndererek görüşmelerinde Ermeni katliamını da ele almalarını ve savaşın sona sürülen Ermenilerin geri dönmelerini sağlamak için gerekli düzenlemeleri yapmalarını, Ermenilere bir vatan sağlamak için aralarında uzlaşmalarını ve bunun için de Wilson ilkeleri göz önünde tutarak Ermenistan sınırında değişiklik yapacak bir karar çıkartmalarını istediler.²⁵

**Bu yüzdendir ki,
Ermeniler, Avrupa ve Asya
ülkelerinin kendi davaları
için Ermenileri kukla
olarak kullanırken sadece
Sovyetler Birliğinin
kendilerine toprak
güvenliği ve kültürel
haklar tanıdıklarını dile
getirdiler.**

Ermenilerin bu iddialarının ve faaliyetlerinin dünya kamuoyuna duyurulması için Sovyet basın ve yayın organları gerekli desteği verdi. Özellikle bu iddialara olan destekler gazete ve radyolarda sıkça haber olarak geçildi. Bu yüzdendir ki, Ermeniler, Avrupa ve Asya ülkelerinin kendi davaları için Ermenileri kukla olarak kullanırken sadece Sovyetler Birliğinin kendilerine toprak güvenliği ve kültürel haklar tanıdıklarını dile getirdiler.²⁶ Aslında Sovyetlerin yaptığı da bundan başka bir şey değildi.

²³ FO 371/48795, President of the Committee for the Vindication of the Armenian Rights in Greece to Atlee, 10 Eylül 1945.

²⁴ PRO FO 371/59246, R 1150/145/44, Roberts, no 297, 22 Ocak 1946.

²⁵ PRO FO 371/48795, R 21571/11137/44, Clark Kerr to Foreign Office, no. 5486, 28 Aralık 1945.

²⁶ PRO FO 371/59246, R 1995/145/44, Roberts, no. 523, 7 Şubat 1946.

Bir yıla yakın kamuoyu oluşturma ve destek bulma çalışmalarından sonra Ermeni kampanyasının ikinci safhası olan Anavatana dönüş projesine geçildi. Bunu gerçekleştirmek için de Sovyet Ermenistan Hükümeti tarafından bir komisyon oluşturuldu. Papken Asvatzadourian başkanlığındaki bu komitenin üyeleri Sahag Karabetian, Haigaz Marzarian, Mardiros Sarian, Ardashes Melik Adamiyan'dan oluşuyordu. Bu komitenin oluşturulma amacı, üyelerini Balkan ve Orta Doğu ülkelerine göndererek Sovyet Ermenistan'ına göçü organize etmektir. Temmuz 1946 yılında Yunanistan'dan Ermenistan'a, yani anavatana dönüş projesi gündeme geldiğinde bu göçü organize etmek için, Sovyet Ermenistan'dan Kourken Koverkian ve Serko Manousian adlarında iki temsilci Atina'ya gitti.

Yunanistan'dan yapılacak bu göçü Yunanistan Ermenileri Halk Örgütü (People's Organisation of Armenians in Greece) finanse edecekti. Bu organizasyon, politik anlamda Komünist eğilimliydi. Başkanlığını Atina Ermenilerinin Başpiskopos'u Mazlounian'dı. Mazlounian bu olayın dışında uzun zamandır Yunanistan'daki Ermeni öğrencilerini Sovyet ya da Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti üniversitelerine eğitim amacıyla gönderme işini de organize ediyordu. Anavatana dönüş planı çerçevesinde yaklaşık olarak iki bin kişiden oluşan ilk kabile 1946 Temmuzunun sonlarına doğru Yunanistan'dan yola çıktı. Yunanistan'dan göç için kayıt yaptıran Ermenilerin toplam sayısı ise 5.000 civarındaydı. Bu seferin kişi başına maliyeti 50 Amerikan Dolarıydı ve bu para Yunanistan Ermenileri Cemiyeti (Greek Armenian Community) ve Amerika'daki Ermeni Yardım Cemiyeti (the Armenian Benevolent Society) tarafından karşılanıyordu.²⁷

Bir bakıma bu geri dönüş planı Yunan Hükümeti'nin de işine geliyordu. Zira Yunanistan'daki Ermenilerin büyük çoğunluğu komünist eğilimliydi. Bunlar Komünist gerillalara katılmaları ya da onlara her hangi bir şekilde destek vermeleri ihtimal dahilindeydi. Bu yüzden Yunan hükümeti, ne kadar çok Ermeni bu plan dahilinde Yunanistan'dan ayrılırsa o kadar memnun olacaktı.²⁸ Mesela Nisan 1946 da Atina'daki Sovyet elçiliği, Yunan İçişleri Bakanlığı Yabancılar Müdürlüğü'ne Yunan yada yabancı pasaportu olan bütün Ermenilerin Sovyetler Birliğine göç edebileceğini bildirdi. Yabancılar Müdürlüğü ilk başta bunu kabul etti. Ancak Sovyet elçiliği Sovyetler Birliğine göç etmek isteyenlerin Sovyet pasaportu çıkartmalarını is-

²⁷ FO 195/2597, BCIS (Greece) HQ LF (G), Special Report no:195, 26/53/46, 19 Temmuz 1946, Armenian Affairs.

²⁸ a.g.e.

teyince, Yabancılar Müdürlüğü, Sovyet pasaportu aldıktan sonra Ermenilerden bazılarının göç etmeyip Yunanistan'da ikamet edebileceği gerekçesiyle itiraz etti. Sonunda yapılan anlaşmaya göre Yunanistan'dan ayrılacak olanların ilk önce Yunan pasaportu almaları ancak sınırı geçtikten sonra hangi pasaportu istiyorlarsa onu elde edebilmeleri şeklinde bir anlaşmaya varıldı.

ANAVATANA DÖNÜŞ PROJESİ

Anavatana dönüş projesi, Orta Doğu'da, Hemayeg Harountian ve Hemareg Khatchadouryan adında iki Rus delegesinin başını çektiği Kevork Baboyan, Dr. Jebejian, Paster Dikran Kheelopian, Haroutone Makhian, ve Haroutune Madoyan adlı yerel komünistlerin desteğiyle kurulan Halep Yurda Dönüş Komitesi (Aleppo Repatriation Committee) ile işlevsellik kazandı. Sovyet Konsolos Klimoff da bu komiteye katıldı. Anavatana dönüş projesi çerçevesinde Orta Doğu'dan Sovyet Ermenistan'ına ilk konvoy, 1 Haziran 1946'da Halep'ten Beyrut'a giderek Sovyet gemisi Garcia'ya binmek üzere yola çıktı.

Halep'te 50.000 Ermeni anavatana dönüş için kayıt yaptırdı ve bunlara kısa sürede yola çıkma sözü verildi. Ancak bunlardan yılda 10.000 kişinin Ermenistan'a götürülebilme imkanı vardı. Bu belirsizlik bölge Ermeni halkının ekonomik yapısını bozdu. Neticede 1946 yazı sonuna kadar ancak üç bin kadar Ermeni iki ayrı seferde Sovyet Ermenistan'a ulaştı.²⁹ Irak Ermenileri ise henüz bu yolculuğa çıkamadılar. Zira Irak'taki Sovyet yetkilileri Irak Ermenilerine onların yola çıkma zamanlarının henüz gelmediğini söylüyorlardı. Aslında Irak Ermenilerinin bir çoğunun ekonomik durumu iyiydi ve göç etme niyetinde değillerdi. Ancak 3.000 kadar Iraklı Ermeni çok kötü şartlarda yaşıyordu ve kendilerine neresi teklif edilirse oraya gitmeye razı idiler. İşte Irak'tan ayrılmak isteyenleri bunlar oluşturuyordu.³⁰

İstanbul'da yaşayan Ermeniler arasında da bu göç ile ilgili bir takım görüşmeler meydana geldiyse de Suriye Ermenilerini taşıyan Sovyet gemisi Garcia'nın boğazdan geçerken İstanbul Ermenileri toplantı, yürüyüş gibi herhangi bir kışkırtıcı faaliyet içinde bulunmadılar. Onlar acele ile hareket etmektense bekle-gör politikası iz-

²⁹ FO 195/2597, BCIS (Greece) HQ LF (G), Special Report no:195, 26/53/46, 19 Temmuz 1946, Armenian Affairs.

³⁰ State Department Archives, RG 59, 761.67/1-2546, Decimal Files 1945-49, Schoenrich to Byrnes, no. A-22, 25 Ocak 1946.

lediler. Bu tutumlarının en önemli sebepleri ise, Sovyetler, diğer ülkelerde olduğu gibi İstanbul'da propaganda yapamaları ve de İstanbul Ermenileri'nin Rusya'daki yaşam standartları konusundaki endişeleri önemli rol oynadı. Öncelikle diğer bölgelerden oraya gidenlerin yaşam standardını görmek istediler. Bir başka faktör de, belki de en önemlisi İstanbul'da sahip oldukları yaşam standardı ve de bunun geliştirilmesi için Türk hükümetinden beklentileri oldu.³¹

İstanbul'da yaşayan Ermeniler arasında da bu göç ile ilgili bir takım görüşmeler meydana geldiyse de Suriye Ermenilerini taşıyan Sovyet gemisi Garcia'nın boğazdan geçerken İstanbul Ermenileri toplantı, yürüyüş gibi herhangi bir kışkırtıcı faaliyet içinde bulunmadılar.

Aslında Sovyetlerin dünya genelinde başlattıkları Ermenilerin anavatana dönüş projesi çerçevesinde İstanbul Ermenilerinden de 1200-1400 kadar kayıt yaptıran oldu. Ancak Türk hükümeti onların başvurularını ve ayrılmaları için gerekli kolaylığın sağlayacağını söyleyince önemli oranda başvurular geri çekildi.³² İstanbul'da Ermenice yayın yapan gazeteler Türk hükümetine olan bağlılıklarını dile getirdiler. Bunlardan biri olan Jamanak "her bir Ermeni diğer 19 milyon Türk vatandaşı gibi kendine düşen görevi yapacaktır" şeklinde beyanatta bulundu.³³

Bu Anavatana dönüş projesinin tamamen Moskova destekli olduğunu gösteren kanıtlar vardı. Komünist olmadığı halde, göç için kayıt yaptıranlara, gemiye binebilmeleri için komünist olmayı kabul etmeleri, aksi takdirde şanslarını kaybedeceklerinin söylenmesi gibi.³⁴ Bu tür davranışlar İstanbul'daki Ermeni halkı üzerinde bütün bu hareketlerin Moskova merkezli olduğu ve kendilerinin Sovyet çıkarlarına hizmet etmek için kullanıldıklarının farkına varmasına sebep oldu. Bu proje kapsamına alınan Ermenilerin hepsinin anavatana olarak tayin edilen coğrafyaya göç etmek için gönüllü olduklarını söylemek doğru bir ifade olmayacaktır. Aslında önemli bir kısmı böyle bir risk alma niyetinde değillerdi.

³¹ FO 195/2597, no. 26/43/46 26 August 1946.

³² FO 371/59240, R 4436/52/44, Helm to Hayter, 11 Mart 1946.

³³ PRO FO 371/59246, R 216/145/44, Peterson, no. 180 saving, 28 Aralık 1945.

³⁴ FO 195/2597, no. 121/404-26/46/46, 2 July North Syria: Repatriation of Armenians, 9 Temmuz 1946.

Mesela, Romanya'da Kamçak ve Taşnak olmak üzere iki gruba bölünen Ermeniler arasında görüş ayrılıkları çıktı. Kamçak grubunu temsil edenler, Köstence bölgesinde oturan ve genelde fakir işçi sınıfını oluşturan ve Sovyet Ermenistanı'na göç etmek taraftarı olan Ermenilerdi. Taşnaklar ise çoğunluğu Nansen pasaportuna³⁵ sahip zengin işadamlarıydı ve bağımsız Ermenistandan yana tavır sergiliyorlardı. Buradaki Ermenilerin çoğu Türkiye'ye karşı yapılan propandalardan rahatsızlık duydular ve buna alet olmaktan çekindiler. Bu dönüş kampanyasından sonra bir çok Nansen pasaportuna sahip Ermeniler sonunda Sovyetler Birliği'ne sürülme tehlikesinden dolayı Romen vatandaşlığına başvurdular.³⁶

Orta Doğu Bölgesinde yaşayan bazı Ermeni siyasi ve dini liderleri de bölgede Sovyet destekli bu tür faaliyetlerden rahatsızdılar. Rahatsızlığın bir sebebi ise ilk seyahatten sonrakiler için gerekli gemi ve yol masraflarını karşılayacak sponsor bulma işinin bir muamma olmasıydı. İlk seyahat 66.000 Amerikan dolarına mal olmuştu ve ikincisi, sefer için Seyahatten sorumlu Orta Doğu Bölgesi Anavatana Dönüş Komitesi Ermenistan hükümetinden gerekli mali desteği sağlayamadı. Dolayısıyla seyahat masrafları kayıt yaptıranlarca karşılanacaktı. Bu tür zorluklar arttıkça bu faaliyete karşı olan tepkiler de çoğaldı ve faaliyetin arkasındaki gerçek niyet irdelenmeye başlandı.

Bölge Taşnak Partisi ileri gelenleri yerel yuvaya dönüş komitelerini, gerekli alt yapı çalışması yapmadan ve mali zorlukları hesaba katmadan projeye hemen katılmakla suçladılar. Komite, Ermeni toplumunu göçe teşvik etmekle ve onların iştahını kabartmakla ve kendilerini bu olaya hazırlayan toplumun huzurunu ve düzenini bozmakla da suçlandı. Taşnak ileri gelenleri Ermenilerin bulunduğu bölgeden ayrılmamaları gerektiğini savundular. Zira kendilerinin anavatana dönüş diye başlattıkları bu girişimin Moskova tarafından Orta Doğu'ya yayılmak için siyasi bir silah olarak kullanma tehlikesinin altını çizdiler.

Benzer eleştiri Irak Taşnak Parti lideri Leon Paşa'dan geldi. Leon Paşa da, Sovyetlerin Ermenileri kendi amaçları için kullandığına inanıyordu. Suriye'den Ermenistan'a giden Ermenilerin aslında Ermenistan'a değil Sovyetler Birliğine gittiklerini ve Sovyetlerin onları Türkiye'ye karşı kullanacağını iddia etti. Ona göre Moskova Türkiye'ye saldırı hazırlığı içindeydi ve zamanı gelince Ermenileri ön saf-

³⁵ Bu pasaport Milletler Cemiyeti tarafından yerlerinden sürülen ve çoğunlukla Beyaz Ruslar'a, Ermenilere ve daha sonra Nazilerden kaçan yahudilere verilen bir pasaporttu.

³⁶ PRO FO 371/48795, R 13912/11137/44, Le Roujefel (Bucharest) to Ernest Bevin, no. 263, 9 Ağustos 1945.

larda kullanacağını söyledi. Bundan dolayı Leon Paşa kendi yandaşlarına Sovyet destekli bu kampanyaya katılmamaları yönünde nasihat etti. Kendisinin Irak'a yerleşeceğini ve ayrılma niyeti olmadığını açıkladı.³⁷

Bazı Taşnak taraftarları da geleneksel Ermeni karakterini korumak isteyen bir kişinin Sovyet çıkarlarına hizmet edecek olan bu göçe katılmak, yapacağı en son şeydir şeklinde olaya tepki gösterdi. Sovyet Ermenistan ve Orta Doğu Ermeni cemaatı Sevr Antlaşması çerçevesinde her hangi bir batılı devletin mandasında Bağımsız Ermenistan Devleti kurmak olmalıdır.³⁸ Antilyas (Kilikya) Katoligos'u Karekin Hovsepiyan'da anavatana dönüş projesinin Levant Ermenilerinin siyasi statülerini tehlikeye atacağından endişeliydi. Bu yüzden kendisi bu olayın içine dahil edilmekten kaçındı. Kardinal Aghajanian'da bu projeyi şiddetli bir şekilde kınayanlardandı ve göç edenlerin bu kararlarından pişman olacağına inancı tamdı. Bu olaydan sorumlu tuttuğu yerel komünist partilere karşı da siyasilerin keskin bir tavır koymalarını istedi.³⁹

Gerçekten de Romanya, Yunanistan, Orta Doğu ve Amerika bulunan Ermeni kuruluşların Türkiye aleyhindeki faaliyetlerini, Sovyetlerin onayı ve desteğiyle yaptıkları aşıkardı. Ankara'da bir resepsiyonda iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesini isteyen Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'a, Dışişleri Bakan vekili Nurullah Sümer, bunun Moskova'nın Türkiye'den doğu vilayetleri üzerindeki isteğini geri çekmesiyle mümkün olacağını söyledi. Ancak Vinogradov Sovyet anayasasının Sovyet Hükümetine, Sovyet cumhuriyetlerinin çıkarlarını koruma görevi yüklediğini ve doğu vilayetleri üzerindeki isteklerinin Ermeniler adına olduğunu ve dolayısıyla Moskova'nın bu isteği geri çekemeyeceği söyledi. Vinogradov'ın son sözü ise daha çok tehditkardı: Biz Polanya ile ilgili düzenlemeler için çok bekledik ve sonunda isteklerimizi elde ettik. Türkiye için de bekleriz.⁴⁰

Bunlara ek olarak Sovyet ordusunun Kafkasya sınırındaki manevraları Türk makamlarınca olduğu kadar Amerikan ve İngiliz otoritelerinde de Sovyetlerin saldırıya geçecekleri kuşkusunu doğurdu. Sovyetlerin faaliyetleri elbette bununla da sınırlı değildi. Türkiye'ye

³⁷ FO 195/2597, no. 5467, 120/1/484, The report of the British Embassy in Ankara on Dashnak Opinion, 20 Ağustos 1946.

³⁸ FO 195/2597, no. 121/399-26/46/46, 2 July 1946, Levant States-Political: Armenian Repatriation, 2 Temmuz 1946.

³⁹ a.g.e

⁴⁰ 761.67/2-1346, Wilson to Byrnes, no. 4949, 13 Şubat 1946.

Sovyetlerin faaliyetleri elbette bununla da sınırlı değildi. Türkiye'ye karşı kullandığı Ermeni kartından umduğunu yeterince bulamayan Sovyetler, Ankara'ya karşı Kürt kartını kullanmayı denedi.

karşı kullandığı Ermeni kartından umduğunu yeterince bulamayan Sovyetler, Ankara'ya karşı Kürt kartını kullanmayı denedi. 1946 Yazında Uluslar arası platformlarda Türkiye-İran ve Sovyet sınırındaki Kürtlere otonom devlet kurma hakkının tanınmasını gündeme getirdiler. Aslında Moskova Kürt kartını oynamakla Ermeni olayında olduğu kadar da bir kazanım elde etmesi söz konusu değildi. Asıl

amaç Türkiye üzerinde kurduğu psikolojik harbi devam ettirerek Ankara'yı köşeye sıkıştırmak istiyordu.⁴¹

İngiliz Hükümeti, Ermeniler'in anavatana dönüş projesine başlamasının, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerini geliştirmek için ciddi çabalar sarfettiği ve bunda da önemli mesafeler almaya başladığı döneme denk gelmesini anlamlı buldu. İngiliz Dışişlerinde Türkiye masasında görevli Mc Dermott İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'a gönderdiği telgrafta, bu projenin arkasında Moskova'nın bulunduğunu belirtti. Bu telgrafında Mc Dermott, Sovyetlerin amacının, Ermeni kampanyasının uzun vadede Türkiye'yi Sovyet etki alanına almak olduğunu ve bunun için de Moskova'nın Türk-İngiliz Anlaşması'nın ortadan kalkmasını istediğini söyledi.⁴²

Bu konuda İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Wright ise, nostaljik bir Ermeni siyonizmi için Ağrı Dağına yapılan yatırımın rasyonelliği tartışma götürür. Tartışma götürmeyen gerçek ise, Sovyetlerin hem boğazlardan hem de Basra Körfezi'nden sıcak denize inmek için bu olayları desteklediğidir diyerek bu kampanyadan duy-

⁴¹ State Department Archives, RG 59, 761.67/6-1746, Decimal File 1945-49, Smith (Moscow) to Byrnes, no. 5799, 17 Haziran 1946. Aslında Sovyetlerin Kürtler üzerinde propaganda faaliyetleri İkinci Dünya Savaşı'nın ilk dönemlerinde başladı. Sovyetler Türk yetkililerinden habersizce yaklaşık bin kadar genci ülkelerine götürüp onlara Rusça öğretiler ve onlara komünizmi aşıladılar. Bundan başka Sovyetler işsiz Kürtlerden bir kısmını Rusya'ya gizlice götürerek onlara iş ve aş vereceklerini vaad ettiler ve onlara belli oranda yardımda bulundular. Bu propaganda sonucunda Sovyet sınırına yakın Kürtler Rusya'yı kendilerine dost olarak gördüler. Bunun dışında Rusya Erivan'da Ermeni Komiteleri adı altında Ermenileri organize ettiği de bilinen bir gerçek. Savaşın sonlarına doğru Sovyet propaganda faaliyetleri Türkiyedeki Kürtler üzerinde yoğunlaştı. Ana tema Türkiye Kürtleri Büyük Kürdistanı kurmak için savaşıcak Kızıl Orduya yardım etmeleri gerektiği şeklindeydi. Kızıl Ordunun Türkiye'ye girip girmemesine bakmaksızın kendilerine işaret verildiği zaman her hangi bir tereddüt geçirmeden harekete geçmelidir. Kızıl Orudaki Kürtler serbest bırakılıp Türkiye'ye gönderilecek ve onlar da partizan olarak faaliyete geçecekler şeklinde propaganda yapıyorlardı. PRO HS 3/221, Chastelain to Directorate of SOE, no. 1734/13/18, 8 Şubat 1943; PRO FO 195/2595, Soviet propaganda in eastern Turkey, no. 18/8256, 24 Ocak 1946.

⁴² FO 371/48773, 48773, R 4972/4476/44, McDermott to Peterson, no. 340, 13 Mart 1945.

duğu endişeyi dile getiriyordu.⁴³ Asıl endişe verici olan ise diasporada yaşayan Ermenilerin, Türk devletinden toprak kopararak Moskova'ya stratejik üstünlük sağlamaktan öte bir amacı olmayan Rus isteklerinin masumiyetine inanmalarıydı.⁴⁴ Bu tehlikeye işaret eden İngiliz Dışişleri Bakanlığı bütün başkentlerdeki diplomatlarına, Sovyet yanlısı politika takip eden hiç bir Ermeni teşkilatı ile diyalog kurmamaları yönünde uyardı.⁴⁵ Bu politikanın bir parçası olarak da, İngiliz hükümeti Irak'taki İngiliz yetkililerine, kendi kontrolü altındaki bölgelerden Ermenistan'a göç için müracaat eden Ermenilerin işlerini zorlaştırmaları için gerekeni yapmalarını emretti.⁴⁶

Benzer yaklaşımı Amerikan askeri ve sivil otoriteleri de sergilemeye başladılar. Amiral Leahy, Dışişleri Bakanı James Byrnes'a yazdığı mektupta, Sovyetlerin Ermeni halkı için Türkiye'den talep ettiği toprağın daha ziyade Moskova'nın Orta Doğu ve Doğu Akdenize ulaşma isteklerinin manifestosunu oluşturduğunu belirtti. Bu anlamda Sovyet politikasının asıl amacı Orta Doğu petrollerine ulaşmak için bir atlama tahtasına ihtiyacı olduğunu ve bunun için de Ermenilere vatan arama bahanesiyle bölgede kendi politik emellerini gerçekleştirmeye çalıştığını altını çizdi. Moskova'nın bu politikası sadece İngiliz çıkarlarını değil dünya gücü olan Amerika'nın da çıkarlarını tehdit etmekteydi.⁴⁷ Ermeni taleplerini de bu çerçevede algılayan Amerika yönetimi, Sovyetlerin bölge politikalarına karşı Truman Doktri'niyle de somutlaşan tavrını koydu. Dolayısıyla Amerika'nın devreye girmesiyle belki de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye aleyhine genişlemesi önlenmiş oldu.

Soğuk Savaş dönemi boyunca NATO üyesi olan Türkiye'nin sınır güvenliği müttefiklerinin garantisi altındaydı. Dolayısıyla her hangi bir direkt Sovyet tecavüzü daha zor olacaktı. O yüzden bu amaca ulaşmak için Moskova daha farklı hesaplar yapmak durumundaydı. 1970'lerin başında Ermeni terör örgütü ASALA ortaya çıktı ve 1945-46 yılında Sovyetlerin talebine benzer toprak talebini yineledi. Bu noktadan hareketle 1973 yılından itibaren Türk diplomatlarına ve Türk kurum ve kuruluşlarına yönelik terör eylem-

⁴³ PRO FO 371/48795, R 1689/11137/44, Wright (Washington) to Southern Department, no. 1388/16/45, 26 Eylül 1945.

⁴⁴ PRO FO 371/48795, R 17431/11137/44, Armenian Claim to Turkish Territory, 5 Ekim 1945.

⁴⁵ PRO FO 371/59247, R 6228/145/44, Mr. Maclean, no. 827/3/46, 16 Nisan 1946.

⁴⁶ 761.67/1-2546, Schoenrich to Byrnes, no. A-22, 25 Ocak 1946.

⁴⁷ State Department Archives, RG 59, Decimal File 1945-49, 867.80/3-1346, William D. Leahy to Byrnes, 13 Mart 1946.

**Amerikan Savunma
Bakanlık Müsteşarı Fred
Ikile ASALA'nın amacına
ulaşmasının Sovyetlerin
yayılmaya yol açmaktan
başka bir amaca hizmet
etmeyeceğini ifade etti.**

Müsteşarı Fred Ikile ASALA'nın amacına ulaşmasının Sovyetlerin yayılmasına yol açmaktan başka bir amaca hizmet etmeyeceğini ifade etti.

Carter yönetiminin Milli Güvenlik Konsey üyesi olan Paul Henze'de elde ettiği bilgiler ışığında, Sovyetlerin Türkiye'yi ASALA terörüyle kargaşası içine itmek istediğini ve Vietnam'dan sonrada Türkiye üzerinde de yatırımlar yaptığını iddia etti.⁴⁸ NATO'nun güneydoğu kanadındaki en önemli müttefiki zor durumda bırakmakla, sadece ASALA'nın toprak talebi karşılanmış olmayacak, Sovyetler Türkiye engelini aşarak Akdeniz'e ya da sıcak denize açılacaktı. Onun ötesinde, zaafa düşen Türkiye'nin, SSCB nüfusunun %27 sini oluşturan Türk ve Müslüman üzerinde çekim merkezi olmaktan uzak kalacaktı. Bu itibarla ASALA terör faaliyetlerinin Sovyet destekli olduğunu iddia etmek mümkündür. Ancak bu konuda kesin delil bulmak elbette zor. Ancak bu, Sovyetlerin kendine potansiyel düşman gördükleri ülkeye karşı uygulamış oldukları geleneksel oyundu.

Bu yazıda Sovyet oyunundan bahsederken Soğuk Savaş politikaları çerçevesinde konu ele alınmaya çalışıldı. Yoksa Ermeni terörünü - PKK olayında olduğu gibi- destekleyenler arasında NATO müttefikimiz olan Yunanistan da vardı. 27 Nisan 1998'de Atina'da yapılan 'Türklerin Ermeni soykırımının 83. Yıldönümü' toplantısında Yunan savunma bakanı Tsouhazopoulos Ermeni milliyetçiliğini kışkırtıcı söylemler içeren konuşmasında 'Türk işgali altındaki Ermenistan' sözünü kullanmaktan imtina etmedi. Tarihteki Ermeni bölgesini, doğuda Hazar bölgesinden, batıda hemen hemen Ankara'nın ucuna kadar uzanmaktadır. Kuzeyde Karadeniz'in dalgalarıyla ıslanmakta olup, güneyde de Suriye ve Mezopotamya'ya kadar uzanmaktadır⁴⁹ şeklinde ifade etti. Sovyetler Birliği ile aynı

⁴⁸ Michael M. Gunter, 'The Armenian Terrorist Campaign Against Turkey', *Orbis*, Summer 1983, Vol. 27, no:2, s.473 - 74.

⁴⁹ Taha Akyol, Yunan ve Ermeni, www.milliyet.com ...05/04/yazar/akyol.html

kaygıdan kaynaklanan bir politikanın ürünü olan bu yaklaşım, PKK terörüne destek verdi. Yunanistan bu meseleyi Ankara ile olan tarihsel sorunları konusunda kullanmak istediği gibi, zayıf Türkiye ya da sorunları ile uğraşan bir Türkiye varlığı Atina'yı rahatlatıyordu.

Her ne kadar Rusya süper güç olma yetisini kaybetmişse de, Doğu Anadolu topraklarından Bakü-Ceyhan boru hattının geçeceği hesaba katılırsa bölge, Moskova dahil pek çok gücün iştahını kabartacak potansiyele sahiptir. Özellikle üzerinde planlar yapılan coğrafya üzerinde hayal edilen sadece Ermenistan devleti değil Kürdistan devleti hayalleri ve propagandaları da bulunmaktadır. Bunun yanında son zamanlarda Pontus'u tekrar canlandırmaya yönelik faaliyetlerin de var olduğunu göz önünde bulundurulursa Sovyetlerin 1945-66 yıllarında talep ettiği ve daha sonra ASALA tarafından gündeme getirilen konuları kullanacak devlet yada devletler her zaman var olabilecektir.

TERÖRİZM KAVRAMI AÇISINDAN ERMENİ TERÖRÜ VE GENEL NİTELİKLERİ

Yrd. Doç. Dr. Yücel ACER*

Title: *Armenian Terror and Its Dynamics from the Viewpoint of the Idea of the Terrorism*

Abstract: *This paper argues vague definitions of terrorism and differences between terror definitions and its practices. In the midst of unclear definitions, the Armenian terrorism was/is speculated differently according to personal and ideological preferences. Confusion between the national movement and terrorism, which is open for abuse, creates a delicate situation. Since the beginning of the Armenian political movement in the Ottoman Empire, the Armenians acted terror to reach their ultimate goals. The Armenian terror, in international form, against the Turks continued in the Republican era. Between the years 1973 and 1985, the Armenian terror abroad victimized many and cost some forty-five human casualties.*

Keywords: *Armenian Question, Terror, Armenian Terrorism, Definition of Terror, International Terror, Armenekan, Dashnak, ASALA.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Sorunu, Terör, Ermeni Terörü, Terör Tanımı, Uluslararası Terör, Armenekan, Taşnak, ASALA.*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kendine has millet sistemi etnik esastan ziyade din ve mezhep esasına dayanmakta idi ve Ermeniler dahil gayrimüslim gruplara kendi içlerinde önemli bir oranda örgütlenme ve kendi toplumlarına ilişkin işleri idare etme imkanı sağlanmaktaydı. Bu bağlamda, İstanbul'un fethini takiben Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Osmanlı egemenliği altında bulunan Ermenilerin kendi patrikhanelerini kurulmalarına izin vermiş ve sonuçta patrikhaneler vasıtası ile birçok işlerini idare etme ve dini ve kültürel ayrıcalıklardan yararlanma olanaklarını başlatmıştır.¹

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumları için bakınız, İsmet Binark, *Archives Documents about Atrocities and Genocide Inflicted upon Turks by Armenians* (Ankara: Board of Culture, Arts and Publications, Grand National Assembly of Turkey-Publications No. 93, 2002), ss. 3-6; Yavuz Özgüldür, Ali Güler, Suat Akgül, ve Mesut Köroğlu, *Her Yönü ile Ermeni Sorunu*, (Ankara: Kara Harp Okulu Yayınları, 2001), ss. 155-161; Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yınanç, Yusuf Hallaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Birinci Basım, (Kars: Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1995), ss. 85-118.

Bu pozitif tabloya rağmen Osmanlı'da bir 'Ermeni Sorunu'nun ortaya çıktığını görmek oldukça şaşırtıcı bir durum olsa gerek. Şüphesiz ki bu şaşırtıcı durumun kendine özgü sebepleri mevcuttur. Bunların bir çoğu, sorunun ortaya çıktığı dönemin özellikleri ile sıkı sıkıya ilişkilidir. 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve yıkılma dönemlerini ve bu nedenle de yükselen güçlerin, özellikle de Batılıların yoğun müdahaleleri-

Bu nedenlerle, Osmanlı'da Ermeni sorununun gerisinde yatan temel unsurun, Batının müdahalelerinden kaynaklanan kışkırtma ve kullanmalar olduğu Türk tarihçiler arasında yaygın görüşü oluşturmaktadır.

ne maruz kalışını simgelemektedir.² Zayıflamış olmanın azınlıklar için huzursuzluk çıkarılacak doğal bir ortam yaratacağı gerçeği bir yana, Osmanlı'nın mirası üzerinde paylaşım mücadelesine girişmiş devletler için de bu potansiyel huzursuzluk unsurlarını kullanarak, karşılıklı daha da ağırlaştırmak şansı doğurduğu vurgulanmalıdır.³

Bu nedenlerle, Osmanlı'da Ermeni sorununun gerisinde yatan temel unsurun, Batının müdahalelerinden kaynaklanan kışkırtma ve kullanmalar olduğu Türk tarihçiler arasında yaygın görüşü oluşturmaktadır.⁴ Belirtildiği gibi, o dönemde hız kazanan milliyetçilik akımının da bir diğer önemli unsur olduğunu belirtmek gerekir. Bu akım, özellikle Osmanlı Ermenileri arasında, Osmanlı'nın doğu topraklarını da içine alan bağımsız bir Ermenistan kurma hedefini yaratmıştır.⁵

Ancak Ermeniler, bu büyük amaçlarını gerçekleştirmek için Osmanlı toplumu içerisinde çoğu kez sivil halka yönelik şiddet eylemlerini bir araç olarak seçmişlerdir. İşte bu noktada, bu gün iki toplum arasında oluşturduğu kuşku götürmez bir husumetin ve hatta düş-

² Genel olarak bakınız, Salahi Ramadan Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy*, (London: K. Rustem and Brother, 1987).

³ Bilal N. Şimşir, 'Ermeni Galesinin Tarihsel Kökeni Üzerine', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı 1, 2001, ss. 108-125, ss. 108-113.

⁴ Örneğin, Türk Tarihinde Ermeniler adlı eserde "Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler birdenbire durup dururken ve hiçbir sebep yokken isyana kalkmış, yaşadıkları ülkeye ve halkına kastetmiş değillerdir. Bu tutumun vebali, günahı ne Türklere ve ne de Ermenilere ait olmasa gerek" denmekte. Azmi Süslü ve diğerleri, a.g.e., s. 118. Ayrıca Erdal İter, "Hem Ermeni, hem de Türk halkında ufak tefek hataların bulunduğu dair belgeler bulunmasına rağmen, olayların açık müsebbipleri ve tezgahlayıcılarının, belgeler ışığında araştırıldığında Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan batılı devletlerin olduğu görülecektir", yorumunda bulunmakta. Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1996).

⁵ Şimşir, 'Ermeni Galesinin...', ss. 118-119.

manlılığın kıvılcımı ateşlenmiştir. Ortaya çıkan şiddet sarmalı, 1920'lerden 1980'li yılların ortalarına kadar Türkiye Cumhuriyeti'ne de yönelmiş ve kısmen Ermeni soykırımı iddiasına dayandırılan bir "intikam" kavramı ile meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Sonuçta günümüzde "Ermeni terörü" kavramı, "Ermeni sorunu" kavramı kadar tanınır hale gelmiştir.⁶

Fakat, Ermeni terörünün en yoğun olduğu dönemlerde dahi bu eylemlerin "terör" kavramı ile tanımlanamayacağı özellikle Ermenilerce sık sık dile getirilmiştir.⁷ Bu iddiaların yankı getirmesinin gerisinde, Ermenilerin kendi eylemlerini "meşrulaştıran" sebepler öne sürmelerinin yanında terör kavramının hala yaygın kabul gören bir hukuksal tanımının yapılamamış olmasının da etkisi büyüktür. Bazılarının "terörizm" ve "terörist" diye nitelediklerini, başkaları "özgürlük savaşı" ve "özgürlük savaşçısı" olarak nitelendirilmektedir.⁸

Çalışmamızda terörizm kavramı üzerine uyumsuzluk noktaları ve terörizm kavramının temel özellikleri incelendikten sonra Ermenilerce gerçekleştirilen ayaklanma, saldırı, yaralama ve öldürme türünden şiddet içeren eylemler genel hatları ile hatırlatılacaktır. Sonuçta, Ermeni terör eylemlerinin hukuksal olarak değerlendirildiğinde terörizm kavramı çerçevesinde ne tür özellikler gösterdiği ortaya konabilecektir.

TERÖRİZM

1. Niçin Bir Tanım?

Terörizmin yüzyıllar öncesine dayanan uzun geçmişine rağmen terörizm olarak nitelenen eylemlerin bir önceki yüzyıl içerisinde sayıca önemli bir artış ve nitelikçe önemli değişiklikler gösterdiği de bir gerçektir.⁹ Öte yandan, bu türden faaliyetler çoğu kez bir ülkenin siyasi sınırlarını aşarak günümüzde bütün dünyanın ortak meselesi haline de gelmiştir. Bu nedenle, devletlerin çoğunluğunun üzerinde anlaştığı hukuksal bir "terörizm" tanımının önemi büyük oranda terörizme karşı ulusal veya uluslararası boyutta yürütülecek

⁶ Genel bir değerlendirme için, bakınız Michael M. Gunter, *Pursuing the Just Cause of Their People, A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, (New York, Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 1986).

⁷ Gunter, *Pursuing...*, ss. 13-14.

⁸ Nicolas K. Laos, 'Fighting Terrorism: What Can International Law Do?' *Perceptions, Journal of International Affairs*, March-May 2000, Vol. V, No. 1.

⁹ W. Laqueur, 'Post-Modern Terrorism', *Foreign Affairs*, Vol. 75, No. 5, 1996, ss. 24-36.

etkin bir mücadele gereğinden kaynaklanmaktadır. Daha ileride de-
ğinileceği gibi, günümüze kadar, terörizmin önlenmesine ilişkin ge-
niş katılımlı bazı uluslararası sözleşmeler de oluşturulmuştur.

Fakat terörizme karşı yürütülecek mücadelenin ve bu yöndeki
hukuksal yükümlülüklerin pratikte bir şey ifade edebilmesi için ge-
reken en temel şart, bu eylemi herkesin aynı şekilde tanımlaması,
yani her ülkenin üzerinde anlaştığı bir terörizm tanımının oluşmuş
olmasıdır. Böylelikle, teröristleri cezalandırmayı gerçekten isteyen
devletlerin hukuksal boşluklardan dolayı etkisiz kalmaları önlene-
bilecektir. Öte yandan, sempati
duydıkları "terörist grupları" ce-
zalandırmak istemeyen ülkele-
rin de bu yükümlülükten kaç-
maları zorlaşacaktır.

En az bunlar kadar önemli
bir başka neden ise, genel bir
terörizm tanımının yokluğunun,
hukukun terörist gruplara yöne-
lik caydırıcı etkisini yitirmesine
yol açmasıdır. Terörizmi terö-
rizm olarak tanımlamayan ülke-
ler var oldukça, bu faaliyetleri
gerçekleştirenler için her zaman
sığınılacak güvenli bir mekan
(safe heaven) mevcut olacaktır.

Bu durum, eylemcilerin eylemlerini, hukuk baskısı olmadan rahat-
ça ve hatta artırarak yapmalarına ortam sağlayacaktır.

**Fakat terörizme karşı
yürütülecek mücadelenin
ve bu yöndeki hukuksal
yükümlülüklerin pratikte
bir şey ifade edebilmesi
için gereken en temel
şart, bu eylemi herkesin
aynı şekilde tanımlaması,
yani her ülkenin üzerinde
anlaştığı bir terörizm
tanımının oluşmuş
olmasıdır.**

2. Terör Kavramının Tanımı Üzerine Karmaşa ve Sebepleri

Ancak, terörizm kavramının tanımı üzerinde günümüzde hala
bir fikir birliği mevcut değildir.¹⁰ Bu nedenle, devlet otoritesi dışın-
daki birimlerin şiddet içeren bütün eylemlerinin mi, yoksa bunlar
arasında yalnızca belirli niteliklere sahip olanlarının mı terörizm sa-
yılacağı hukuksal olarak hala belirginleşmiş değildir.

¹⁰ Terörizm, uluslararası terörizm ve terörist kavramları üzerine özellikle Türkçe'de yazılmış eserlerin çoğunlu-
ğunun vurgu yaptığı temel bir nokta, terörizm kavramının genel olarak kabul görmüş bir tanımının halen
mevcut olmadığıdır. Örneğin bakınız, Tuncer Günay, *Türkiye'de Terör ve Terörizm* (Ankara: Berikan, 2001),
s. 3, 10; M. Sami Denker, *Uluslararası Terör, Türkiye ve PKK*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1997), s. 3; Ser-
taç Başeren, 'Terörizm: Kavramsal bir Değer', içinde, Ümit Özdağ ve Osman Metin Öztürk, (der.), *Terörizm
İncelenmeleri; Teori, Örgütler, Olaylar*. (Ankara: ASAM, 2000), ss. 1-15.

Tanım üzerinde hala bir antlaşma oluşmamış olmasının doğrudan bazı nedenleri vardır. Bunlardan birisi, şiddet içeren bir eylemin neredeyse sadece amacının ön plana çıkarılmasıdır. Bundan maksat, sempati duyulan bazı grupların eylemlerini meşrulaştırmak olarak kendini göstermektedir.

Ancak bu vurgu pratikte önemli sonuçlar yaratmaktadır. Öncelikle, demokratik sistemle yönetilen kimi devletlerin düşünce ve ifade özgürlüğü çerçevesinde bir miktar şiddet içerse dahi siyasal nitelikli eylemlere gösterdiği tolerans, amaç dolayısı ile oluşan yakın ilişki sonucu ya kasten, ya da kaçınılmaz olarak kimi terörist nitelikli suçlara da yönelebilmektedir. Örneğin birçok devletin yasal düzenlemeleri siyasal suçları (political offences) iade dışı tutmaktadır. Veya, ülkelerin kendilerine sığınmış insanlara siyasal sığınma hakkı tanırken daha çok politik suçlu olup olmadıklarına bakmaları, bu kez teröristlerin bu devletlerce himaye edilmesi ile sonuçlanmaktadır.

Öte yandan, amaca yapılan vurgu terörizm ile siyasal suçlar arasındakiine benzer bir biçimde terörizm ile ulusal kurtuluş mücadeleleri arasında da bir ayrım karmaşasının yaşanmasına neden olmaktadır. Gerçekten de, tıpkı bazı siyasal suçlarda olduğu gibi, geleceğini tayin etme (self-determinasyon) hakkına dayanan ulusal kurtuluş mücadelesi türünden eylemlerde de, kimi devletlerce haklı bulunan amaç yada amaçlara rastlanmaktadır. Sonuçta, bir kesimin "terörizm" dediğine diğeri "ulusal kurtuluş hareketi" (national liberation movement) veya bir kesimin "terörist" dediğine diğeri "özgürlük savaşçısı" (freedom fighter) diyebilmektedir.

Terörizmin farklı tanımlara muhatap olmasının bir ikinci temel nedeni, terörizmle diğeri bazı eylemler arasında nitelikleri açısından da benzerliklerin bulunmasıdır. Özellikle ulusal kurtuluş mücadeleleri ve terörizmin yöneldikleri hedefler ve kullandıkları yöntemler çoğu kez yakın benzerlikler göstermektedir.¹¹ Kurtuluş mücadelelerinde ve terörizmde hedef daima kurulu otorite ve onunla ilişkin kurum ve kişilerdir ve kullanılan yöntemler çoğu kez şiddet içerir.

Öte yandan devletin şiddete başvurduğu durumlarda, nitelik benzerliği nedeni ile bu tür eylemlerle terörizm arasında bir ayrım güçlüğü doğmaktadır.¹² Bu durumda, eylemi devletin yapıyor olma-

¹¹ Örneğin, 1993'e kadar Filistin Kurtuluş Örgütü İsrail için terörist bir organizasyondur, ama Araplar için bir ulusal kurtuluş mücadelesi veren organizasyondur. Benzeri karmaşa, Kuzey İrlanda'da IRA ve İspanya'da ETA üzerinde de yaşanmaktadır.

¹² Laos, a.g.e.

sı bu eylemlerin terörizm tanımı içerisinde alınmaması gerektiği gibi bir eğilim doğurmaktadır.

Terörizmin tanımındaki karmaşanın üçüncü sebebi ise özellikle amaç açısından bakıldığında terörizmin günümüzde iyice karmaşık bir hal almasıdır. Kimi terörist eylemler doğrudan bir devlet otoritesini yıkmaya yada zayıflatmaya ve yeni bir sistem kurmaya yönelik, kimi eylemler ayrılıkçı olabiliyor. Veya bazı terörist grupların eylemleri sadece belirli hakların kabul edilmesini sağlamaya yönelmiş de olabilir. Hatta, terörist eylemler, tamamen devletin dışında, nihai bir hedefe de yönelmiş olabilir. Örneğin terör etkinlikleri, belirli bir toplumsal gruba zarar vermek yada ortadan kaldırmak yada büyük bir şirketi zayıflatmak, ya da ortadan kaldırmak gibi kamusal otorite dışı nihai hedeflere de yönelebilmektedir.

Terörizm tanımını güçleştiren unsurdan sonuncusu ise, özellikle medyanın 'terörizm' yada 'terörist' kavramlarını çoğu kez titiz bir inceleme yapmadan kullanma rahatlığı göstermeleridir. Her ne kadar bu unsur, daha önceki sebeplerle ilişkili olabilecek, hatta onların bir sonucu olarak görülebilecekken, sadece bilgisizlik ve özensizlik, yanlış kullanımlara yol açmakta ve sonuçta terörizmin bir tanımının yapılmasında zorluklar oluşturmaktadır.

Terörizmle kimi eylemler arasında yukarıda belirtilen amaç ve nitelik açısından benzerlikler ve diğer bazı özel sebepler ışığında, devletler ya da kişiler bu sebepler sonucu objektif-genel geçer bir tarif yapmakta zorlanmakta ya da bu sebepler sonucu ortaya çıkan girift durumu da kullanarak kasıtlı olarak terörizm tanımlamalarında tercihli yollar seçmektedirler. Ermeni terörünün tarihi, bu tür zaafiyetlerden doğan unsurlarla doludur. Ermeni terörizminin bu açılardan niteliğini incelemeyen önce Ermeni şiddet olaylarına bir göz atmak gerekmektedir.

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ERMENİ KÖKENLİ ŞİDDET EYLEMLERİ

1. Osmanlı Dönemi

Osmanlı Ermeni toplumunun 1800'lü yılların başında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde bir sorun haline gelmeye başlamasının en somut göstergesi, Ermenilerce kurulan dernek ve cemiyetlerin gerçekleştirdikleri terör eylemleri olmuştur. Eylemleriyle Osmanlı Devleti'ni parçalayamayacaklarının farkında olan Ermeni grupları Batılı büyük devletlerin dikkatini çekerek onların Osmanlı

Osmanlı Ermeni toplumunun 1800'lü yılların başında bir sorun haline gelmeye başlamasının en somut göstergesi, Ermenilerce kurulan dernek ve cemiyetlerin gerçekleştirdikleri terör eylemleri olmuştur.

gelmiş ve Batılı devletlerin antlaşmayı istismarları sonucu direkt müdahalelerine yasal zemin oluşturmuştur.¹³

Ermenilerin, hem sorunu gündemde tutup dış müdahale ve destek sağlamak hem de kendileri açısından mücadeleyi devam ettirmek için çeşitli karşıklıklar yaratmaları, bu dönemler boyunca sürekli karşılaşılan bir durum olmuştur.¹⁴ Bu olayların bir kısmı münferit nümayişler, bir kısmı toplu isyanlar, bir kısmı ise cinayet ve suikastlar şeklinde kendisini göstermiştir. Halka açık yerlere bomba konulması, resmi görevlilerin öldürülmesi, kurbanların vücut organlarının kesilmesi, sabotajlar, hırsızlıklar ve benzeri eylemlerin izlerini İngiliz dokümanlarından da takip etmek mümkündür.¹⁵

Bu olayların gerisindeki yapılanma ise çoğunlukla Ermenilerce Osmanlı toprakları dışında yada içinde kurulan cemiyet ve derneklereydi. 1878'de Van'da Kızıl Haç derneği, 1881'de Erzurum'da Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) derneği, 1885'de Van'da İhtilalci Ermenistan Partisi kurulmuştu. 1890 yılında ise adı daha fazla duyulacak olan Taşnaksutyanyan (Tiflis Ermeni İhtilal Federasyonu) kuruldu. Amacı, ihtilalci çeteler kurmak, halkı silahlandırmak, hükümet yetkililerine ve Ermeni muhbirlerle karşı eylem düzenlemek ve sonuçta Ermeni bağımsızlığını sağlamaktı.¹⁶ Başlangıçta hayır

Devleti'ne müdahalesini ve Osmanlı Ermenilerine yardımlarını sağlamayı amaçlamışlardır. Bunda da başarılı olmuşlardı.

Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan kaynaklanan "Osmanlı Hıristiyanları'nın hamiliği" sıfatı ile bu türden müdahalelerini resmen yapabiliyordu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapılan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Ermenileri uluslararası bir sorun haline

¹³ Zira Antlaşma, Osmanlı devletine, Ermeniler için de islahat yapma yükümlülüğü getiriyor ve bunun takibini de İngiltere, Fransa ve Rusya'ya bırakıyordu. Antlaşmanın 16 ve 61. maddeleri, Ermeniler için 'islahat' yapmalarını ve çeşitli saldırılardan korunmalarını öngörüyordu. Azmi Süslü ve diğerleri, a.g.e., ss. 120-121.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Armenian Question*, (Ankara: 1975), ss. 12-13. Salahi R. Sonyel, *Turkey's Struggle for Liberation and the Armenians*, (Ankara: SAM Papers, 2001), s. 13.

¹⁵ Sonyel, *Turkey's...*, s. 14.

¹⁶ Yavuz Özgüldür ve diğerleri, a.g.e., ss. 155-161.

dernekleri olarak ortaya çıkmış Osmanlı'daki Ermeni dernekleri, sonuç olarak kısa süre içerisinde yukarıda bahsedilen olayların merkezleri haline gelmişlerdir.

Şiddet eylemleri yapılması içerisinde Ermeni kiliselerinin rolü de oldukça önemli bir yer tutmaktaydı. Denilebilir ki, Ermeni meselesinin teşekkülünde hareket noktası patrikhane, kiliseler ve okullardan başlamakta ve cemiyetler, komiteler, terör grupları ile devam etmektedir.¹⁷ Her isyanda Batının yansira patriklerin ve papazların da desteği ve rolü mevcuttur.¹⁸

Ermeni sorununun ortaya çıkması ve alevlenmesinde bu tür teşkilatların ve kiliselerin rolü somut bir çok kıskırtma ve kanlı olaylarla kendini göstermiştir. 1800'lü yılların sonu, Ermeni sorununun artık somut olaylara dönüştürüldüğü ilk yıllar olmuştur. 1882 ile 1904 yılları arasında 38 büyük çaplı Ermeni olaylarından ve isyanlarından bahsetmek kolaylıkla mümkündür. Bulardan yaklaşık 31 tanesi Birinci ve İkinci Sasun İsyanları (1894, 1897),¹⁹ Zeytun İsyanı (1895) ve Adana İsyanı (1909) gibi büyük çaplı isyanları da kapsayan Ermeni ayaklanmalarıdır.²⁰

Bunların yanı sıra, yaralama ve öldürmelerle sonuçlanmış önemli büyüklükte birçok kanlılıktan da bahsedilmesi gerekmektedir. 8 Aralık 1882 tarihli Anavatan Müdafileri Olayı, Mayıs 1889 da Armenekan çeteleri ile çatışma, Ağustos 1889 Musa Bey Olayı, 15 Temmuz 1890 tarihli Kumkapı nümayişi, 1892-1893 tarihleri arasındaki Merzifon, Kayseri ve Yozgat'ta cereyan etmiş olaylar, 30 Eylül 1895 tarihli Babıali olayı ve 14 Temmuz 1896 tarihli ve Taşnak komitesince planlanan Osmanlı Bankası baskını bu tür olaylar arasında sayılabilir.²¹

Daha spesifik olaylardan da bahsetmek mümkündür. 20 Haziran 1890'da Erzurum Saint Asalyan kilisesi aranırken karşı konulmuş ve iki subay ve bir jandarma eri şehit olmuştur. Kilisede Rusya'dan getirilmiş silahlar bulunmuştur. 1894 yılında Patrik Aşkıyan'a başarısız suikast girişimi olmuştur. 25 Ekim 1895 Cuma namazında, Müslümanlara bir saldırı yapılmış ve çıkan olaylarda 200'e yakın

¹⁷ Enver Yaşarbaş, *Ermeni Terörünün Tarihçesi*, (İstanbul: Petek Yayınları, 1984), ss. 1-42.

¹⁸ Örneğin, Patrik Mıgırdıç Hrimyan'ın ve Osmanlı Ermeni patriği İzmirliyan'ın faaliyetleri için, bakınız, Azmi Süslü ve diğerleri, a.g.e., ss. 129, 131.

¹⁹ Sasun ayaklanmasında Bitlis'in Sason ilçesinde, iki Hinçak üyesinin çabalarıyla Müslümanlarla Ermeniler arasında bir huzursuzluk, güvensizlik ve çatışmalar başlamıştır ve sonuçta Haziran 1894'de ciddi çatışmalar çıkmış ve Eylül sonuna kadar sürmüştür. Salahi R. Sonyel, *Turkey's Struggle...*, ss. 155-159.

²⁰ Binark, a.g.e., ss. 12-62; Süslü ve diğerleri, a.g.e., ss. 150-151.

²¹ Süslü ve diğerleri, a.g.e., ss. 150-151.

**Şiddet eylemleri
yapılanması içerisinde
Ermeni kiliselerinin rolü
de oldukça önemli bir yer
tutmaktaydı.**

Müslüman ve Ermeni ölmüştür. 1905'de II. Abdülhamit'e bir suikast girişimi olmuştur. 31 Mart Vakası sonrasında, Ermeniler 1909 yılı içerisinde Adana'da katliamlar gerçekleştirmişlerdir.²² 1904 ve 1906 yılları arasında ise toplam 105 kişi

Ermenilerce gerçekleştirilen suikastlarda öldürülmüştür. Bunlar arasında 32 tanesi muhbirlik yaptığı iddia edilen Ermenilere, 32 tanesi öldürülen Rus ve Türk yetkililerine aittir.²³

Birinci Dünya Savaşı boyunca Ermenilerin özellikle Türklere karşı eylemleri devam etmiştir ve hatta yoğunluk kazanmıştır da denebilir. Zira, savaş, Ermenilere, bağımsızlık amaçlarını gerçekleştirebilmek için faaliyetlerini daha rahat yürütecek bir ortam sağlıyordu.²⁴ Osmanlı Ermenileri ordudan ayrılıp sabotajlara ve çeşitli yerlerde isyan olaylarına da giriştiler ve savunmasız kalmış, Osmanlı köy ve kasabalarında büyük çaplı öldürme ve talan eylemlerine başladılar.²⁵ Bu tarzdan katliamlar en fazla Van ve Bitlis ili sınırları içerisinde olmuştur. Bu bölgelerde savaş boyunca 300,000 ila 400,000 arasında Kürt'ün Ermenilerce katledildiği belirtilmektedir.²⁶

2. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi

Savaştan sonra da Ermeni kökenli şiddet olayları devam etmiştir. 6-13 Şubat 1919 da Erivan da yapılan Batı Ermeni II. Kongresi'nde Talat, Cemil, ve Sait Halim Paşalar ile Dr. Nazım, Bahattin Şakir ve Cemil Azmi Beyler gibi Osmanlı idarecileri gıyabında yargılanıp mahkum edilmişiler ve buldukları yerde öldürülmesi için çalışmalar başlatılmıştır.

Bugünkü Ermeni terörizminin öncü birimi, 1920'lerde Batı Avrupa'da yaşayan birçok Osmanlı eski idarecilerine suikastlar düzenleyen Nemesis²⁷ adlı Taşnak alt örgütüdür.²⁸ Nemesis'in ilk kurbanı,

²² Ibid., ss. 94, 96, 98, 135, 136.

²³ Atıla Şehirli, *Türkiye'de Bölücü Terör Hareketleri ve Devletin Aldığı Tedbirler*, (İstanbul: Burak Yayınları, 2000), s. 206.

²⁴ Süslü ve diğerleri, a.g.e., ss. 196-197.

²⁵ Sonyel, *Turkey's Struggle...*, s. 16.

²⁶ Ibid., s. 24. Daha spesifik olaylar da belirtmek mümkündür. Örneğin, 26 Şubat 1915'te Arak manastırında (Muş) yapılan arama esnasında, 4 er ve bir Jandarma teğmeni şehit edilmiştir. Azmi Süslü ve diğerleri, a.g.e., s. 138.

²⁷ Eski Yunan adalet ve intikam tanrıçası.

²⁸ Şehirli, a.g.e., s. 207; Gunter, a.g.e., ss. 15-25.

15 Mart 1921 de Berlin'de bir caddede yürürken vurularak öldürülen Osmanlı içişleri eski bakanı Talat Paşa'dır.²⁹ 9 ay sonra (6 Aralık 1921) Osmanlı dışişleri eski bakanı Sait Halim Paşa, Roma'da bir Ermeni tarafından katledildi.³⁰ Eski Jön Türk yetkililerinden Bahattin Şakir Bey ve Cemal Azmi Bey, 17 Nisan 1922'de Berlin'de öldürüldü. Bundan birkaç ay sonra Cemal Paşa, iki Ermeni tarafından 21 Temmuz 1922'de yaverleri Binbaşı Nusret ve Teğmen Süreyya Bey ile birlikte Tiflis'te öldürüldü.³¹ 26 Eylül 1923'te Amerika Ermeni Başpiskoposu Leon Tourian, bir ayın sırasında New York'ta öldürülmüştür.

Fakat, Ermeni terörünün şiddetlenmeye başladığı yıllar 1970'li yıllar olmuştur. 1973'te münferit bir olay olarak başlayan Ermeni kökenli terör eylemleri 1974'den sonra Türk dış temsilciliklerine, Türk Hava Yolları bürolarına, ve özellikle diplomatlara yönelmiştir. Ermeni kökenli Kaliforniyalı Geourgen Yanikian, Los Angeles Türk Başkonsolosu Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir'i bir otel odasında vurarak öldürdü. Bu cinayetlerden sonra Ermeni terör örgütleri ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Örgütü)³² ve JCAG (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) terör eylemlerini başlattı. 1975 Lübnan İç Savaşı ve duyarlı ortamın etkisi ile de Ermeni şiddet eylemleri giderek arttı.

1973 yılı ile 1985 yılları arası dönemde, Türkiye sınırları dışında Ermeni kökenli eylemlerde öldürülen kişi sayısının toplam 45 olduğu belirtilmektedir. Öldürülen toplam Türk vatandaşı sayısı 34'tür. Bunlardan 4'ü Türk büyükelçileridir. 6 tanesi başkonsolos ya da konsolostur. Geriye kalanlar Türk diplomat yakınları veya elçilik ya da konsolosluk mensuplarıdır. Öldürülen 45 kişiden 11 tanesi ise yabancı uyruklu kişilerdi. Fakat bunlardan bir kısmı Türk elçilik ya da konsolosluklarında çalışan memurlardır.³³

²⁹ Bu suikastın faili, Soghomon Tehlirian'dır.

³⁰ Bu suikastın faili Arshavir Shirakian'dır.

³¹ Atilla Şehirli, a.g.e., s. 208. Ermeni komiteciler Atatürk'e de suikast planlamışlar fakat Türk güvenlik yetkililerince Mayıs 1925'te önlenmiştir. 1927'te bir başka girişim İstanbul'da önlenmiştir. Ibid., s. 209.

³² 1975 de Lübnan'da kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için, bakınız, Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism, the Past, the Present, the Prospects*, (Oxford: Westview Press, 1991), s. 26.

³³ Zafer Özkan, *Tarihsel Akış İçinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*. (İstanbul: 2001), ss. 208-209. Atilla Şehirli'nin incelemesine göre, 1973-1987 arası yıllarda Ermeni terörist saldırıları sonucunda 28 Türk diplomatı, 34 Türk olmayan kişi öldürülmüştür. Toplam 197 olayda 42 Türk katledilmiştir. Bunların dışında birçok suikast girişimi de gerçekleşmeden önlenmiştir. Atilla Şehirli, a.g.e., s. 238, 239. Bir internet sitesinde ise öldürülen Türk diplomat sayısının 34 olduğu belirtilmektedir. Bakınız, www.ermenisorunu.gen.tr/. Profesör Mümtaz Soysal'ın Orly Davası'ndaki (19 Şubat-2 Mart 1985) beyanında, Ermeni terörü sonucu toplam 42 Türk'ün öldürüldüğünü, bunlardan 31 tanesinin diplomat ve memur olduğunu belirtmiştir. Bakınız, *Ermeni İddiaları ve Tarihi Gerçekler* (Ankara: Dışişleri Bakanlığı: Stratejik Araştırma Merkezi, 1998), s. 49.

Ermeni terörü sadece Türklere yönelmiş de değildi. Ermeni terörünün başlangıcında ilk yapılan eylemlerden birisi 1975’de Ermenilerin Amerika’ya göçünü teşvik eden Dünya Kiliseler Birliği’nin Beyrut’taki bir bürosuna yapılan saldırıdır. ASALA’nın, Türkiye’nin dışarıdaki diplomatik temsilcilerine yaptığı saldırılar, 22 Ekim 1975’te Türkiye’nin Avusturya Büyükelçisi Daniş Tunalgil’in Viyana’da öldürülmesi ile başlamıştır. Sadece iki gün sonra, 24 Ekim’de Fransa Büyükelçisi İsmail Erez ve şoförü Talip Şener, Paris’te öldürüldü. Saldırını ASALA üstlendi.

1978 Kasım’ında, ASALA, “batılı emperyalist devletler, Siyonizm, ve Türkiye’deki faşist rejimle” ilişkilerini sürdüren tüm devletlere yönelik bir deklarasyon yayımlayarak bu hedeflere de saldırıya başlamıştır.³⁴ Örneğin ASALA’ya atfedilen 171 saldırıdan 70 tanesi Türkiye’ye diğerleri başka ülkelere yöneltmiştir.³⁵ Ermeni terör eylemlerinin en çok cereyan ettiği ülkeler Fransa, İsviçre, İtalya, ve Lübnan dır. Yunanistan, Rusya, Portekiz, Kanada, İspanya, İngiltere, Almanya, Danimarka, Belçika, Avusturya, Hollanda, Avustralya, İran ve Irak gibi ülkelerde de çeşitli sayıda Ermeni şiddet olayları gerçekleştirilmiştir. 1977-83 arasında Türkiye sınırları içerisinde 6 Ermeni kökenli şiddet olayı gerçekleşmiştir ve bunlar arasında 7 Ağustos 1982 tarihinde 9 kişinin öldüğü ve 72 kişinin yaralandığı Esenboğa havaalanına bombalı saldırı da vardır.

Özetlenen şiddete dayalı Ermeni eylemlerinin, kimilerinin özellikle 1980’li yıllarda iddia ettiği gibi gerçekten “terörizm sayılması” mümkün müdür? Şayet terörizm sayılacaklarsa ne tür niteliklere sahiptirler? Bu iki önemli sorunun cevabı günümüzde terörizm kavramının kazandığı özellikler çerçevesinde incelenmelidir. Ama önce, günümüzde terörizm kavramının ne ifade ettiği incelenmelidir.

TERÖRİZM VE ULUSLARARASI TERÖRİZM KAVRAMLARININ TANIMI

1. Çeşitli Terörizm Tanımları

Terörizm kavramının tanımı üzerinde genel bir uzlaşmanın henüz tam olarak sağlanamadığını daha önce belirtmiştik. Fakat bu durum, terörizmin tanımlanması yönünde önemli hiçbir ilerleme sağlanamamış ya da ortaya belirli bir terörizm tanımı çıkmamış ol-

³⁴ Francis P. Hyland, a.g.e., s. 29.

³⁵ Ibid.

duğunu ifade etmez. Bilakis, bir kısım unsurları dışında terörizmi oluşturan unsurlar üzerinde önemli bir fikir birliğinin mevcut olduğu söylenebilir.

Terörizm kavramlarının tanımlanması konusunda uluslararası alanda günümüze kadar yaşanan gelişmelere girmeden önce üzerinde kısaca durulması gereken konu, yukarıdaki kavramların linguistik olarak kökünü oluşturan "terör" kavramıdır. Kısaca belirtmek yeterli olacaktır ki, terör kavramı Latince bir kavram olup kısaca korku ve dehşet manalarına gelmektedir.³⁶ Dolayısı ile, insanlar üzerinde, hatta tek bir insan üzerinde dahi korku, endişe, şiddet yaratan herhangi bir münferit eylemi terör olarak nitelemek mümkündür.

Terörizm kavramının tanımlandığı ilk uluslararası antlaşmanın, hiçbir zaman da yürürlüğe konamamış olan 1937 tarihli "Terörizmin Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Konvansiyon" (The Convention for the Prevention and Punishment of Terrorism) olduğu söylenebilir.

Fakat, terör ve terörizm arasındaki kök-türev ilişkisi, bu iki kavramın mana açısından aynı olduğu gibi bir sonuç doğurmamaktadır. Terör kavramının sonuna eklenen "izm" basit bir türevden ziyade, çok daha geniş kapsamlı ve birçok açıdan da kökten bağımsız bir kavramın oluşmasına neden olmaktadır.

Terörizm kavramının tanımlandığı ilk uluslararası antlaşmanın, hiçbir zaman da yürürlüğe konamamış olan 1937 tarihli "Terörizmin Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Konvansiyon" (The Convention for the Prevention and Punishment of Terrorism)³⁷ olduğu söylenebilir. Sözleşme terörizmi şu şekilde tanımlamaktadır:

"a) devlet başkanlarına, devlet başkanlarının yetkilerini kullanan şahıslara ve onların haleflerine ve seleflerine, b) yukarıdaki kişilerin eşlerine, c) kamu görevleri ile görevli veya eylemin kendilerine yöneltildiğinde bir kamu görevine sahip kişilere, öldürme, veya ciddi bedensel yaralama veya özgürlüğünü elinden alma maksadı ile yöneltilen her türlü eylem."³⁸

³⁶ Örneğin bakınız, M. Sami Denker, a.g.e., s. 3.

³⁷ İmzacı devletler: Belçika, Bulgaristan, Çekoslovakya, Fransa, Yunanistan, Hollanda, Romanya, İspanya, Türkiye, Yugoslavya, Arnavutluk, Arjantin, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, Mısır, Estonya, Norveç, Peru ve Venezüella.

³⁸ İlgili kısım, yazar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir ve İngilizce metin şöyledir: "any act intended to cause death or grievous bodily harm or loss of liberty to (a) heads of States, persons exercising the prerogatives of

Ayrıca terörizm, "bu tür maksatları gerçekleştirmek için isteyerek kamu malına zarar verme ve hayatı tehlikeye düşürme ve de üretim unsurlarına zarar verme eylemleri"³⁹ ni de kapsayacaktır.

Tanımından anlaşılan unsurlar arasından ilki, belirtilen kişilere yönelik öldürme, yaralama ve tutsak alma maksatlı bütün eylemlerin terörist eylem sayıldığıdır. İkinci olarak, eylemin yöneldiği hedefler tanım açısından sınırlı tutulmuştur. Sadece, devlet başkanlarına, onların yetkilerini kullananlara, devlet başkanlarının halef ya da seleflerine ve de kamu görevlilerine, görevli oldukları esnada yönelmiş olan bu türden eylemler terörizm kapsamı içerisinde değerlendirilecektir. Diğer önemli bir nokta ise, tanımın herhangi bir amaç ayrımı yapmamasının da gösterdiği gibi, eylemlerin nihai amacının ne olduğunun önemli olmamasıdır. Dolayısı ile güdülen amacın niteliği eylemin terörist olup olmaması ile ilişkili değildir.

Ancak tanımında önemli eksiklikler göze çarpmakta. Öncelikle, bu tür eylemlerin münferit ya da sistematik olup olmadığının terörizm tanımı açısından etkisine değinilmemiştir. İkinci olarak da, sadece resmi görevlilere yönelen bu türden eylemler terörizm kapsamına dahil edilmiş ama sivillere veya topluma yönelmiş eylemler üzerinde durulmamıştır. Ayrıca, bu tür eylemlerin asıl maksadının niteliği de belirtilmemiştir. Asıl amaç şahsi mi ya da daha geniş kapsamlı bir siyasi ya da kültürel vb. nitelikte bir maksat mı olduğu tanım açısından önem taşımamaktadır.

Terörizmin tanım açısından bir başka önemli sözleşme ise "Terörizmin Önlenmesi İçin Avrupa Konvansiyonu" (The European Convention on the Suppression of Terrorism) dur. Fakat bu sözleşme, açık bir terörizm tanımı yapmaktan ziyade 1. maddesinde, teröristlerin yargıdan ve cezalandırmadan kaçmalarının engellenmesi maksadıyla hangi eylemlerin, taraf devletler arasında iade maksadı açısından "siyasi eylemler" (political offences) ya da "siyasi eylemlerle ilgili eylemler" olarak tanımlanamayacağını saymakta ve diğer maddelerinde de taraf devletlerin uyması gereken ilgili bazı prensipleri sıralamaktadır.

Siyasi veya siyasi eylemlerle ilgili eylemler olmayan eylemlerin tanımlanmasında 1. Madde, ilk iki fıkrasında diğer bazı uluslararası konvansiyonlarla tanımlanmış spesifik eylemlere atıf yapmakta.

heads of States and their hereditary or designated successors, (b) wives and husbands of the above-mentioned persons, (c) persons charged with public functions or holding public positions when the act is directed against them in their public capacity"

39 ilgili kısım, yazar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir ve İngilizce metni şöyledir: "willful acts of damaging public property, endangering lives as well as manufacturing machines with a view towards committing such acts anywhere."

Bunlardan ilki, 16 Aralık 1970 de La Hey'de imzalanmış olan "Uçakların Yasadışı Ele Geçirilmesinin Önlenmesine İlişkin Konvansiyon" çerçevesindeki eylemlerdir. İkincisi ise, 23 Eylül 1971'de Montreal'de imzalanan "Sivil Havacılığa Karşı Yasadışı Eylemlerin Önlenmesine Dair Konvansiyon" çerçevesindeki eylemlerdir.

İkinci bir kategori eylem ise, herhangi bir uluslararası sözleşmeye atıf yapılmaksızın "diplomatik temsilciler dahil olmak üzere uluslararası korunan kişilerin hayatına, fiziksel bütünlüğüne veya özgürlüğüne karşı saldırı içeren eylemler" olarak tanımlanmaktadır. Konvansiyonun spesifik olarak ortaya koyduğu bir başka eylem kategorisi ise "adam kaçırma, rehin alma veya ciddi düzeyde yasadışı alıkoyma" eylemlerinden oluşmaktadır. Diğer yandan "insanları tehdit edecek biçimde bomba, el bombası, roket, otomatik silah veya mektup ya da paket bombalar kullanılmasını içeren eylemler" de siyasi veya siyasi eylemlerle ilgili eylemler olarak tanımlanamayacaktır. Son olarak Konvansiyon, yukarıda sayılan eylemleri gerçekleştirme girişiminin, yada bu eylemleri gerçekleştiren ya da gerçekleştirme teşebbüsünde bulunan eylemcinin yanında yer alarak katılmanın da aynı kategoride değerlendirileceğini belirtmektedir.

Konvansiyon'un 2. Madde'si, daha genel bir tanım yaparak, 1. Madde'de sayılanların dışında bir kişinin hayatına, fiziksel bütünlüğüne veya özgürlüğüne karşı şiddet içeren herhangi bir eylemin de siyasi eylem yada siyasi eylemlerle ilgili eylemler sayılarak iade kapsamı dışına çıkarılmayacağını belirtmekte. Ayrıca aynı durumun, insanlar için toplu bir tehlike yaratacak biçimde mallara karşı yapılan ya da yapma girişimleri için de geçerli olduğu vurgulanmaktadır.

Bu tanımlarda göze çarpan ilk önemli unsur, eylemin hangi maksatla yapıldığının özellikle belirtilmemesidir. Böylece, belli politik amaçları için yapılan bu türden eylemlerin haklı gösterilmesi, ya da iade kapsamı dışında sayılmasının mümkün olamayacağı gibi bir sonuç çıkarılmalıdır. Ama tanımların en önemli eksiği, normal bir terör eylemi yada suçtan terörizmi ayıracak bir tanım yapmıyor olmasıdır. Oysa, bu eylemlerin, niteliği ne olursa olsun çoğu kez politik amaç ya da amaçları gerçekleştirmek için yapılan bu türden sistematik eylemler olarak tanımlanması gereğidir. Dolayısı ile, bu sözleşme terörizmi tanımlamaktan ziyade hangi tür eylemlerin siyasi eylemler sayılmayıp iade kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirlemeye çalışmaktadır. Bir başka deyişle, sözleşme açısından iade kapsamına giren bir eylem mutlaka terörizm kapsamında olmak durumunda değildir.

Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, 1994 yılında yayınladığı 49/60 sayılı deklarasyonun ekinde (annex) önemli bir tanımlama yapmaktadır. Deklarasyon şöyle bir ifadeye yer vermektedir:

"politik sebeplerle yapılan ve toplumda, bir insan topluluğunda veya belirli insanlarda bir korku ortamı yaratacak cezai eylemler, siyasi, filozofik, ideolojik, etnik, ırksal, dini veya herhangi bir gerekçe ile haklı gösterilemez".⁴⁰

Bu tanımdan, genel olarak terörizmin tanımlandığı sonucunu çıkarabiliriz. Zira, önemli bir özellik olarak, terörist eylemlerin bir siyasi maksadı olduğu vurgulanmakta, siyasi, filozofik, ideolojik, etnik, ırksal veya herhangi bir gerekçe ile haklı gösterilmemesi gerektiğidir. Böylece, herhangi bir ulusal kurtuluş mücadelesinde dahi kullanılan yöntemler toplum içerisinde ya da belirli bir grup arasında korku ve dehşet yaratmak maksadı ile yapıldığı ölçüde terörizme başvuruyor sayılmalıdır.

Toplumda, bir grup insan arasında yada belirli insanlar arasında bir korku durumu yaratan ve suç oluşturan eylemler olduğu da vurgulanan bir başka özelliktir. Böylece, eylem resmi sıfatlı kişilere yönelbileceği gibi, sivil insanlara da yönelmiş olabilir. Hatta tek bir kişiye yönelmiş bu türden bir eylem, eğer belirli kişiler arasında veya toplumda korku yaratmak maksadı taşıyorsa yine de terörist eylem sayılacaktır. Bu deklarasyon ayrıca bir çok uluslararası sözleşmeye de atıf yaparak bunların yasakladığı eylemlerin gerçekleştirilmesinin de terörizm olacağını ifade etmekte.

Yukarda değinilen kimi uluslararası belgelerin yaptığı tanımların dışında ve de daha kapsamlı olanları da terörizm literatüründe bulunmaktadır. Bu konudaki literatürün terörizmin tanımı konusunda da objektif ve öncü olması gerektiğinden hareketle, terörizm tanımının, terörizmle mücadele açısından aslında nasıl olması gerektiğini gösterdiğini de söyleyebiliriz.

Dolayısı ile bu çerçevede yapılan tanımların kimi geniş kapsamlıdır. Örneğin, bu tarzda tanımlara göre terörizm, belirli bir siyasi ve sosyal amaç için toplumun bütünü veya bir kesimini yıldırmak, sindirmek, gerektiğinde ortadan kaldırmak için grupların amaçlarına ulaşmaya kadar her türlü şiddet eylemlerini ihtiva

⁴⁰ Yazar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bakınız, Annex, I. Kısım. İngilizce metin şöyledir: "Criminal acts intended or calculated to provoke a state of terror in the general public, a group of persons or particular persons for political purposes are in any circumstance unjustifiable, whatever the considerations of a political, philosophical, ideological, racial, ethnic, religious or any other nature that may be invoked to justify them;"

eden sistematik hareketlerdir. Siyasi amacı daha da belirgin hale getiren ve terörizmi, toplumun yapısını ve kamu otoritesini yıkmak, rejimin temel niteliğini değiştirmek için korkutma, sindirme, yıldırma, şiddet eylemlerinin bütünüdür" diye tanımlayanlar da mevcuttur. Bu çerçevede D. Spinellis'in tanımını özellikle belirtmek gerekmektedir:

"Belirli maksatlarla, özellikle de sosyo-politik karakterli ideolojik, filozofik maksatlarla, belirli kişilere veya ayırım yapmaksızın masum vatandaşlara karşı ciddi şiddet suçları gerçekleştirerek, kişilere veya kişi gruplarına veya geniş toplum kesimine korku salmaktır".⁴¹

Bir başka spesifik tanım, eylemleri gerçekleştirenlerin niteliğine açıklık getirmekte ve terörizmi "önceden belirlenmiş amaçlara ulaşmak için sistematik olarak şiddete başvuran bir örgütlenmiş grup yada partinin kullandığı yöntemdir" diye tanımlamaktadır.⁴²

Literatür tanımlarından doğal olarak daha sübjektif olacak ve her ülkenin daha çok kendi ihtiyaçları açısından kendi iç hukuk sistemlerinde terör tanımları oluşturmuş olmaları da söz konusudur.⁴³ Örneğin ABD Savunma Bakanlığı'nın tanımına göre terörizm, "çoğu kez politik veya ideolojik maksatlarla, hükümetleri veya toplumu yıldırmak veya korkutmak niyeti ile devrimci bir grup tarafından kişilere veya mülke karşı yapılan hukuk dışı şiddet kullanma veya şiddet kullanma tehdidi" olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴ ABD Dışişleri Bakanlığı'na göre ise terörizm, "önceden planlanmış, siyasi olarak motive edilmiş, alt gruplar veya gizli devlet birimlerince çatışma dışı hedeflere yönelik gerçekleştirilen şiddet" olarak tanımlanmaktadır.

⁴¹ İngilizce ifadesi: "Terrorism is the causing of terror to individuals or to groups of them or to the community at large, by committing serious violent crimes against certain individuals or indiscriminately against innocent citizens and with certain ends in view, especially ones of ideological, philosophical or socio-political character." D. Spinellis, 'Terrorism', Revue Hellenique de Droit International, 1994, ss. 445-462.

⁴² Tanımların hepsi için bakınız. M. Sami Denker, a.g.e., ss. 3-5.

⁴³ Laos şu yorumda bulunmakta: Before 1936, the legal framework for the prevention and punishment of terrorism was mainly restricted to the national level. Examples include a Hungarian law of 1921 providing "for the more active defense of the State and the society", a Bulgarian law for the defense of the state, a Yugoslav law of 1921 for the security and order of the state, a Romanian law of 1924 for the punishment of public-order offences and the Soviet penal code. However, an intergovernmental conference to repress terrorism opened in the League of Nations Palace on 1 November 1937, under the presidency of Count Henry Carton de Wiart of Belgium, elaborated the draft Convention for the Prevention and Punishment of Terrorism and another one that provided the necessary machinery by establishing the first international criminal court. Nicolas K. Laos, a.g.e.

⁴⁴ İngilizce metni: "unlawful use or threatened use of force by a revolutionary organization against individuals or property with the intention of coercing or intimidating governments or societies, often for political or ideological purposes."

ta.⁴⁵ ABD deki tanımların, yukarıdaki literatürde geçen tanımlara büyük benzerliği dikkat çekicidir.

3173 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Terörle Mücadele Yasası'nın yaptığı tanıma göre ise terörizm:

"Baskı, şiddet, çıkar, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit sistemlerinden biri ile Anayasa da belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini ve genel sağlığı bozmak maksatlarıyla, bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü eylemlerdir".

Söz konusu yasanın yaptığı tanımın özellikle terörizm eylemlerinin amaçlarını vurgulayıp belirgin hale getirdiği açıkça görülmektedir. Ve eylemlerin mutlaka, münferit kişilerce değil, bir örgüte mensup kişilerce gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Diğer açılardan da yukarıda belirtilen tanımlardan önemli bir farkı görülmemektedir.

Terörizm Kavramı

Tanımlamalardaki farklılıkların, farklı terörizm tanımlamalarından ziyade çeşitli terör türlerini ifade ettiği söylenebilir.⁴⁶ Dolayısı ile, yaygın bir terörizm tanımının mevcut olmamasından ziyade, bu tarz bir tanımın hala üzerinde çok fazla devletçe anlaşılmiş, geniş katımlı uluslararası sözleşmelere ve ulusal yasalara geçirilememiş olması gibi bir eksiklikten söz edilmelidir. Kaldı ki, birbirinden kısmen ayrılan ve yukarıda değinilen tanımlardan çıkan ve terörizm kavramının tanımının unsurları olarak kabul edilecek unsurlar mevcuttur.

Dolayısı ile, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu tanımların bazı ortak yönleri vardır ve bunlar şöyle sıralanabilir:

a) Terörizm kavramı içerisinde yasa dışı bir şiddet eylemi veya şiddet tehdidi vardır,

⁴⁵ İngilizce metni: "Premeditated, politically motivated violence perpetrated against non-combatant targets by sub-national groups or clandestine state agents." Source: Louis Rene Beres, 'The Meaning of Terrorism-Jurisprudential and Definitional Clarifications', Vanderbilt Journal of Transnational Law, Vol. 28, 1995.

⁴⁶ Daha çok ulaşılmak istenen hedefin niteliğine göre terörizm de çeşitli türlere ayrılmakta. Bölücü terör, ırksal terör, sosyal ve ideolojik terör, dinsel terör, gibi. M. Sami Denker, a.g.e., ss. 6-8; Sertaç Başeren, a.g.e., s. 4.

b) Şiddet eyleminin ya da tehdidinin bir devlet, sosyal sınıf, parti, örgüt veya bir kişi tarafından yapılması önemli değildir,

c) Şiddet eylemi veya tehdidi toplumda ya da belirli bir insan kitlesi arasında korku ve dehşet yaratır,

d) Şiddet eylemi veya bu eylemin toplumda yol açtığı korku, ideolojik, sosyal, etnik, dini, siyasi, ekonomik ve benzeri hedeflenen bir amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak, planlanarak kullanılır.

Ortak noktalardan da anlaşılacağı gibi, öngörülen amacın haklılığı, bir eylemin, şiddet veya şiddet tehdidi içerdiği, şiddetin veya şiddet tehdidinin herhangi bir grup tarafından sistematik bir yöntem olarak kullanıldığı, korku ve dehşet yarattığı ve hukuk dışı olduğu sürece terörist sayılmamasına yol açmayacaktır, açmamalıdır.

Belki de açıklığa kavuşturulması gereken son nokta şiddetin ne ifade ettiği olmalıdır. Bu bağlamda, hangi tür eylemlerin şiddet derecesine ulaştığı yani şiddet içerdiği, hangilerinin içermediğinin belirlenmesi, bir eylemin terörizm mi yoksa herhangi bir fikri savunmanın ifade özgürlüğü çerçevesinde meşru bir yolu mu olduğunun belirlenmesinde yegane esas teşkil etmektedir.⁴⁷

Şiddet kavramını 'zarar verici bir saldırı' olarak tanımlamak mümkündür.⁴⁸ Zarar kavramının alacağı şeklin çok değişik olabileceği ve yok etmeye kadar uzanabileceği de bir gerçektir. Fakat, zarar illa da insan vücuduna zarar veren maddi bir saldırı olarak ortaya çıkmayabilir. Her ne kadar, çoğu kez bu şekilde ortaya açıksa da, zihinsel ve duygusal bakımdan bireyde önemli ölçüde tahribata yol açan bir etki olarak da ortaya çıkabilir. Bu çerçevede kimi şiddet olayları sadece bireyin manevi bütünlüğünü koruyan hakların ihlal edilmesidir. Öte yandan, zarar sadece bireyin kendisine ve kişilik haklarına değil aynı zamanda mülke de yönelebilir ve sonuçta kişinin sadece bu çerçevedeki haklarını da ihlal edebilir.

Şiddetin bir başka ayırt edici özelliği de, sonuç olarak şiddet uygulayanın yarattığı etkinin karşı tarafı, iradesi, arzusu ve eğilimleri dışında bir sonuca yöneltmesidir. Terörizm açısından şiddetin ayırt edici bir başka özelliği de, sadece kişi iradesine aykırı olması değil aynı zamanda yasadışı olmasıdır. Ve nihayet, yukarıdaki özellikleri gereği kişi yada kişilerde korku ve endişe yaratıyor olmasıdır.

⁴⁷ Bakınız, Tuncer Günay, a.g.e., s. 10.

⁴⁸ M. Sami Denker, a.g.e., s. 15.

Uluslararası Terörizm Kavramı

Yukarıda ortaya konan terörizm kavramının temel unsurları, uluslararası terörizm kavramı için de aynen geçerlidir. Zira uluslararası terörizm, terörizmin özel bir şeklidir.⁴⁹ Hemen belirtmek gerekir ki, terörizm ve uluslararası terörizm arasındaki ayrım, terörizmle mücadelede farklı bir anlayış yaratacak bir ayrım değildir. Yani, uluslararası olmayan terörist eylemlere karşı direkt ilgili olmayan devletlerin mücadele yükümlülüğü ortadan kalkmamaktadır. Ayrım daha çok türseldir ve uluslararası terörizm kavramı yukarıda sayılan unsurlara ek bazı unsurları daha içermektedir.

Cherif Bassiouni uluslararası terörizmi:

“Gerçekleştiricilerinin kendileri için veya kendileri ya da bir devlet adına yapıp yapmadıklarından bağımsız olarak, bir sonuç elde etmek, veya bir talebin veya bir şikayetin propagandasını yapmak maksadı ile bir toplumun belli bir kesiminde terör yaratmak için gerçekleştirilen ideolojik olarak motive edilmiş ve uluslararası olarak gerçekleştirilen şiddet hareketleri stratejisidir.”

diye tanımlamaktadır.⁵⁰ Bu türden tanımların da gösterdiği şey, terörizm kavramının diğer unsurlarına ek olarak, uluslararası terörizm “uluslararası olarak gerçekleştirilmek” gibi bir niteliğe sahiptir. Lakin, terörizmin “uluslararası” niteliğinin nasıl ortaya çıkması gerektiği noktası çok net değildir. Zira, herhangi bir terörizm hareketinin uluslararası nitelik kazanması için, eylemin yöneldiği hedefin mi yoksa izlediği yol ve yöntemlerin mi dikkate alınacağı sorun yaratılabilir.

Bir terörist grup eylemlerini ve amacını belli bir ülkenin sınırları ile sınırlı tutmuş olabilir ama başka ülke ya da yabancı gruplardan destek görüyor olabilir veya değişik ulustan insanlarca kurulmuş ve yürütülüyor olabilir. Veya, nihai amacı uluslararası sistemi yıkmak, zarar vermek veya sistemde değişiklik yaratmak yada bir ülkede kurulmuş ama başka ülke ya da ülkelere karşı eylem yapmakta olabilir. Terörizm kavramının günümüzde, amaçları ve niteliği açısından aldığı karmaşık yapının sonuçları olan bu unsurlardan hangisi-

⁴⁹ Sertaç Başeren, a.g.e., s. 4

⁵⁰ İngilizce metni: “an ideologically motivated strategy of internationally proscribed violence designed to inspire terror within a particular segment of a given society in order to achieve a power-outcome or to propagandize a claim or grievance irrespective of whether its perpetrators are acting for and on behalf of themselves or on behalf of a state.” (‘A Policy-Oriented Inquiry into Different Forms and Manifestations of International Terrorism’, in Legal Responses to International Terrorism - US Procedural Aspects, 1988, s. 23).

ne ya da hangilerine tanım açısından önem verileceği, uluslararası nitelikteki terörizmin tanımını güçleştiren unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu noktada en net tanımlamada, terörizme uluslararası özelliğini kazandıran şeyin, eylemin bir yönü ile bir ülkenin sınırlarını aşması, örneğin failin ya da kurbanların ya da fiile bir şekilde iştirak edenlerin vatandaşlığı nedeni ile yada fiilin işlendiği yer nedeni bir ülkenin sınırlarını aşmasıdır.⁵¹ Dolayısı ile herhangi bir terörist eyleme uluslararası niteliğini veren şeyin, o eylemin eylem yada destek açısından, yada amaçları açısından bir ülkenin sınırlarını aşmasıdır denebilir. Sadece etki açısından da bir ülkenin sınırlarını aşmanın, bir eyleme uluslararası terörizm özelliği kazandırdığı bile söylenebilir.⁵²

İncelememizin yukarıdaki ilgili kısmı göstermiştir ki, özellikle 1800'lü yılların sonuna doğru çeşitli Ermeni örgüt ya da grupları tarafından gerçekleştirilen şiddet olaylarının belirgin bazı maksatları vardır.

TERÖRİZM KAVRAMI VE ERMENİ TERÖRÜ

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerindeki Ermeni kökenli şiddet olaylarını, üzerinde durulan terörizm ve uluslararası terörizm kavramları ışığında değerlendirdiğimizde ortaya şu sonuçlar çıkmaktadır.

Üzerinde öncelikle durulması gereken, Ermeni kökenli şiddet olaylarının belirli bir amaca ya da amaçlara yönelmiş olup olmadığıdır? Bir başka deyişle, Ermenilerce şiddet belirli bir amaca yönelik bir araç olarak mı kullanılmıştır?

İncelememizin yukarıdaki ilgili kısmı göstermiştir ki, özellikle 1800'lü yılların sonuna doğru çeşitli Ermeni örgüt ya da grupları tarafından gerçekleştirilen şiddet olaylarının belirgin bazı maksatları vardır. Türkiye'nin doğu bölgesinin önemli bir kısmını da içine alan bağımsız bir Ermenistan kurulması veya bir "Ermeni yurdu" oluşturulması, Ermeni şiddet olaylarının ilk başladığı 1800'lü yıllarda ana hedefini oluşturmuştur.⁵³ Bunun, dönemli güçlü akımı milliyetçili-

⁵¹ Sertaç Başeren, a.g.e., s. 4; Faruk Örgün, *Küresel Terör*, (İstanbul: Okumuş Adam, 2001), ss. 63-64.

⁵² Örneğin, A. Kalender, "milletlerarası etki yaratan eylemler" tanımlamasını kullanmakta. Ahmet Kalender, 'Organize Suçlar ve Terör'. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 53, Haziran 2001, s. 110.

⁵³ Bilal N. Şimşir, 'Ermeni Gailisi...', ss. 118-119.

ğın, ancak o yıllarda, şiddetin daha yakın amacının, huzursuzluk yaratarak diğer devletlerin özellikle de Rusya ve bazı Batılı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesinin ve Ermenilere yardımının sağlanması ve nihai hedef olan bağımsız Ermenistan'a giden yolun açılması olduğu belirtilmelidir. Tipik bir terörizm eyleminin yapmaya çalıştığı gibi gerçekleştirilen eylemler sembolikti ve nihayetinde amaç için propaganda yaratmaktaydı.

Bu noktada, Ermenilerin ulusal kurtuluş mücadelesi yürütüyor olduklarına dair iddianın özellikle incelenmesi gerekmektedir. Bu iddianın geçerliliği, öncelikle Osmanlı Ermeni Toplumunun kendi geleceğini tayin etme hakkına sahip olmasına bağlıdır. Bu hakkın hukuki niteliğine girmeksizin kısaca belirtmek yeterli olacaktır ki,

Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise bu tür eylemlerin amacı belirli oranda nitelik değiştirdi denebilir.

self-determinasyon hakkı sömürge altındaki toplumlar için ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında Uluslararası Hukuk'ta bir yer edinebilmiştir. Öte yanda, Osmanlı'nın Ermeni toplumuna yönelik bir şiddet veya sömürge niteliğinde bir rejim uyguladığına dair de tarihsel bir veri mevcut değildir. Aksine, Ermeni Toplumunun Osmanlı Devleti içerisinde, özellikle 1. Dünya Savaşı'na kadar geniş bir haklar ve özgürlükler temeline dayandığı yaygın biçimde kabul edilmektedir.⁵⁴

Bu çerçevede, Ermenilerin 1. Dünya Savaşı esnasındaki tutumları özellikle incelenmeye değer gözükmemekte. Osmanlı Ermenileri, savaş başlamadan önce kararlaştırdıkları gibi savaş esnasında kendi devletlerine karşı Ruslar'la işbirliği yapmışlardır. Bu işbirliğinin niteliği, sadece düzenli ordu saflarında yer almakla sınırlı kalmamış, cephe gerisinde savunmasız sivil halka saldırı eylemlerini de içermiştir. Bu durumda, savaş esnasında dahi terörizm amaca yönelik başvurulan bir yöntem olarak kullanılmıştır. Hatta bu dönemde, terörist eylemlerin nihai hedef olan doğu bölgesini içeren bağımsız Ermenistan kurulması hedefine doğrudan yöneldiği de söylenebilir. Zira, savaş esnasında sivil halka yönelik saldırıların bölgedeki Müslüman unsurları yıldırıp göçe zorlamak olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁵⁴ İbrahim Kaya, 'Soykırım Kavramı ve Ermeni İddiaları: Karşılaştırmalı Hukuksal ve Siyasi Boyut', içinde Sedat Laçiner, İbrahim Kaya ve Kamer Kasım, Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu Paneli (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2002), ss. 8, 9; Yavuz Özgüldür ve diğerleri, a.g.e., ss. 155-161; Sonyel, Turkey's Struggle..., ss. 9-16.

Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise bu tür eylemlerin amacı belirli oranda nitelik değiştirdi denebilir. Asıl hedef olan, doğu topraklarını da içine alan bir Ermenistan hedefinin yanı sıra, Osmanlı'nın Ermenilere yönelik iddia edilen kötü muamelelerinin ve sözde "Ermeni soykırımının" intikamının alınması ve de bu iddiaların propagandasının yapılarak yaygın kabulünün sağlanması hedefleri de güdülmeye başlanmıştır.⁵⁵ Öte yandan bu amaçlara, Türkiye'nin istikrarını ve bütünlüğünü bozma maksadı da eklenebilir. Zira, Ermeni terörünün arkasındaki en büyük gücün Sovyet Rusya olduğu ve bu desteğin Sovyet Rusya tarafından desteklenen Japon Kızı Ordusu, Kızıl Tugaylar gibi diğer Marksist-Leninist örgütler vasıtasınca verildiği belirtilmektedir.⁵⁶

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bir eylem türünün terörizm olup olmadığının belirlenmesinde, güdülen amacın haklılığı veya haksızlığının bir unsur olamayacağından hareketle, kimi devletlerce Ermenilerin Osmanlı Devleti zamanındaki veya Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki amaçlarının haklı bulunması, bu yasadışı şiddet olaylarının terörizm olarak nitelenemeyeceği gibi bir sonuç yaratmaz. Belirttiğimiz gibi, önemli olan amacın niteliği değil, başvuru yöntemlerinin sistematik bir biçimde yasadışı şiddet içermesi ve bu nitelikleri ile de korku ve dehşet yaratmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında, belirtilmesi gereken şudur ki, Ermeniler, bir yöntem olarak, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde, toplumun çeşitli kesimlerinde korku ve dehşet yaratan ve yasal olmayan şiddet eylemleri gerçekleştirmişler ve birçok insanı öldürmüşler, yaralamışlar veya çeşitli türden zararlar vermişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi bu eylemler, isyan, ayaklanma, bombalama, öldürme, yaralama gibi çeşitli şekiller almış ancak, hemen hepsi de şiddet içermiş ve sonuçta korku ve dehşet yaratmıştır.

Ermeni şiddet eylemlerinin bir başka özelliği ise bu eylemlerin, belirli örgütlerce, planlanarak sistematik bir biçimde gerçekleştirilmeleridir. Sonuçta bu eylemler münferit, belirli bir siyasi veya baş-

⁵⁵ ASALA terörünün hedefi Doğu Anadolu'nun Türkiye'den koparılması ve soykırımla suçladığı Türkiye'nin cezalandırılması olarak bilinmektedir. Bu çerçevede Türkiye ile iyi ilişkiler kuran ve Türkiye'ye yardım eden bütün devletler, ASALA'nın düşmanı ve terörünün hedefi olarak ilan edilmiştir. Öte yandan, sözde Ermeni soykırımının yaygın kabulünün sağlanması için çok değişik yöntemler kullanıldığı bir gerçektir. Bu doğrultuda örneğin sanatın nasıl kullanıldığı için, bakınız, Sedat Laçiner 'Ermeni Propagandası ve Sinema' içinde, Sedat Laçiner, İbrahim Kaya ve Kamer Kasım, Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu Paneli (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2002), ss. 35-72.

⁵⁶ Sovyet Rusya bağlantısı için, bakınız, Şehirli, a.g.e., ss. 218-222.

ka nitelikte bir amaçtan yoksun değildi.⁵⁷ 1970'li yıllarda Ermeni terörünü başlatan ilk eylemin münferit ve örgütsüz bir eylem olduğu belirtilmekte.⁵⁸ Ancak Ermeni kökenli eylemlerin hemen hepsinin gerisinde, bu eylemleri gerçekleştirmek maksadı ile kurulmuş bir Ermeni örgütü vardır.

Ermeni terör eylemleri ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir başka önemli özellik, bu eylemlerin yoğun bir biçimde uluslararası nitelik taşımasıdır. Daha 18. yüzyılda Taşnaksutyanyan gibi Ermeni terör grupları Osmanlı devletinin sınırları dışında kurulmuş ve bazı devletlerden önemli yardım almışlar ama eylemlerini Osmanlı Devleti sınırları içinde gerçekleştirmişleridir. Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki Ermeni terör olaylarını gerçekleştiren grupların da, dışarıda kurulmuş oldukları ve bazı ülkelerden destek alarak birçok ülkede ve bu arada Türkiye'de ve çoğu kez de Türk hedeflere yönelik birçok şiddet eylemleri gerçekleştirmiş oldukları yukarıda, ilgili kısımda anlatılmıştır.

Ancak yine de, Ermeni terörünün en yoğun olduğu dönemlerde, Ermeni terörüne karşı uluslararası mücadele belirgin bir biçimde etkisiz kalmıştır. Kendi topraklarında Türk hedeflere karşı terörist saldırılar gerçekleştirilen batılı devletler, eylemi gerçekleştirenlere karşı ya tepkisiz kalmışlar yada yargılayıp serbest bırakmışlardır.⁵⁹ Bu durumun gerisinde bir kastın yanı sıra, yukarıda incelenen terörizm kavramının tanımı üzerindeki karışıklığın da rolü önemli olmuştur.

⁵⁷ Bilal N. Şimşir buna ilişkin şu çarpıcı değerlendirmede bulunmakta: "Gerçekten hiçbir dönemde, başka hiçbir ülkenin diplomatları böylesine sistematik suikastlara maruz kalmamıştır. Tarihte de günümüzde de saldırıya uğramış ve can vermiş diplomatlar olmuştur, ama bunlar münferit ve istisnai olaylardır. Bizim uğradığımız suikastlar ise birbirini izleyen sistematik bir suikastlar dizisidir. Bilal N. Şimşir, 'Ermeni Terörü Kurbanı Şehit Diplomatlarımız Anıldı', Ermeni Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı 1, 2001, ss. 175-183, s. 176.

⁵⁸ Ermeni kökenli Kaliforniyalı Geourgen Yanikian, Los Angeles Türk başkonsolosu Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir'i bir otel odasında vurarak öldürdü ancak bu cinayetler herhangi bir Ermeni örgütü ile ilişkilendirilmemektedir.

⁵⁹ Örneğin, 1975-1983 yılları arasında Ermeni terörünün merkezi haline gelen ve 6 resmi Türk görevlisinin öldürüldüğü Fransa, hem yükümlü oldukları halde Türk görevlileri etkili korumamış, hem de katillerin çoğunu yakalamamış ve ele geçen teröristleri hak ettikleri cezalara çarptırmamıştır. Bakınız, Şimşir, Ermeni Terörü Kurbanları..., s. 178.

SON DÖNEM OSMANLI BÜROKRASİSİNDE AKRABA ERMENİLER*

Abdülhamit KIRMIZI**

Title: *The Relative Armenians in the Late Period of the Ottoman Bureaucracy*

Abstract: *The employment of the Christian groups in the Ottoman bureaucracy increased in the 19th century. Firstly the Greek Ottomans then the Armenians dominated many areas in the bureaucracy. In this context, the article argues that, compared with the other multinational empires, like Russia or Austria, the Ottoman Empire was an exception: For instance the Ottoman Ministry of Foreign Affairs and the coded communication of the State was dominated by the Armenian bureaucrats before and during the Abdulhamid reign. The author reminds that the Ottoman State granted crucial posts to the Christian groups including the Armenians. When the Jews were substituted to progromes in Russia, the Ottoman State appointed Armenian deputy governors to the Eastern Ottoman territories where there were Armenian uprisings. The Ottomans even appointed many from the tiny Polish minority as diplomat or military officer in the 19th century. The study also focuses on the function of the relative Armenians in the State service.*

Keywords: *19th Century, Armenians, Christian Groups in the Ottoman Empire, Ottoman Armenians, Ottoman Empire, Relative Bureaucrats, Turkish, Turkish Armenian Relations*

1. GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMINDA TANZİMAT'LA GELEN DEĞİŞİM

Fransız İhtilali'nden sonra milliyetçilik akımı çeşitli halkları bünyelerinde barındıran imparatorlukları tehdit etmeye başlamıştır. Uluslaşma yolundaki etnik topluluklar kendilerine hükmeden devletlere karşı ayrılıkçı örgütler kurarken, bu halkları yöneten imparatorluklar milliyetten öte bir sadakat bilincini geliştirerek tebâlarını devlete bağlayacak yeni siyasal arayışlara girmişlerdir.

Osmanlı devlet ricâli de milliyetçi hareketlerin geleneksel toplum dokusunu parçalamaya başlaması üzerine müslim - gayrimüslim eşitliğini sağlamaya yönelik reform çabalarını arttırmışlardır.

* Bu çalışma ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü tarafından ulusal çapta düzenlenmiş olan 2002 Ermeni Araştırmaları Yarışması'nda Türkiye birincisi seçilmiştir.

** Araştırmacı

Osmanlı devlet ricâli milliyetçi hareketlerin geleneksel toplum dokusunu parçalamaya başlaması üzerine müslim - gayrimüslim eşitliğini sağlamaya yönelik reform çabalarını arttırmışlardır.

Tanzimatçılar, imparatorluk çağında Osmanlıcılığı¹ din ayrımı gözetmeyen ortak bir sadâkat bilinci olarak tebâya kabullen-dirmeye çalıştıkları bu reform sürecinde, gayrimüslimlerin idarede temsili sorunuyla karşılaşmışlardır.

Osmanlı yurtseverliğinde birleşen kozmopolit bir yönetici elit oluşumuna müsâit bir devlet geleneğinin uzantısı olarak, 1840'larda kurulan yerel idare

meclislerde gayrimüslim cemaat temsilcileri yer almaya başlamışsa da,² asıl gelişmeler Osmanlı idaresinin Kırım Savaşı sırasında Tanzimat fikriyatını yeniden gözden geçirme ihtiyacı duyması üzerine gerçekleşmiştir. 1855'te, gayrimüslimlere imtiyazlar talep eden Paris Kongresi ve Viyana Protokolü üzerine Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin mülki memuriyete ve 'miralay' rütbesine kadar da askeriye kabul edileceğini sefâretlere bildirmiştir.³ Birkaç ay sonra Islahat Fermanı'nda padişah,

"teb'â-yı devlet-i aliyemin cümlesi herhangi milletden olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında meriyy'ül-icrâ olacak nizamata imtisâlen memuriyetlerde istihdâm olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tebâsından bulunanlar mekatib-i şahanemin nizamata mevzualarında gerek sinnce ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifâ eyledikleri takdirde cümlesi bila-fark u temyiz Devlet-i Aliyemin mekatib-i askeriyeye ve mülkiyesine kabul olunması"

gereğini ilân etmiştir.⁴ Gayrimüslimlerin devlet kademelerindeki istihdam durumu bundan sonra büyük bir değişime uğramış, yeni

¹ S. Akşin Somel yüzyıllardır süregelen yönetilenleri adaletle idare etme pragmatizminin 19. yy. koşullarına uygun şekil kazanmış bir mirasçısı olarak betimlediği Osmanlıcılık düşüncesini dört safhada ele almaktadır. 1. 1830'lar-1875, Babialî'nin otoriter merkezîyetçi siyaseti. 2. 1868-1878, Yeni Osmanlı muhalefeti ve Meşrutîyetçi pragmatizm çerçevesinde. 3. II.Abdülhamit mutlakîyetine karşı Jön-Türk muhalefetine görülen Osmanlıcılık. 4. II.Meşrutîyet Döneminde Osmanlıcılık. Bkz., Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (cilt 1): Tanzimat ve Meşrutîyet'in Birikimi, (İstanbul: 2001, ss. 88-116.

² İber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, ss. 33-45.

³ Ortaylı, *Tanzimattan...*, ss. 46.

⁴ Islahat Ferman-ı Alisi, Düstur I, 1 / ss. 7-14.

kurulan belediye, kaza, vilayet meclislerinden başka, devletin merkezde teşekkül ettirdiği meclislerde görev almaları sağlanmış, devletin değişik organlarına katılmaları teşvik edilmiş ve onlar da artan oranda bu kurumlarda yer almışlardır.⁵

Bir zamanlar kalemiye çevresinde tercüman⁶ ve diplomat olarak çalışan sadece birkaç Rum varken, 1876'ya gelinceye kadar Hristiyan memurun bulunmadığı devlet dairesi kalmamıştır.⁷ 1856'da gayrimüslim tebâya vâdedilenler kısa zamanda uygulamaya konmuş, birkaç ay içerisinde gayrimüslim teb'adan kimi temsilciler Meclis-i Vala'ya atanmıştır.⁸

Roderic Davison'a göre bu gayrimüslim bürokratlar, bir yanıyla değişim karşıtı görevlilerdir: Her biri Avrupa müdahalesine ve ayrılıkçı milliyetçi hareketlere karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlam savunucularıydılar; bu bakımdan hepsi muhafazakardı. Fakat aynı zamanda Batılılaşmanın ve Tanzimat meşalesinin güçlü destekçileriydiler.⁹

Osmanlı Devleti böylece Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla memuriyeti ayırım gözetmeksizin sâdik uyruklarının hepsine açmıştır. Gerek merkez ve gerekse taşra teşkilatında, özellikle de Hariciye (Dışişleri) işlerinde ve elçiliklerde Müslüman olmayan uyruklardan yüzlerce Ortodoks Rum, Katolik, Ermeni ve Musevi görev yapmıştır.

Carter Findley'in Hariciye Nezareti üzerine yaptığı araştırmaya göre 1870'lerin ortasında gayrimüslimlerin devlet memuriyetindeki nisbeti doruğa ulaşmış, 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Savaşı sonrasında Tanzimat'ın musavat düşüncesinden bir miktar uzaklaşma olmuştur. Rumların oransal önemi 1860'ların ortasında zirvedeyken, Ermeni oranının doruğa ulaşması yaklaşık olarak 10 yıl sonra-

⁵ Avigdor Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, (Princeton: 1994), s.104.

⁶ Divan-ı Hümayun Tercümanları için bkz. Cengiz Orhonlu, "Tercüman", İA, XII/1:s.173-181.

⁷ Roderic Davison, "The Millets as agents of change in the nineteenth century Ottoman Empire", in B.Braude and B.Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (New York: 1982), I, s. 324 ve 327.

⁸ 1856'da Meclis-i Vala-yı Ahkam-i Adliye'de meşhur Dadyan, Düzyan, Vogoridi ailelerinden birer kişi ve bir de Musevi sarraf atanmıştı. Meclis-i Vala yerini 1868'de Şura-yı Devlet'e bıraktığında otuzsekiz azanın onbiri gayrimüslim idi. Davison, *The Millets...*, s. 328.

⁹ Davison, *The Millets...*, s. 327.

dır. Yunanistan'ın bağımsızlık kazanmasından sonra Osmanlı egemenliği altında kalmayı tercih eden önemli sayıda Rum devlet hizmetinde çalışmaya devam etmiş olsa da, Rumların memuriyetteki yıldızları artık sönmüştür. Böylece, Ermenilere Tanzimat musavatından en çok yararlanan zümre olma yolu da açılmıştır. 'Millet-i Sadıka' olarak anılmaya başlayan Ermeniler bu üstünlüklerini yüzyılın son çeyreğinde milliyetçiliğin büyümesine kapılıncaya kadar sürdürmüşlerdir.¹⁰

II. TANZİMAT SONRASI OSMANLI BÜROKRASİSİNDE ERMENİLER

II. Abdülhamid'in valilerinden Avlonyalı İsmail Kemal Bey hatıratında, 'medeniyet ve terakki yolunu tutan yeni rejimin tadını çıkaran ilk Hristiyan zümrenin, ilk Hristiyan nazırların ve Babıali eşrafının Ermeniler' olduğunu belirtmektedir. Reşid, Fuad ve Ali Paşalar zamanında Hariciye Nezareti'nin ve hatta tüm diplomatik haberleşmelerin, neredeyse sürekli Ermenilere emanet edildiğini ifade eden İsmail Kemal Bey, II. Abdulhamid'in de Ermeni nazır bulundurmayı sürdürdüğünü yazmaktadır.¹¹

Bu durum İstanbul'da neşredilen Ermeni Jamanak Gazetesi'nin bastırıldığı bir risalede şöyle ifade edilmektedir:

"Ermenilere devlet yönetiminde önemli vazifeler verilmiş ve Osmanlı tarihinin her safhasında muhtelif kademelere yükselmiş Ermeni asıllı bakanların, paşaların, müsteşarların, elçilerin, milletvekillerinin, müdür ve memurların isimlerine rastlanmıştır. Bunlar hakkında munfasıl bilgi vermek için birkaç cilt eser vermek gerekir".¹²

Avrupalı devletlerin baskıları gayrimüslimlerin devlet hizmetinde istihdamının etkenlerinden sadece biridir.¹³ Mekteb-i Sultani ve

¹⁰ Carter Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton, 1989, s.95-96.

¹¹ *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, ed. Sommersville Story, (London: 1920), s.254. Aynı eserde İsmail Kemal Bey'in 1844 Avlonya doğumlu ve Kanuni'nin Kapdanıderyası Sinan Paşa'nın soyundan bir Arnavut olduğu, Midhat Paşa'ya müntesipliğinden dolayı 1877-1884 arasında sürgünde bulunduğu, sonar affa uğrayarak 1884-1893 arasında Bolu, Beyrut, Girid ve Trablusşam Valiliklerini deruhde ettiği yazmaktadır (ss.1-3).

¹² *Facts from the Turkish Armenians*, (İstanbul: Jamanak, 1987).

¹³ İngiltere, Rusya ve Fransa 11 Mayıs 1895 tarihli notayla, Vilayat-ı Sitte'ye, yani Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Mamuratülaziz, Sivas ve Van vilayetlerine vali tayininde elçilere danışılması, vali muavinlerinin valininkinden farklı bir dinden olması, vali maiyetine hristiyan memur verilmesi, mutasarrıf ve kaymakamların üçte birinin hristiyan olması gibi taleplerde bulunmuşlardır. İngiltere'nin bir baskı unsuru olarak İskenderiye'deki donanmasını harekete geçirmesi, önce padişahın mülki hizmetlerde, polis ve jandarma teşkilatında Osmanlı tebası gayrimüslimlerden de faydalanılacağı, her vilayette nüfusla orantılı tayinler yapılacağını bildirmesini gerektirmiştir. Daha sonra hükümet, vilayet meclislerinde ve nizami mahkemelerde aza, mahalle ve köylerde de

Mülkiye gibi, gayrimüslim cemaatlere kontenjan ayırıp devlete "Osmanlı" yetiştiren okullardan mezun olanların fırsat eşitliğinden faydalandırılmaları da önemli bir etkidir. Nitekim Ortaylı da, bu gelişmenin Hristiyan devletlerin baskısına bağlayarak açıklama tarafı değıldir. Ona göre,

"devlet hayatındaki kozmopolitizmin 18.yüzyıldan beri şekillenmesi ve 19.yüzyılda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin tıpkı müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi sözkonusudur".¹⁴

Yurtdışında emsallerine nazaran daha iyi bir tahsil yapma imkânı bulmuş Osmanlı Ermenilerinin de devlet tarafından değerlendirildiği görülmektedir.

muhtar hristiyanların bulunduğunu, hukuki eşitlik ilkesine aykırı olarak Ermenilere ayrıcalık tanımının idari bütünlüğü bozacağından kabul edilemez olduğunu bildirmiştir: Osmanlı tebası olan herkesin her vazifeye atanması kanunen ve bilhassa 1856 Islahat Fermanı ile kabul edilmiştir. Gayrimüslim ekseriyetten vali muavini tayini uygundur; devletçe gerekli görülen sancaklara ehil ve dürüst gayrimüslim mutasarrıf muavini atanabilir. Ayrıca konu Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da müzakere edilmiş, alınan kararlar 3 Eylül 1895'te mazbatayla padişaha arz edilmiştir. Buna göre, hristiyan memurlar halkın nüfusu nisbetinde nasb ve tayin olunacak, polis ve jandarmada hristiyan zabıt bulunacaktır. Bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, (İstanbul: 1986), ss. 115-137, 154-155.

Gerçekten de kısa bir zaman sonra, 31 Kasım 1895'te, Vilayat-ı Sitte'ye "emsaline tevfi kanununa beşer bin kuruş maaş tahsisi" ile gayrimüslim vali muavinleri atanmıştır. Şurayı Devlet azasından ve Rum milletinden Todorağı Efendi Diyarbekir'e, Aydın Müddei-yi Umumi Muavini Rum milletinden Aristidi Efendi Sivas'a, Erzurum'a Telgraf ve Posta Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiyye katibi ve Rum Melkit Katolik milletinden İbrahim Selim Suha Efendi, Bitlis'e Ankara Vali Muavinliğinden munfasıl Katolik Andon, Mamuretülaziz'e Süryani Patrikhanesi katibi Cırcıs Efendi, Van'a Mekteb-i Sultani ve Mülkiye mezunu Bab-ı Zabıtye Sertercümanı Keldani Katolik Abdülkerim Efendi vali muavinleri olarak tayin edilmişlerdir. Bir yıl sonra Diyarbekir'e yine bir ŞD üyesi, Vanlıları Efendi (Rum), Mamuretülaziz'e İbrail Şehbender-i sabık İstapan Efendi (Ermeni), Van'a Atina Sefareti sabık Başkatibi İstapan Melil Efendi intihab olunmuştur (BOA, YA.Res., nr.77-43, 14 Cemaziyelahir 1313- 19 Teşrinisani 1311).

17 Ekim 1896'da beş sancak ile on kazaya mutasarrıf ve kaymakam muavinleri Muş, Tokad, Erzincan, Genç ve Karahisar-ı Şarki sancaklarına birer gayrimüslim mutasarrıf muavini; Erzurum vilayetinde Kiğı, Hınıs, ve Ova, Bitlis vilayetinde Palu, Mamuretülaziz vilayetinde Arapgir ve Eğin, Sivas vilayetinde Merzifon ve Gürün'e gayrimüslim kaymakam muavinleri tayin edilmiştir (BOA, YA. Res., nr. 83-28, 12 Cemaziyellevvel 1314- 7 Teşrinievvel 1312).

Ermeni tarihçi Mesrob Krikorian, Osmanlı salnamelerine dayanarak yazdığı, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (London: Routledge, 1977) adlı kitabında doğu vilayetlerinde görev yapan yüzlerce Ermeni memurun isimlerini sıralamıştır. Doğru vilayetlerinde, sancaklarda, kazalarda ve nahiyelerde Dahiliye, Adliye, Maliye Posta -Telgraf ve Maarif Nezareti'nin taşra idarelerinde Ermeni memurların çokluğu dikkat çeken Krikorian, Ermeniler'in 1896'dan önce de sonra da zaman zaman çoğunlukta buldukları tek kamusal kurumun yerel meclisler olduğunu belirtmektedir (s.103). İber Ortaylı da vilayet idare meclislerine seçikle gelen üyelerin yarısının gayrimüslim halktan olmasını, "laik olmayan, dini kompartmanlar halinde yaşayan bir kozmopolit toplumun 19.yüzyıl dünyasının eşitlikçiliğine ayak uydurması için düşünülmüş bir tedbir" olarak algılamaktadır. Bkz. Ortaylı, *Tanzimattan...*, s. 70.

Nüfus ekseriyetine göre idareci tayini sadece Vilayat-ı Sitte'ye mahsus kalmamıştır. Mesela, 1897'de Kayseri Sancağı Mutasarrıf Muavinliğine Hamanuyan Agop Efendi ve Karakarye Kaymakam Muavinliğine Aleksian Servet Efendi tayin edilmişlerdir Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları*, (Kayseri: 1997), s.35.

¹⁴ İber Ortaylı, 'II.Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler', *Sultan II.Abdülhamid ve Devri Semineri*, 27-29 Mayıs 1992, İÜEF, (İstanbul: 1994), s.197.

III. OSMANLI BÜROKRASİNDE AKRABALAR

Son dönem Osmanlı bürokrasisindeki akrabalık ilişkileri klasik patrimonyal devlet yapılarında görülen nepotik uygulamaları hatırlatmaktadır.

Yüksek makamlarda, padişaha veya sadarete yakın görevlerde bulunanların ya da bulunmuş olanların akrabalarını devlet hizmetine almaları daha kolay görünmektedir.¹⁵ Bunlar daha sonra da patronaj ilişkilerini sürdürmekte, akrabalarını kollamakta ve mesela terfilerini, nişan almalarını ya da maaşlarına zam yapılmasını sağlamaktadırlar.¹⁶ Bu kişiler seferberlik durumunda akrabalarının tehlikeli bölgelere gönderilmesini önlemeye bile teşebbüs edebilmektedirler.¹⁷

1860'lardan itibaren¹⁸ ve özellikle de kamu personel yönetiminde modern uygulamaların yerleştiği II. Abdülhamid döneminde akraba kayıncı eğilimlere karşı tavır değişmeye başlamıştır. Mesela, padişahın yaveri olan Cemil Paşa'nın Paris'te tahsil gören oğlunun Paris Sefareti'nde istihdamını uygun bulunmamış, oğlunu maiyetinde çalıştıran taşra idarecilerine "bir memurun evlad ve akrabasını kendi dairesinde görevlendirmesinin caiz olmadığı" hatırlatılmıştır.¹⁹

- ¹⁵ Kâmil Paşa'nın akrabasından Şevket Bey'in erkân-ı harbiye kolağalığına tayini (A.MKT. NZD 207/54, 6 CA 1273); Süleymaniye Kaymakam-ı Esbakı Müteveffa Süleyman Paşa'nın Edirne'de ikamete memur evlad ve akrabasının bir işte istihdamı (A.MKT.UM 226/30, 21 C 1272); Şam Valisi akrabasından Ali Keleşi Bey'e Dergah-ı Ali Kapıcıbaşı Ruhu (A.DVN 123/58, 27.N.1273); Halep valisinin oğlunun Meclis-i Vâlâ veya Meclis-i Âli-i Tanzimat Azalağı'na tayini iltiması (A.MKT.UM. 293/71, 15.S.1274); Lahey Sefiri Karaca Kostaki Bey'in harcırahının artırılması ve oğlunun başkatipliğe tayini ile harcırah verilmesi (HR.MKT. 91/24, 29.M.1271); Bâbiâli tulumbacıbaşısının oğlunun Enderun-ı Hümayun Ağalığı'na kabulü (A.MKT.NZD 244/63, 15.R. 1274); Huzur-ı Hümayun Dersi muhatıplarından Ali Efendi'nin oğlunun Mektubi-i Meşihat kalemine tayini (Y.PRK.BŞ 77/87, 27.N.1325); Üzeyir esbak Kaymakamı Mustafa Paşa'nın oğlunun Dersaadet Asakir-i Zabtiye yüzbaşlıklarının birinde istihdam olunmasının uygun görüldüğü (A.MKT.MHM 329/94, 23.ZA.1281).
- ¹⁶ Süleymaniye Kaymakam-ı Esbakı Süleyman Paşa akrabasından Mustafa ve Süleyman Beylerin maaşına zam yapılması (A.AMD 87/91 1274); İzmir Meclisi Azasından ve Rütbe-i Saniiye eshabından Hasan Efendi'nin oğlu Berhan Efendi'ye Divan-ı Hümayun Hacıbaşı tevcihi ve Teşrifat-ı Hümayun Kisedarı İzzî Efendi akrabasından Abdulkadir Bey'e Divan-ı Hümayun Hacıbaşı tevcihi (A.DVN. 120/42, 27.CA.1273); Londra Sefiri Kostaki'ye rütbe verilmesiyle boşalan üçüncü rütbeden nişan-ı Hümayun'un kardeşi Yanko'ya verilmesini havi Kostaki'nin takriri (A.AMD 71/29, 1272); Eflak Kaymakamı Kiga Bey'in akrabasından Kostantin'e nişan verilmesinin uygun düşeceği (YEE. 41/19, 17.M.1274);
- ¹⁷ Gökköylü Halil oğlu Ahmed Sadaret Aşçıbaşısı'nın akrabası olduğundan, Arabistan Ordusu'na gönderilmeyerek Dersaadet Ordusu'nda alıkonulması (A.MKT.UM.336/ 92, 1.CA.1275).
- ¹⁸ Vali ve mutarrıfların taallukatını maiyetinde istihdam etmeleri yasak olduğundan Trabzon valisinin oğlunun Dersaadet'e irsali (A.MKT.UM. 453/ 13, 23.B.1277).
- ¹⁹ Yaver-i Ekrem Cemil Paşa'nın oğlunun, tahsilini tamamlamak üzere Paris Sefareti'nde istihdamı için gerekli tahsisatın bütçede karşılığı olmadığından reddi (A.MKT.MHM. 498/73, 15.R .1306). Sultaniye Kaymakamı Agah Bey'in oğlunu koyun tadadında görevlendirdiği, halbuki bir memurun evlad ve akrabasını kendi dairesinde görevlendirmesinin caiz olmadığı (DH.MUL. 94/-1/7, 02.CA.1328); Beyoğlu Mutasarıfı Hüseyin Hasisib'in akrabası İsmail Bey'i muavin olarak tüm işleri ona bıraktığı, İsmail Bey'in ise türlü yolsuzluklar yapmak suretiyle görevini kötüye kullandığı (Y. PRK.ZB.11/37, 24.N.1310).

Sinan Kunalalp son dönem devlet ricalinden 998 kişi üzerine hazırladığı prosopografik çalışmasında 72 baba - oğul, 44 kayınpeder - damat ve 17 kardeş ilişkisi tespit etmiş, buna ilaveten dört dede - oğul - torun silsilesine rastlamıştır.²⁰

Bazen ölen bir memurun kardeşi ya da diğer bir akrabası onun yerine aynı göreve alınırdı. Rusumat Emaneti İradeleri arasında, "Rusumat Eşya-yı Ayniyye memuru iken katledilen mahdumu Seniye Kerim'in yerine tayin olunan diğer mahdum Ohannes'in dahi Ermeniler tarafından katli musammem bulunduğu, valideleri tarafından istida olunmasına mebni, Ohannes'e şehri 400 ve validesine 100 kuruş maaşın kayd-i hayat suretiyle tahsisıyla Yozgat'ta ikametlerine müsaade i'tasına ve Rusumat Eşya-yı Ayniyye memuriyetinin lağvine" dair Meclis-i Mahsus-ı Vükela mazbatası üzerine led'el-arz şerefsadır olan bir irade²¹ bulunmaktadır. Bu ilginç örnek ayrılıkçı Ermenilerin saldırılarına maruz kalan sadık Ermeni memurları korumaya çalışan devletin gayretini gözler önüne sermektedir.

IV. OSMANLI BÜROKRASİSİNDE AKRABA ERMENİLER

Aralarında baba-oğul, kardeş, kuzen ya da amca/dayı-yeğen ilişkisi bulunan Ermeni memurlar da az değildir. Aşağıda verilecek örnekler son dönem Osmanlı bürokrasisinin az bilinen bir yönüne dikkat çekecektir.

A) Kuyumcuyan Bedros ve Oğlu Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ohannes Efendi

Kuyumcuyanlar bürokrasiye adam veren ünlü Ermeni ailelerindedir. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azasından Kuyumcuyan Bedros Efendi'nin oğlu olan Ohannes Efendi (d.1859) Paris'te edebiyat tahsili yapmış ve 1877'de Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiyye Kalemî'ne dahil olmuştur. Dört sene sonra İstişare Odası Muavinliği'ne naklolunan Ohannes Efendi, onüç sene burada hizmet vermiş ve yine uzun süre deruhte edeceği Roma Sefareti Başkitabeti'ne 1894'te atanmıştır. Ondört yıl nihayetinde irade-i seniyye ile babası gibi Şura-yı Devlet'e tayin olmuş, 1908 Devrimi'nden sonra kısa müddet açıkta kalıncaya kadar iki yıl Maarif ve Nafia Dairesi'nde Azalık yapmıştır. Sultan Abdülhamid'den sonra da üst düzey

²⁰ Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, (İstanbul: İSİS, 1999), ss. xxiii-xxiv.

²¹ *İrade-i Rusumat* 28 R 1315, 385-7.

hizmetlerde kendisinden faydalanılan Ohannes Efendi, görevden alındığı tensikattan hemen bir ay sonra Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na getirilmiş ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na vezaret rütbesiyle gönderilinceye kadar, Türk tarihinin çok kritik bir döneminde bu makamda görev yapmıştır.²²

B) Ekmekçibaşı Krikor Ağa'nın Oğulları Gabriel ve Hrant Noradunkyan

İstanbul'da Ekmekçibaşı Krikor Ağa'nın oğlu olan Gabriel Efendi (1852-1941) yüksek tahsilini Paris'te Sorbonne, College de France ve Ecolé Polytechnique gibi şöhretli bilim müesseselerinde gördükten sonra, Paris Sefiri Ali Paşa ile memlekete dönmüş ve derhal Tahrirat Kalemi Fevkalade Muharrirliği'ne tayin edilerek mütemayiz rütbesi verilmiştir. Böylece 1878-1881 arasında diplomasinin gayet nazik vazifelerinde bulunmuş, 1881'de Çetine Sefareti Başkatibi ve iki sene sonra da Hakkı Bey'le beraber Hariciye Hukuk Müşavirliği'ne tayin edilmiş, Meşrutiyet'e kadar her ikisi de iktidar ve ehliyetleriyle önemli hizmetlerde bulunarak bu mevkilerde kalmışlardır. Gabriel Efendi bir ara Hukuk Mektebi'nde Beynelmilel Hukuk dersi vermiştir.²³

Aykut Kansu, "1908 Devrimi'nden sonra kurulan kabinede Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Noradunkyan gibi kimi monarşistler de vardı", diye yazarak Gabriel Efendi'nin saltanata sadakatini vurgulamıştır. Ona göre, Nezaret'in diğer Hukuk Müşaviri'ne nazaran daha dar görüşlü olmasına rağmen, zeki bir hukukçu olan Noradunkyan, Türkiye'deki imtiyazlı şirketlerle de iyi ilişkilere sahipti. Osmanlı Umum Sigorta Şirketi'nin başkanlığı ve ayrıcalıklı konumda olan tekellerden en başarılı ve en iyi yönetileni olan Şirket-i Hayriye'nin İdare Heyeti Azalığı görevlerini de yürütüyordu.²⁴

Recueil D'actes Internationaux de L'empire Ottoman (Paris: Librairie Cotillon, 1903) adını taşıyan dört ciltlik eserinde Osmanlı İmparatorluğu'nun imzaladığı anlaşmaları, konvansiyonları, deklarasyon, protokol, ferman, berat gibi belgeleri Fransızca olarak yayımlayan Gabriel Noradunkyan Efendi 1912'de Hariciye Nazırı olmuştur.

²² Sicill-i Ahval Defteri (S.A.), 112/169.

²³ Çark, Osmanlı..., s.153-155.

²⁴ 1908 Devrimi, (Çev.Ayda Erbal), (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), ss. 172-173.

Sir Edwin Pears, Gabriel Efendi'nin "belki Rum Karateodori hariç tutulacak olursa, Abdülhamid idaresinde hizmet eden en ehil hukukçu" olduğunu söylemektedir.²⁵

Gabriel Efendi'nin kardeşi Hrant Noradunkyan, Hariciye'de Hukuk Müşavir Muavinliğinde bulunmuş ve 1907'de Romanya'da Galaç Konsolos Muavini olmuştur.²⁶

Gabriel Efendi oğlu Grigor'un Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'ne dahil edilmesini sağlamak üzere ağırlığını kullanmıştır: "*Babıali Hukuk Müşavirleri'nden atufetli Gabriel Efendi hazretlerinin mahdumu olub, bu kerre Mekteb-i Sultani'den ba-şehadetname neşet etmiş olan Grigor Bey'in bütceye zamimetten 1000 kuruş maş ile Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'ne kabulü isti'zanına ibtidar kılınması*" hususunda Hariciye Nazırı Tevfik Paşa maruzatta bulunmuştur.²⁷

C) Hariciyede Dadyanlar: Artin Paşa, Kardeşi ve Oğlu

Barutçubaşı Ohannes Bey'in oğlu olan Artin Dadyan Paşa, Paris Sefareti Başkitabeti, Şura-yı Devlet ve Islahat Komisyonu Azalıklarından sonra Maliye Nezareti Müsteşarlığı, Orman ve Meadin Umumi Müdürlüğü, Altıncı Daire-i Belediye Riyaseti gibi yüksek makamlarda bulunmuş ve memuriyetinin son demlerinde hem Hariciye Müsteşarlığı hem de Şura-yı Devlet Azalığı'nı uhdesinde birleştirmiştir.

1881'de İngiltere Goschen'ın yerine Lord Dufferin'i İstanbul Elçiliği'ne atadıktan sonra, yeni elçi doğu vilayetlerine Genel Vali atanmasını öneren bir ıslahat projesi hazırlar ve bunun için Hariciye Müsteşarı Artin Efendi ile de görüşür. Artin Efendi, Almanlar'ın ısrarı olmadan padişahın Ermeniler konusunda hiç birşey yapmayacağını söyler. Halbuki, Osmanlı yönetiminde önemli mevkilerde bulunmuş Dadyan ailesine mensub olan Artin Efendi,²⁸ "Osmanlı Devleti'nde Meskun Hıristiyanlar Hakkında Osmanlılar'ın Toleransı" ve "Şarkta Osmanlı Hakimiyeti'nin Devamı Lüzumu" konularında Haziran 1900'de II.Abdülhamid'e iki layiha sunmuş, Osmanlı Devleti'nin yaşamasının dünya sulhu için önemini belirterek, büyük

²⁵ *Turkey and Its People*, (Londra: Methuen & Co Ltd), s.216.

²⁶ Çark, *Osmanlı...*, ss.147-151.

²⁷ *Y.MTV*, 236/148, 1320 Ş.24.

²⁸ Artin Dadyan III.Selim devrinde dedelerinin barutçubaşı olmasından beri Osmanlı padişahlarının devlet hizmetinde istihdam ettiği Gregoryen Ermeni milletine mensup meşhur Dadyan ailesinden idi.

devletlerin Osmanlı tebası azınlıklar konusundaki faaliyetlerini son derece tehlikeli bulduğunu yazmıştır.²⁹

Artin Paşa'nın diğer devlet ricaliyle araları iyi değildi. Devrin ileri gelenleri, padişahların pek güvendiği ve çeşitli rütbelerle taltif ettiği Artin Paşa'yı çekemiyor ve padişahın gözünden düşürmeye çalışıyorlardı; bu yüzden 1876'da bütün görevlerinden azl edilmişti. Dört sene sonra tekrar iş başına getirilince, düşmanları onu yıpratmak için onun ağzından, "Berlin Muahedesi'yle 4 Haziran 1878 tarihli İngiltere ve Devlet-i Aliyye Mukavelenamesi'nin Akdini Müteakiben Devlet-i Osmaniyye'nin Hali" adında, devletin bağımsızlığı ile bağdaşmayan hususların teklif edildiği bir layiha yazarak İngiliz elçisine vermişlerdir. İddiaya göre Artin Paşa bu layihayı Mahmud Nedim Paşa'nın muvafakatiyle yazmış ve onun izni dahilinde İngiliz Elçisi'ne vermiştir. Layihanın bir sureti, umumi müfettiş Safvet Paşa, Teşrifat Nazırın Münir Bey ve Tahrirat-ı Hariciye Müdürü Serkis Efendi tarafından padişaha verilmişti. Böyle bir yazı yazmadığını ısrarla belirten Artin Paşa, üç muhbirle padişah huzurunda yüzleşmek ister ve bu ihbarcı paşalardan başka Ermeni Patriği'nin de kendi aleyhinde entrikalar çevirdiğini söyler. Sonuçta bütün iftiralara rağmen Artin Paşa Abdülhamid'in itimadını kaybetmemeyi başarmıştır.³⁰

Sultan Abdülhamid'e sunduğunu belirttiğimiz birinci layihada Artin Paşa, padişahın hristiyan memurlara gösterdiği iltifattan şöyle bahsetmektedir:

"...Sultan Abdülhamid Han-ı Gazi Hazretleri müsaadetine zerre kadar iras-i hael buyurmadıktan maada, iğtişaş hengaminde Hıristiyan memurların devlet memuriyetlerinden ihracları gibi tasavvurata mümaneat buyurarak, cümlesini açıktan açığa himaye-i himavaye-i cenab-ı zıllullahi'leriyle setr buyuruyorlar. Hatta Gayrimüslim lerden birçok zevatı sunuf-ı rüteb-i devletin en alilerine terfi' ve menasib-i aliyeye is'ad buyurub, hatırat-ı müellimeyi yad ettirecek ve ağrazı zuhura getirecek nev'den olacak herşeyi hal-i feramuşiyeye teb'id ile ecdad-ı meali-nejad-i cenab-i hilafetpenahilerine tekaddüm buyurmuşlardır".³¹

²⁹ Cevdet Küçük, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Tebaya Gösterilen Tolerans ve bu Konuda Artin Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e Sunduğu İki Layiha', *I. Milli Türkoloji Kongresi 6-9 Şubat 1980, Tebliğler*, (İstanbul: Kervan Yay., 1980), ss. 90-91.

³⁰ Küçük, 'Osmanlı..', ss.245-246.

³¹ Küçük, 'Osmanlı...', s.261.

Artin Paşa'nın kardeşi Arakil Sebak Dadyan Bey'in Hariciye Nezareti'ndeki hikayesi çok kısadır ve Paris Sefareti'nde Tercümanlık'tan ibarettir. Arakil Bey, daha onbeş yaşındayken "İngiltere ve Fransa baruthanelerinde cereyan eden a'mali fenni tahsil için", hükümet tarafından 250 kr maaşla memur olup devlet hizmetine dahil olmuş, bu arada Paris Sefareti'nde tercümanlık yapmış ve yirmi yaşındayken Baştercüman olmuştur. Bir buçuk sene sonra, pederi Ohannes Bey'in isteğiyle İstanbul'a dönen Arakil Bey, Barutçubaşılık Mülazım-i Evvelliği'ne getirilmiş, beş yıl sonra uzun yıllar kalmak üzere, babasının Müdür olduğu Fabrika-yı Hümayunlar İdaresi'nin Muavinliği'ne getirilmiş ve bu görevden ancak babasının ayrılmasından sonra alınmıştır. Barut alet ve edevatı satınalmak üzere Paris ve Londra'ya gönderilen Arakil Bey, 1870'te Barutçubaşı tayin edilmiş, 1872'deki umumi tensikatta azledilmiştir. Beş seneden fazla maaşsız olarak mazul kalan Arakil Bey, Abdülhamid Dönemi'nin başında 1877'de Ticaret ve Ziraat Meclisi Azalığı'na, 1889'da Ticaret Nezareti Sanayi Müdürlüğü'ne atanmış ve 1885'te emekli edilmiştir.³²

Artin Paşa'nın oğlu Diran Dadyan Mekteb-i Sultani'yi bitirdikten sonra ikişer sene Şura-yı Devlet'in Fihrist Odası'nda ve Hariciye Nezareti'nin Evrak-ı Ecnebiyye Odası'nda staj görmüş, ardından altı yıl çalışacağı Tahrirat-i Hariciye Kalemi'ne girmiştir. 1880'de Nezaret'in Telgraf Odası Mümeyyizliği'ne naklolan Diran Efendi, beş yıl sonra Babiali İstişare Odası Mümeyyizliği'ne geçiş yapmışsa da, birkaç ay sonra, 1886'da Umur-ı Şehbenderi Kalemi Serhalifeliği'ne getirilmiştir. Tam onbir yıl burada görev yapan ve çeşitli devletlerin nişanlarına mazhar olan Diran Efendi, 1897'nin ilk günlerinde Memurin-i Mülkiye Komisyonu Azalığı'na ve sekiz yıl hizmetten sonra 1904'te, becayişle Şura-yı Devlet'in Tanzimat Dairesi Azalığı'na tayin olmuştur. Diran Efendi, 1908 Devrimi'nden sonra, çoğu Abdülhamid Devri bürokrati gibi kadro harici bırakılmıştır.³³

Artin Paşa'nın kerimesine de şefkat nişanı verilmiştir.³⁴

D) Babiali Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde Neşan ve Hamayek Safer Kardeşler

Kırım Savaşı sonunda Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nin başına getirilen Sahak Abro adlı maharetli bir Ermeni, bu daireye başka din-

³² SA, 2/10.

³³ S.A., 10/207

³⁴ Y.MTV.166/108

daşlarının da girmesini sağladı. Ermeniler Abdülhamid devrinin sonlarına doğru gözde azınlık statülerini kaybedince Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'ndeki Ermeni damgası silinmeye başladıysa da, sunulacak örnekler bu damganın derinliği hakkında bir fikir verecektir. Mesela, Orta tahsilini Venedik'te ve yüksek tahsilini Padova'da gören Grigor Efendi 1871'de mülazemetle girdiği Tahrirat-ı Hariciye Odası'ndan beş yıl sonra Manastır Vilayeti Tercümanlığı'na atanarak ayrılmıştır.³⁵ Uzun yıllar Bulgaristan Komiserliği'nde katiplik yapacak olan Onnik Efendi, 1875'te bu odada hizmete başlamıştır,³⁶ Tahran Sefaret Katibi ve daha sonra birkaç yerde Şehbender olan Serkiz Balyan Efendi 1877'de başlamıştır.³⁷

Başka birimlerde göreve başlayanların da kadim Ermeni ağırlığına uygun olarak bu kaleme geçiş yaptığı görülebilmektedir. Örneğin, Abdülhamid döneminde Matbuat Müdürlüğü'nün yanında Ticaret ve Ziraat Meclisi Azalığı ve 1880'de vefat edinceye kadar yapmış olan Arzuman İstefan Efendi 1843'te Babıali Tercüme Odası'nda mülazemetle devlet hizmetine başlamış ve yirmi sene sonra, 1863'te uzun süre görev yapacağı Tahrirat-ı Hariciye Müdürlüğü'ne atanmıştır.³⁸

Yüksel Çark, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti hizmetinde görev alan Ermenileri derlediği kitabında,³⁹ eski bir Hariciyeci-den naklen, Abdülhamid dönemi Hariciye Nezareti'ndeki ve Tahrirat-ı Hariciye'deki Ermeni nüfuzunu şöyle tasvir etmektedir:

"Tedricen siyasi sahada pişen Ermeni vatandaşları kemale erişerek 1892 tarihinden sonra...Hariciyemizin en mühim erkanını teşkil etmişlerdir. Müsteşar Muavini İlyas Çayan Efendi idi. Bu zat evrakın havalesiyle meşgul olurdu. Hariciye Hukuku Müşavirliği'nde evvela Alman Gesar efendi ile Gabriyel Noradunkyan Efendi vardı. Divan-i Hümayun Mütercim-i Evveli Davud Efendi ve sanisi Nişan Seferyan Efendi, gayet selis Türkçe yazar ve tercüme yapar çalışkan ricalden olup her ikisi de çok zaman bu makamlarda kalarak (1900-1907) 'bala' rütbesine çıkmış 'tipik' yani vazifelerine bağlı Babıali memuru idiler. Nişan Efendi'nin biraderi Himayak Seferyan efendi de Tahrirat-ı Hariciye Kalemî Müdürü olup geçen Harb-i Umu-

³⁵ S.A., 1/620

³⁶ S.A., 18/259

³⁷ S.A., 10/263

³⁸ S.A., 1/52

³⁹ *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, (İstanbul: 1953), ss. 143-147.

mi'ye kadar devlet hizmetinde bulunmuş çalışan, fakat adam yetiştirmeye pek hevesli bir şef değildi.

Tüccar Agop Canik Ağa'nın oğulları Neşan ve Hamayak Safer uzun yıllar Tahrirat-i Hariciye Odası 'nı nüfuzları altında bulundurmuş iki kardeşti."

1847 doğumlu Neşan Safer, özel hocalardan Arapça ve Farsça'dan sonra Rum, Fransız ve İngiliz Mektepleri'nde Rumca, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca lisanlarını öğrenmiş, tarih ve iktisat (ilm-i tedbir-i servet) alanlarında ve Mecmua-yı Fünun'da tercümeleri bulunan bir aydın. Daha 16 yaşındayken mülazemeten Tahrirat-ı Hariciye Odası'na dahil olan Neşan Efendi, on yıl sonra 1873'te bu odaya Mümeyyiz tayin olmuş ve 1875'te kısa bir süre kalacağı Umur-ı Şehbenderi Müdüriyeti'ne geçmiştir. 1876 ortalarında Tahrirat-ı Hariciye'ye dönerek Muhasebe Müdüriyeti'ne getirilen Neşan Efendi, 1879'da Memuriyet-i Fevkalade ile Mısır'a gönderilen Ali Fuad Bey'in özel katipliğini yapıp döndükten sonra yeni teşekkül eden Kalem-i Mahsus Müdürlüğü'ne tayin olmuş ve birkaç ay sonra Tahrirat-ı Hariciye Kitabeti de ilaveten uhdesine verilmiş, 1881'de bu kitabete Asalet Memuru olmuştur. İki yıl sonra bu görevden ayrılan Neşan Efendi., dört sene açıkta kaldıktan sonra 1887'de Şura-yı Devlet Azalığı'na atanmıştır. Neşan Efendi., sicilindeki ifadeyle, "hizmet-i saltanat-ı seniyyeye bidayet-i duhulünden beri zabt-ı kitabetiyle yirmiyi mütecaviz muhtelif komisyonda bulunmuştur".⁴⁰

Mekteb-i Sultani mezunu Himayak Safer, ağabeyi Neşan Tahrirat-ı Hariciye Mümeyyizi iken 1872'de bu kaleme girmiş ve 1880'inde Tahrirat-ı Hariciye Odası Mümeyyiz-i Saniliği'ne yükselmiş, bir sene sonra da Mümeyyizliğe tayin olmuştur. Fevkalade memuriyetle Mısır'a gönderilen Ali Nizami Paşa ve müteakiben ağabeyi gibi Ali Fuad Bey'in maiyyetinde katiplik yapmıştır. Türkçe ve Ermenice'den başka Fransızca, Rumca ve İngilizce bilen Himayak Safer birçok komisyonda görev almış, ödül ve madalyalara nail olmuş ve nihayet 1907 yılında "Mabeyn-i Hümayun-Cenab-ı Mülukane Mütercim-i Saniliği" ünvanıyla Matbuat-i Ecnebiyye Müdüriyeti'ne tayin buyurulmuştur.⁴¹

⁴⁰ S.A., 18 / 47

⁴¹ S.A. 1 / 586. Findley, yanlış olarak, memuriyetinin son döneminde Hariciye Matbuat Kalem-i Müdürü iken aynı zamanda Nezaret dışında Mabeyn Tercümanlığı'nı da yürüten kişinin Himayak'ın ağabeyi Neşan Safer olduğunu yazmıştır. *Ottoman Civil Officialdom...*, s.271.

E) Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa ve Kardeşi Neşan Kazazyan

Onbir seneden fazla Müdür ve Nazır sıfatlarıyla Hazine-i Hassa'da hizmet etmiş, iki defa tayin edildiği Maliye Nezareti sırasında, asıl memuriyeti olan Hazine-i Hassa Nazırlığı'nı muhafaza etmiş olan Agop Paşa Kazazyan (1833-1891) Ermeni Mektebi'nden mezun olmuştur. Dairesine intisap ettiği Server Paşa Şehremaneti'ne getirilince Ebniye Meclisi Azalığı'na tayin edilen Agop Efendi, daha sonra Galata Voyvoda Kaymakamlığı'na tayin edilmiş, ardından Osmanlı Bankası'na girmiş ve burada Muhaberat-ı Türkiye Kalemi Müdürlüğü yapmıştır. Bu sırada Şehzade Abdülhamid Efendi'nin işlerini de görmüş ve onunla bir ünsiyet oluşturmuştur.

II. Abdülhamid padişah olunca Hazine-i Hassa'dan istediği verimi alamayıp yeni usul tesisiyle kayıt ve hesap işlerini tanzim için bankadan birini isteyince, Banka Direktörü de zaten tanıdığı Agop Efendi'yi tavsiye etmiştir. Böylece 1879'da Hazine-i Hassa Müdürü olan hizmetleriyle padişahın takdirini kazanmış, ula ve bala rütbelerinden sonra 1884'te vezaret rütbesini elde etmiştir.⁴² Önce 1886-87'de ikibuçuk ay, ardından 1888-1891 arasında olmak üzere toplam üç sene Maliye Nazırlığı yapan Agop Paşa, Agop Paşa Türkçe, Ermenice, Fransızca, İtalyanca ve Slavca konuşabilirdi.⁴³

Agop Paşa'nın kardeşi Nişan Kazazyan, 1880'de kırkbeş yaşındayken tayin edildiği Senne (Romanya'da) Gümrük Müfettişliği'nden altı ay sonra istifa etmiş ve 1882'de Şehremaneti Meclisi Azalığı'na tayin edilmiştir. Üç sene sonra Cemiyet-i Rusumiyye Azalığı'na atanan Nişan Efendi 1908'de vefat etmiştir.⁴⁴

F) Cemiyet-i Tıbbiye Reisi Serviçen Efendi ve Oğlu Müsteşar Gavril Efendi

Kanun-ı Esasi taslağını hazırlayan komitedeki 28 kişiden 6'sı Hıristiyan idi (3 Ermeni, 3 Rum). Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yazarlarından biri olan Krikor Odyan Efendi, komitenin reisi Midhat Paşa'ya çok yakındı ve onun meşrutiyet idaresi ile ilgili görüşlerinin şekillenmesinde önemli katkıları vardı. Midhat Paşa 1872'de sadra-

⁴² Agop Paşa'nın yükselişinin bazı çevrelerde rahatsızlık yarattığı, Şair Eşref'in bir dörtlüğünden bellidir "Agop Paşa'yı lutfet Padişahım, Sadrazam yap / Deninin üstüne varsın gelen de bir deni olsun. / Sadaret mühürü memnu' ise vermek müsülmana/ Yahudi'den usandık, bir zaman da Ermeni olsun".

İbnülemin M.K.İnal, *Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar*, (İstanbul: 1965), cilt: 2, s.1454.

⁴³ M. Z. Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, 4 Cilt, (İstanbul: Maliye Bakanlığı Yay., 1977), s.58

⁴⁴ S.A., 4 / 240

zam olduğunda, haftada en az bir akşam Odyan'ın evinde yemeğe gelir ve burada, yine Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni hazırlayanlardan Serviçen Efendi (Serovpe Viçenyanyan) gibi başka Ermeniler'le de görüşürdü.⁴⁵

"Terbiye-i Etfal" gibi konularda ve Fransızca meslek dergilerinde bilimsel makaleleri bulunduğu gibi, Abdülhakk Molla'nın nezareti altında vaktiyle çıkarılmış olan Fransızca Tıp gazetesinde muharrirlik de yapmış olan Serviçen Efendi, Paris'te Tıp tahsil etmiş alim bir zat idi. Bab-ı Seraskeri Hastanesi Başhekimliği, Mekteb-i Harbiye tababeti ve Mekteb-i Tıbbiye'de Tıp Kanunu Muallimliği gibi hizmetlerden sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Meclis-i Maarif Azalıkları'na atanmıştır. 1868-1881 arasında Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin de Riyaseti'nde bulunan Serviçen Efendi, I.Meşrutiyet'le beraber Heyet-i Ayan Azası'na ilhak buyurulmuştur. Aynı yıl Sicill-i Ahval Komisyonu Azalığı'na ve 1887 yılı başında İntihab-ı Memurin Komisyonu Azalığı'na da seçilen Serviçen Efendi 1891'de II.dereceden Nişan-ı Ali-yi Osmani'ye mazhar olmuştur.⁴⁶ Serviçen Efendi'nin oğlu Gavril Serviçen Ticaret ve Nafia Nezareti Müşavirliği ve Müsteşarlığı yapmış olan iyi bir mühendis idi.⁴⁷

G) II.Mahmud'un Sarrafi Garabet ve Oğlu Ohannes Efendi

Sultan Mahmud'un sarraflarından Nuryan Garabet'in oğlu olan Ohannes Nuryan Efendi 1876'dan itibaren belki yirmibeş yıl kadar Şura-yı Devlet Azalığı'nda bulunmuş olan saygın bir şahsiyet idi. Ondört sene Babıali Tahrirat-i Hariciye Kalemî'nde hizmet vermiş olan Nuryan Efendi, Şura-yı Devlet'e atanmadan önce Napoli Başşehbenderliği, Madrid ve Brüksel Fevkalade Sefaret Müsteşarlığı ile Divan-ı İstinaf Azalığı'nda bulunmuştur. Paris'te Hukuk ve Edebiyat tahsil etmiş olan Nuryan Efendi hakkında sicilinde yer alan, Şura-yı Devlet Reisi Arifi Paşa'nın mülâhazası,"kudema-yı bendegan-ı saltanat-ı seniyyeden olarak malumat-i kafiyesi cihetiyle memuriyetince re'yelerinden istifade olunmaktadır", şeklindedir.⁴⁸ "Ermeni Tarih-i Vukuatı"nda yer alan, Sadaret'e yazılmış 26 Ağustos 1312 tarihli bir tezkirede, "muhibirlerinden aldığı malumata göre...Nuryan Efendi hazretlerinin erbab-ı fesad tarafından katli ve idamı mukarrer olduğu (Patrikhane) kaymakam-ı müşarünileyhin beyan ve hikaye ettiğini ifade eylemiş"tir.⁴⁹

⁴⁵ Davison, *The Millets...*, s.330

⁴⁶ SA, 1/60

⁴⁷ SA, 10/405

⁴⁸ SA, 25/11

⁴⁹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Tarih-i Vukuatı*, (İstanbul: 1994), cilt : 2, s.372.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde bir kısım tebanın milliyetçiliğin yörüngesine girmeye başladığı bir zamanda, bürokrasi giderek değişik millet mensuplarıyla renklenmeye başlamıştır. Ortaylı'nın da belirttiği gibi, 19. yüzyıl'da ne Avusturya ne de Rusya'da hakim ulusun dışında herhangi bir dini-etnik gruptan devlet adamı görülemezken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta beynelmilel konferans ve barış andlaşmalarına gönderilen gayrimüslim murahhaslara rastlanmaktaydı.⁵¹ İlk parlamentonun yapısında da bu kozmopolitizme rastlanmaktadır.

Doğu Anadolu'da Ermeniler ayaklanıp şiddet hareketlerine başvururken, Osmanlı Devleti onların başına kendi milletlerinden Vali Muavinleri, kaymakamlar ve müdürler göndermekteydi. Rusya'da yahudilere pogromların uygulandığı bir dönemde Osmanlı Yahudileri II.Abdülhamid'in gözde gayrimüslim zümresi olmuşlardı. Osmanlı topraklarında 1848'den önce hiçbir geçmişleri olmayan Polonyalı göçmenleri bile asker ve diplomat olarak istihdam eden Devlet-i Aliyye, Atina Sefareti'ne hıristiyan bir Arab'ı, hatta İstanbullu bir Rum'u bile gönderebilmekteydi. I. Meşrutiyet Meclisi'ndeki ırk ve dil renkliliği dönemin hiçbir monarşisinde görülemeyecek bir tablo idi.

Bu tablo içinde üst düzey memurların akrabalarını devlet hizmetine aldirmaları, patrimonyal devletlerdeki hükümdar-teba ilişkisinin bir alt fonksiyonu mahiyetinde algılanabilir. Bu durumun sadece Türklere özgü bir durum olmadığı, belki bu coğrafyada devletin algılanış biçimiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan devlet tecrübesi bulunan insanların çevresinde yetişenlerin daha iyi eğitim gördüğü ve devlet hizmetine daha yatkın ve ehil hale geldiği de ileri sürülebilir.

⁵⁰ İber Ortaylı, 'İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili', *Kanun-ı Esasi'nin 100.Yılı Armağanı*, (Ankara : 1978), s.171.

ERMENİSTAN'DA DİNİ YAPI-DİNİ HAYAT

Mahmut Niyazi SEZGİN*

Title: Religious Structure/Life In Armenia

Abstract: The aim of this article is to scrutinize the phenomenon of religion in contemporary Armenia with regard to historical, legal, sociological and political perspectives. For this purpose a brief history of the Armenian Church, basic principals of Armenian faith, functional and hierarchical structure of the Armenian Church as well as the significance of religion in the make-up of Armenian national identity will be handled in the first chapter. The state of religion in the Armenian legal system, the role of religion and the Church in state and nation-building processes, politics and religion, new religious currents and the prevailing situation of religious minorities will be examined through the subsequent two chapters.

Keywords: Armenian Church, Gregorian, Etchmiadzin, Catholicos, II. Karekin, Church-State Relations, Religious Affairs Council, "dangerous sects," Jehova's Witnesses, Jews

Anahtar Kelimeler: Ermeni Kilisesi, Gregoryen, Eçmiadzin, Katogikos, II. Karekin, Kilise-Devlet İlişkileri, Dini İşler Konsülü, "tehlikeli tarikatler," Jehova Şahitleri, Yahudiler.

GİRİŞ

Bu makalenin amacı günümüz Ermenistan'ında din olgusunun konumunu ve önemini; tarihî, hukuki, sosyolojik ve siyasi açılardan ortaya koymaktır. Makalenin ilk bölümünde Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan günümüze tarihi, Sovyetler Birliği döneminde Ermeni Kilisesi'nde ve Ermeniler arasındaki dinî ve siyasi mücadeleler, bağımsızlık sonrası dönem de dahil olmak üzere irdelenecektir. Klasik bir tarih incelemesinin yanında inanca dayalı bir zihniyet analizi de geliştirilecektir. Yine bu bölüm içinde; Gregoryen inancının temel özellikleri ve diğer Hıristiyan dogmalarından ve mezheplerinden farklılaştığı yönleri, makalenin konusunu ilgilendirdiği ölçüde ve ana konunun anlaşılmasına yardımcı olacağı kadarıyla ele alınacaktır. Bu bölümün sonunda; kilisenin yapısı, örgütlenişi ve işleyişi üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde, Ermenistan hukuk sisteminde din olgusunun işgal ettiği konum tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde, Ermenistan'da laiklik, Gregoryen

* ASAM Kafkasya Araştırmaları Masası, Araştırmacı.

Ermeniler arasında Hıristiyanlıktan önceki en yaygın olan dinin Zerdüştlük olduğu bilinmektedir. Hatta bu dönemlerden kalma ve diğer Hıristiyan mezheplerde görülmeyen, mesela 'Madag' denen kurban kesme gibi âdetler, Ermeniler arasında hâlâ yaşamaktadır.

inancı ve Ermeni Kilisesi'nin hukuk sistemindeki yeri ve azınlık dinleri ile bu dinler mensuplarının genel durumu, hem hukuki hem fiilî boyutlarıyla gözden geçirilecektir. Üçüncü bölümde, Ermenistan'daki din algılamasının ve dinî yaşayışın, milli kimlik ve siyasi kanaat oluşumu gibi hususlar başta olmak üzere, sosyal hayat ve siyasi süreçler üzerindeki etkisi ile devletin din ve kilise üzerindeki etkisi incelenecektir. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler ve geliştirilen anlayış doğrultusunda, çağdaş Ermenistan'da din olgusunun toplum ve devlet hayatındaki yeri kısaca değerlendirilerek konunun yakın gelecekteki muhtemel durumu hakkında öngörülerde bulunulmaya çalışılacaktır.

I. BÖLÜM

ERMENİ KİLİSESİ

A. Adı, Kuruluşu, Tarihçesi

Ermeni Kilisesi'ne Ermeniler tam olarak Tek, Kutsal, Apostolik, Katolik Ermeni Kilisesi adını verirler. Kiliseyi tanımlayan bu dört kavramın anlamları şu şekilde açıklanmaktadır: Kilise tektir, çünkü Hıristiyanlıkta bir kurum olarak kiliseyi Hz. İsa'nın kurmuş olduğu anlayışı vardır. Kilisenin tek oluşunun bir diğer anlamı da dünyanın neresinde olursa olsun Ermeni Kilisesi'nin kökünde, amaçta, araçta, inançta, öğretilerde, ibadette ve idarî teşkilatta bir olduğudur.¹ 'Kutsallığı' din kurumu oluşundadır. 'Apostolik' oluşu, Ermenilerin kiliselerini havariler Tadeu ve Bartelemeu'ya dayandırışındandır.² 'Katolikliği' ise evrenselliğini ifade etmektedir (Bunu Roma Katolik Kilisesi ile karıştırmamak gerekir). Kilisenin resmi kuruluşu, 314 yılında³ Aziz Gregor

¹ Canan Seyfeli, İstanbul Ermeni Patrikliği, yayınlanmamış yüksek lisans tezi: Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, (Konya: 2002), s. 27

² Aslında bu iki havarinin, Ermeni kilisesine kaynaklık yapmış olma ihtimalleri tarihi olarak pek müphemdir. Erich Feigl, 'Ermeni Millî Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 67

³ Aslında tarihi eserlerin çoğu Ermeni kilisesinin kuruluş tarihi olarak 301 yılını göstermektedir ve hatta 2001 yılında Ermenistan'da Hıristiyanlığın 1700. yılı kutlamaları yapılmıştır. Ne var ki son yıllarda yapılan çalışmalar, bu tarihin aslında 314 olduğunu ortaya koymuştur. Kilise de bu araştırmaların haklılığını tasdik edip en son çıkan yayınlarda bu yılı kuruluş yılı olarak kabul etmiştir.

Lusaroviç⁴ tarafından gerçekleştirilen kuruluşa dayandırılmaktadır.⁵ Kilise; etnografik olarak Ermeni adını alırken doktriner olarak da Lusavorçagan (aydınlatılmış), kurucusunun adına izafeten Gregoryen veya 'doğru yolda olan' anlamında Ortodoks (Uğğapar) gibi adlarla anılmıştır⁶ (Buradaki Ortodoks kelimesini de Ortodoks mezhebiyle karıştırmamak gerekir).

Ermeniler, Hıristiyanlığın kabulünü, tarihlerinin en büyük dönüm noktası olarak kabul ederler.

Ermeniler arasında Hıristiyanlıktan önceki en yaygın olan dinin Zerdüştlük olduğu bilinmektedir. Hatta bu dönemlerden kalma ve diğer Hıristiyan mezheplerde görülmeyen, mesela 'Madag' denen kurban kesme gibi âdetler, Ermeniler arasında hâlâ yaşamaktadır.⁷ Bunun dışında, Helenistik dönemde antik Yunan inançlarının ve panteonunun da Ermeniler arasında yaygın kabul gördüğü ifade edilmektedir.⁸ 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ise aslen bir Partlı olan Aziz Gregor'un⁹ çabalarıyla, tarihi Ermenistan coğrafyasında yaşayan ve aralarında bugün Ermeni olarak adlandırdığımız Hayk etnisitesi mensupları dahil olmak üzere çeşitli etnik gruplar, Aziz Gregor'un Hıristiyanlık anlayışı etrafında cemaatleşmiştir.¹⁰ Aziz Gregor ilk dini merkezi Muş yakınlarındaki Ardışad'da kurmuş, daha sonra bu merkez, bugünkü Erivan yakınlarındaki Eçmiadzin'e taşınmıştır.¹¹ Ancak bölgedeki siyasi ve askeri dengeler değiştikçe kilise de oluşan yeni durumlara uymak ve yer değiştirmek zorunda kalmıştır.

- 4 Aziz Gregor'un lakabı olan Lusaroviç kelimesi; 'aydınlatıcı, aydınlatan, nurlandıran' anlamlarına gelmektedir.
- 5 Kasten, kilise 314 yılında kurulmuştur, denmiştir. Zirâ bu dönem için Hıristiyanlıkta Ermeni yahut başka bir milli kiliseden söz etmek mümkün değildir.
- 6 Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2000), s. 27, Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 27.
- 7 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 118, 125.
- 8 *The Modern Encyclopedia of Religions in Russia and the Soviet Union*, cilt 3, 'Armenians' maddesi, (Academic International Press, 1991), s. 44.
- 9 Bunun yanısıra Aziz Gregor'un Türk olduğunu hattâ Dede Korkut'la aynı kişi olduğunu iddia edenler de vardır. M. Fahrettin Kırzioğlu, "Albanlar Tarihi" Üzerine (M.Ö. IV.-M.S. X. Yüzyıllar), *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* kitabından ayınbasım, s. 49.
- 10 Hayk kavmi, Ermenilik ve Gregoryen Kilisesi arasındaki ilişkiler için bkz. Yaşar Kalafat ve Mahmut Niyazi Sezgin, 'Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 5, Bahar 2002, ss. 28-47.
- 11 Eçmiadzin, 'Allah'ın tek oğlunun indiği yer' anlamına gelmektedir. Efsaneye göre Hz. İsa, Eçmiadzin'Ermenistan'a inmiş, Ermeni Kilisesi'ni kurmuş ve onu Doğu ve Batı kiliselerinden bağımsız olarak ortaya çıkarmıştır. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 121, 126; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 2002), s. 307.

Ermeniler, Hıristiyanlığın kabulünü, tarihlerinin en büyük dönüm noktası olarak kabul ederler. Ermeni aydınlarına göre bu olay, bütün Ermeni tarihinin gidişatını ve Ermeni milletinin şekillenmesini büyük ölçüde tek başına etkilemiştir. Soykırım miti dahil olmak üzere, hiçbir olay Ermeni kimliği üzerinde bu denli büyük bir tesir sahibi olmamıştır. Bununla ilgili olarak şu anki Antilyas Katogigosu Aram Keşişyan'ın aşağıda yer alan sözleri oldukça dikkat çekicidir:

*"Mesih'e iman etmek, tarihimizin özü olmuştur. Ermenilerin tarihi; her hareket ve başarılarında, her çatışma ve mücadelelerinde kelimenin tam anlamıyla Mesih'e olan imanın canlı bir hikâyesidir... Hayatımızın her alanı, Mesih'in dönüştürücü gücüyle değişmiştir. Ermeni kültürü, özellikle de manevî derinliği ve aşkın dinamizmi, İsa'yı milli değerler sistemimize entegre etmek hususunda kiliseye yaratıcı bir anlayış, yeni bakış açıları ve ufuklar temin etmiştir"*¹²

Ermeniler, Hıristiyanlığı resmi din olarak benimseyen ilk devletin kendi devletleri olduğunu iddia etmektedirler. Ermeniler bu olaya adeta Hıristiyanlığın kendisi kadar büyük bir önem atfetmektedirler. Bu olay, az önce zikredilen dönüm noktası içerisinde önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Dolayısıyla Ermeni tarihinde ve kimliğinde ciddi bir yer işgal eder. Öyle ki, Erivan Devlet Üniversitesi profesörlerinden Levon Abrahamyan'a göre ilk Hıristiyan devlet inancı, Ermeni ortak şuurunda bir "öncü kompleksi"nin doğmasına yol açmıştır.¹³ Bu kompleks, Ermenilerde, her şeyde ilk olmak gibi bir istek açığa çıkarmıştır. Bu istek, milli söylemlere de yansımıştır.¹⁴

Hıristiyanlığın genel itibarıyla, zamanın akışı içinde, doğu ve batı kilisesi olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Ermeni Kilisesi, 451'deki Kadıköy Konsülü'nden sonra Hıristiyanlığın bütününden ayrılan bağımsız monofizit kiliselerden olmasına rağmen tasnif kolaylığı açısından zaman zaman Ortodoks doğu kilisesi içinde zikredildiği olmaktadır. Monofizit-diyofizit ayrımı kabaca şudur: Diyofizitlere göre (yani Ermeniler, Kıptiler, Süryaniler, ve Habeşliler dışında bütün Hıristiyanlar) İsa Mesih'te biri insani, diğeri ilahi olmak üzere iki tabiat vardır. Monofizitler ise bu iki tabiatın iç içe geçmiş tek bir

¹² Hratch Tchilingirian, 'The Armenian Apostolic Orthodox Church', www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt

¹³ Levon Abrahamian, 'The Changing Invariants Of Armenian Identity', *Contemporary Caucasus Newsletter*, Sayı 4, 1997 Sonbahar/1998 Kiş, ss. 10-11.

¹⁴ Belki de Ermenilerin dünyada soykırma uğrayan ilk millet olma yönündeki ısrarlı çalışmalarının arkasında da bu öncü kompleksi bulunmaktadır.

tabiat olduğunu ve İsa'nın özünde yalnızca tanrı olduğunu iddia ederler. Somutlaştırmak gerekirse diyofizitler çarmıhta bir insanın öldüğüne inanırlarken, monofizitler çarmıhta ölenin tanrı olduğuna inanırlar.

Ermenilerin büyük çoğunluğu monofizit Ermeni Kilisesi'ne bağlı olmakla birlikte Katolik ve Protestan Ermeniler de vardır. Ermenilerde Katolikleşme hareketleri Haçlı Seferleri sırasında başlamış, daha sonra özellikle Fransız misyonerlerin çabalarıyla devam etmiştir. 1830'da Osmanlı idaresi altında Katolik Ermeni Kilisesi kurulmuş ve Katolik Ermeniler bir 'millet' olarak tanınmıştır. Aynı hakta Protestan Ermeniler 1846 yılında, özellikle İngiliz ve Amerikan misyonerlerin desteğinde kavuşmuştur.¹⁵

B. Sovyetler Birliği Döneminde ve Sonrasında Ermeni Kilisesi

Osmanlı dönemi bu şekilde sona ererken, Sovyet döneminde Ermeniler dinî bakımdan Sovyetler Birliği'ndeki diğer halklar gibi ciddi sıkıntılar yaşamışlardır.¹⁶ Sovyetler Birliği (SB)'nin Eçmiadzin Katogigosuğu üzerinde ağır baskıları olmuştur. Bu baskıları iki başlık altında incelemek mümkündür:¹⁷

- **Yasal Baskılar:** Kilisenin hemen hemen bütün faaliyetleri yasaklanmıştır. Eğitim sistemi laikleştirilmiş ve kiliseye eğitim işlerinden el çektilmiştir. Eçmiadzin'in bütün mülkiyeti müsadere edilmiştir (arazi, binalar, basın organları, müze, kütüphane vb.). Kilisenin evlendirme ve boşandırma ile ilgili hakları elinden alınmıştır.

- **İdeolojik Baskılar:** 1922 yılında devlet tarafından kurulan ve desteklenen yeni bir kilise ortaya çıkmıştır. Bu kiliseye "Bağımsız Kilise" adı verilmiştir. Sözde bir reform hareketi gölgesinde kilisenin geleneksel temellerini çürütmek için bir hareket başlatılmıştır. Halkın derin bir bağlılık duyduğu kiliseye karşı güvensizlik yaratılmıştır. Din karşıtı propaganda yürütülmüştür.

Bunların dışında gerekli görüldüğünde kiliseye karşı sertlik kullanımı da olmuştur. Bunun en çarpıcı örneğini 1938'de kilisenin güç-

¹⁵ Kılıç, *Osmanlı...*, ss. 178-183

¹⁶ *The Modern Encyclopedia of Religions in Russia and the Soviet Union*, s. 44.

¹⁷ Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, 1999), s. 87.

lendirilmesi taraftarı olan Katogigos I. Horen'in Eçmiadzin'de gizli polis tarafından öldürülmesi teşkil etmiştir. Böylece SB'nin ilk 10 yılında kilisenin gücü fazlasıyla kırılmıştır.¹⁸

1941'de Alman saldırısıyla birlikte SB'de din hürriyeti yeniden ihdas edilmiştir. Bu dönemde kapatılan mabetler yeniden açılmış ve halk, Sovyet ordusunun zaferi için dua etmeye teşvik edilmiştir.¹⁹ Bu durum savaşın bitişinden sonra da bir süre daha devam etmiştir. SB, Batı toplumları üzerinde etkili olacak konuların propagandasını yapmak için kiliseleri kullanmış ve diğer kiliseler gibi Eçmiadzin Katogigosluğu'na da bazı haklar tanımıştır. SB'nin buradaki amacı Eçmiadzin'in manevi gücünü kullanarak Batı'daki Ermeni lobileri üzerinde etki ve kontrol sahibi olmak idi.²⁰

SB'nin Eçmiadzin üzerinde icra ettiği bu baskı ve manipülasyon, dünya Ermeniliğinin dinî bazda anlaşmazlığa ve ayrılığa düşmesine yol açmıştır. Bu anlaşmazlığın baş aktörleri Eçmiadzin ve Antilyas katogigoslukları olmuştur.

SB'nin Eçmiadzin üzerinde icra ettiği bu baskı ve manipülasyon, dünya Ermeniliğinin dinî bazda anlaşmazlığa ve ayrılığa düşmesine yol açmıştır. Bu anlaşmazlığın baş aktörleri Eçmiadzin ve Antilyas katogigoslukları olmuştur. Söz konusu anlaşmazlık 1933'te Antilyas Katogigosluğu'nun, Eçmiadzin Katogigosluğu'nun ruhani üstünlüğünü tanımaması ile başlamış ve bu ikilik aynı yıl Amerika'da Eçmiadzin'i destekleyen bir başp-

sikoposun ayın sırasında Taşnak militanları tarafından öldürülmesi üzerine su yüzüne çıkmıştır. Eçmiadzin'e bağlılığı reddeden kiliseler, Antilyas Katogigosluğu'na bağlanarak Eçmiadzin'den ayrılmışlardır. Eçmiadzin ile Antilyas arasındaki çatışma aslında Antilyas Katogigosluğu'nun Taşnakların kontrolünde olması ve Eçmiadzin'i, Sovyetlerin baskı ve kontrolünde olduğu için, Ermeni davasını yeterince desteklememekle itham etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu mücadelede ABD de Sovyet aleyhtarları Taşnaklarla birlikte Antilyas'ı desteklemiştir. Bu dönemde Yunanistan, İran ve ABD'deki Ermeni kiliseleri, Antilyas'ın ruhani egemenliği altına alınmıştır.²¹

¹⁸ Karekin Sarkisyan, 'The Armenian Church in Contemporary Times', *Religion in the Middle East*'ten ayrı basım, Cambridge University Press, 1969'tan zikreden İter, *Ermeni...*, s. 87.

¹⁹ Abdülkadir Sezgin, *Eski Sovyetler Birliği ve Azerbaycan'da Dinî Hayat, I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 1-5 Kasım 1993*, (Ankara: 1995, Cilt 2), ss. 29-45

²⁰ İter, *Ermeni ...*, s. 88

²¹ İter, *Ermeni ...*, ss. 88-91

Eçmiadzin ile Antilyas arasındaki ilişkilerde dönüm noktası sayılabilecek bir gelişme 1983'te Karekin Sarkisyan'ın II. Karekin adıyla Antilyas Katogigosu seçilmesidir. II. Karekin, Antilyas ile Eçmiadzin arasındaki çatışmanın bir son bulması ve bu iki katogigosluğun Ermeni davasına hizmet için yeniden birleşmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bundan sonra iki kilise arasındaki ilişkilerde bir yumuşama dönemine girilmiştir.²²

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra iki kilise arasındaki ayrılık anlamını yitirmiştir. 'Hay Dat' (Ermeni Davası)'ı yürütecek bağımsız bir Ermeni devleti olduğuna göre iki kilise arasında çatışmaya da gerek kalmamıştır. Sorun, Halep doğumlu olan Devlet Başkanı Ter Petrosyan'ın Antilyas Katogigosu II. Karekin'i Eçmiadzin Katogigosluğu'na getirmesi üzerine Eçmiadzin'in tekrar ruhani üstünlüğünü kazanmasıyla sonuçlanmıştır, 1995'te Erivan'da yapılan seçimle Eçmiadzin'in 131. Katogigosu olarak Karekin Sarkisyan I. Karekin adıyla dünya Ermenileri dinî liderliğine seçilmiştir. I. Karekin'in seçilmesini, Taşnaklar dahil bütün gruplar sevinçle karşılamışlardır.²³ Seçim sonrasında yaptığı konuşmada Ter Petrosyan, 'seçimin sadece bir kilise meselesi olmayıp milli bir kaynaşma ve kenetlenme fırsatı olduğunu, Ermeni davası için hayatlarını vermeye hazır olduklarını' ifade etmiştir.²⁴ I. Karekin de seçimden sonra yaptığı açıklamada, 'artık Ermenistan'ın her zamankinden daha fazla Hıristiyanlığın kalesi olduğunu ve sözkonusu seçimin Ermenistan'ın komünist boyunduruğundan kurtuluşunu perçinlediğini' belirtmiştir.²⁵

I. Karekin'in 1999 yılında ölümünden sonra ise Katogigosluk makamına halen görevde bulunan, Ermenistan'ın yaklaşık bir milyon nüfusla en kalabalık psikoposluk bölgesi olan Ararat Bölgesi'nin Psikoposu, şu an 52 yaşındaki, Karekin Nersesyan, II. Karekin adıyla seçilmiştir.

C. Ermeni Kilisesi'nin Yapısı

Ermeni Kilisesi'nin önemli bir özelliği demokratik denebilecek bir yönetim biçimine sahip olmasıdır. İdari, doktriner ve dinî kurallar, bir meclis tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girer. Bu geleneğe İsa'nın ölümünden sonra 12 havari arasında Yahuda İs-

²² İlter, *Ermeni ...*, ss. 91-99

²³ İlter, *Ermeni ...*, ss. 99-103

²⁴ *Marmara*, 4 Nisan 1995 ve 5 Nisan 1995 tarihli sayılardan aktaran Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, s. 101

²⁵ *Yeni Şafak*, 16 Mayıs 1995 tarihli sayıdan aktaran İlter, *Ermeni ...*, s. 102

karyot'tan boşalan yere Havari Matyas'ın bir seçimle getirilmiş olması kaynaklık eder.²⁶

Ermeni Kilisesi'nin yapısına bir göz atıldığında dünyada şu anda Ermeni Kilisesi'nin dört merkezinin olduğu görülmektedir. Bu dört kilise, tarihi olaylar neticesinde bugün birer dinî merkez olarak ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; Aziz Gregor tarafından Ardışad'da kurulan Ermeni Kilisesi ardından yine kendisi tarafından Eçmiadzin'e taşınmış, daha sonra da bölgedeki siyasi ve askeri dengelerin zorlamasıyla sıkça yer değiştirmiştir. Kilise bu şekilde önce 484 yılında Dvin'e, 931'de Akdamar'a, 947'de Argina'ya, 992'de Ani'ye ve buradan da 1147'de Runkale'ye (Kilikya'ya) taşınmıştır. 931 yılında Van'ın Akdamar adasına yerleşen katogigosluk, buradan Ani yakınlarındaki Argina'ya nakledilince Akdamar Patriği kendisini Katogigos ilan etmiştir. Ermeni Kilisesi içinde meşruiyeti tartışma yaratan bu katogigosluk, son Katogigos Haçatur Şiroyan'ın 1895'te ölümü ve arkasından kimsenin seçilmemesi üzerine Osmanlı Devleti tarafından I. Dünya Savaşı sırasında ilgâ edilmiştir. Bu arada asıl katogigosluk 1293'e kadar Kilikya'da kaldıktan sonra bu tarihte Sis'e nakledilmiştir. 1441 yılında ise katogigosluk tekrar Eçmiadzin'e taşınmış fakat bu sefer de Sis'teki katogigosluk da devam etmiştir. Bu merkez de I. Dünya savaşını takiben Beyrut yakınlarındaki Antilyas'a nakledilmiştir.²⁷ Özetlemek gerekirse Ermeni Kilisesi'nin günümüzdeki yapısı şu şekilde oluşmuştur: Aziz Gregor tarafından kurulan Eçmiadzin Katogigosluğu,²⁸ 12. yüzyılda kurulan Sis veya Kilikya Katogigosluğu olarak da bilinen, I. Dünya Savaşı'nı müteakip Lübnan'a taşınan Antilyas Katogigosluğu, 1311'de kurulan Kudüs Patrikliği ve 1461'de II. Mehmet tarafından kurulan İstanbul Patrikliği.²⁹ Katogigosluklar hiyerarşik olarak patrikliklerin üstünde yer almaktadır. Ancak İstanbul Patrikliği, Osmanlı Devleti zamanında Ermeni milletin başı olduğu için imparatorluk sınırlarındaki en güçlü dinî merkez olmuştur.³⁰ İdari olarak Eçmiadzin ile Antilyas denk sayılsa da geleneksel olarak Eçmiadzin bütün diğer kiliselerin ruhani lideri kabul edilmektedir, ancak Antilyas çok büyük ölçüde bağımsızdır.

²⁶ Hratch Tchilingirian, 'The Armenian Apostolic Orthodox Church', www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt

²⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Rüstem Yayınevi, 2001), ss. 49-50

²⁸ 'Ana Kilise' olarak da bilinir.

²⁹ Bu bölümdeki tarihlerin tamamı, Eçmiadzin Katogigosluğu'nun resmi internet sayfasından alınmıştır. bkz. <http://www.holyetchmiadzin.am>

³⁰ Ne var ki, Çarlık Rusyasının Ermeni politikası çerçevesinde, Ermeniler üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmak için kendi sınırları dahilindeki Eçmiadzin Katogigosluğu'nun güç ve etkisini artırma çabası neticesinde 1844'ten itibaren İstanbul Patrikhanesi'ndeki ayinlerde de Eçmiadzin'in adı anılmaya başlanmıştır. (Osmanlı Devleti, Dahiliye Nezaret) *Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi*, (İstanbul: 1916), s. 9'dan zikreden Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2000), s. 95

Kilisedeki dinî hiyerarşi şu şekildedir:

Katogigos

(Başpsikopos-Patrik)

Psikopos

Rahip

Diyakos (Rahip yardımcısı)

Katogigos, Ermeni kilisesinin en üst dinî ve idari lideridir. 'Başpatrik' olarak da anılır. Milli Dinî Meclis (Milli Kilise Meclisi) tarafından seçilir. Katogigos seçilmek için Milli Dinî Meclis'teki toplam oyların % 50 artı 1'ini almak gerekmektedir. Bu olmadığı takdirde adaylardan biri bu gerekli çoğunluğu sağlayana kadar seçimler tekrar edilir. Seçim Eçmiadzin'de kapalı kapılar ardında yapılır. Adaylardan birinin Katogigos seçilmesiyle birlikte kapılar açılır ve kilisenin çanları çalmaya başlar. Katogigos, Milli Dinî Meclis'in görevden almaya ilişkin bir kararı olmaksızın ömür boyu görev yapar. Yüksek Dinî Konsey adı verilen bir yürütme heyetiyle birlikte çalışır.

Psikopos, bir psikoposluk bölgesinin en büyük dinî ve idari amiridir. Psikoposluk meclisi tarafından seçilir. O bölgenin en kıdemli psikoposu tarafından onaylandıktan sonra katogigosun onayına sunulur. Günümüz pratiğinde psikoposları daha ziyade katogigos atamaktadır. Psikoposlar, yine psikoposluk meclisi tarafından seçilen psikoposluk konseyiyle birlikte çalışır.

Rahipler, psikopos tarafından atanır ve yerel kilise meclislerince onaylanır. Bunlar da buldukları kilisenin dinî ve idari amirleridir. Bir de manastır rahipleri denen bir grup daha vardır ki, bunlar da daha önce belirttiğimiz 4 büyük kilise içinde görev yaparlar.

Bu üçünün dışında katogigos ile psikopos arasında kalan ve yalnızca kıdem ifade eden bir başpsikoposluk ünvanı bulunmaktadır. Buna ek olarak bir de kıdem olarak başpsikoposluk seviyesinde olan ve daha ziyade idari bir derece olan patriklik ünvanı vardır.

Temsili organların hiyerarşisi de şu şekildedir:

Milli Dinî Meclis: Dünyanın her yerindeki psikoposluk ve daha üstü bölgelerden gelen temsilcilerden oluşur. Her psikopos, bu meclisin doğal üyesidir. Temel görevi ölen bir katogigosun yerine yenisini seçmektir. Milli Kilise Meclisi olarak da adlandırılan Milli Dinî Meclis, 400 üyeden oluşmaktadır. Bu üyelerin 49 tanesi psikopos, başpsikopos ve patrik seviyesindedir.³¹ Son Milli Dinî Meclis II. Karekin'in seçildiği 1999 yılında toplanmıştır.

³¹ Michael Westh, Election of Catholicos Armenia 1999, *Groong News Network*, 25 Ekim 1999

Psikoposluk Meclisi: Kilise meclislerinden seçilen delegelerden oluşur. Bir psikoposluk bölgesindeki her din adamı bu meclisin üyesidir.

Kilise Meclisi: Bir kilise çerçevesinde, vaftiz edilmiş veya kilise aidatını ödeyen Hıristiyanlardan oluşur.³²

II. BÖLÜM

ERMENİSTAN HUKUK SİSTEMİNDE DİN

Ermenistan hukuk sisteminde din, üç değişik alanda ele alınmıştır; Anayasa, Vicdan ve Dinî Kurumlar Hürriyeti Yasası, Ceza Yasası. Bunların dışında din ve vicdan hürriyetinin teminat altında olduğuna ilişkin bir hüküm Bağımsızlık Bildirgesi'nde³³ de bulunmaktadır.

1995 yılında yürürlüğe giren ve Batı normlarında olduğu kabul edilen Ermenistan Anayasası'nın 15. maddesinde 'din ayrımı gözetilmeksizin bütün vatandaşların kanun önünde eşit oldukları'

1995 yılında yürürlüğe giren ve Batı normlarında olduğu kabul edilen Ermenistan Anayasası'nın 15. maddesinde 'din ayrımı gözetilmeksizin bütün vatandaşların kanun önünde eşit oldukları' belirtilmiştir.

belirtilmiştir. Anayasanın 23. maddesinde herkesin inanç hürriyetine sahip olduğu, bu hürriyetin ancak anayasanın 45. ve 55. maddelerinde belirtilen anayasal düzenin tehlikeye düşmesi hallerinde sınırlandırılabilirliği vurgulanmıştır.³⁴

Vicdan ve Dinî Kurumlar Hürriyeti Yasası, 'Apostolik Ermeni Kilisesinin, Ermeni halkının milli

kilisesi olduğunu ve onun Ermeni dinî hayatındaki ve milliyetinin korunmasındaki önemini müdrik olarak' ibaresiyle başlamaktadır. Bu yasanın Ermenistan'a özgü hükümler içeren bölümleri de şu şekilde özetlenebilir:³⁵

³² Ermeni Kilisesi'nin yapısı, yapısal ve hiyerarşik örgütlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'The Armenian Apostolic Orthodox Church', www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt

³³ Ermenistan Bağımsızlık bildirgesi için bkz. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi web sayfası, <http://www.armeniaforeignministry.com/>

³⁴ Ermenistan Anayasası'nın İngilizce tam metni için bkz. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi web sayfası, <http://www.armeniaforeignministry.com>

³⁵ Yasanın İngilizce tam metni için bkz. <http://sain.org/Armenian.Church/law.txt>

- Bir dinî örgütün kurulabilmesi için en az 200 yetişkin üyesi bulunması gerekir.³⁶ Verilen kuruluş dilekçesi, Din İşleri Bakanlığı'nca onaylanır. Kayıtlı olmayan dinlerin Ermenistan'da faaliyet göstermesi son derece zorlaştırılmıştır. Bu tür gruplar gazete ve dergi yayınlamayamaz, toplantı mekanları kiralayamaz, radyo ve televizyon programı yapamaz yahut ziyaretçi vizesi çıkartamaz. Kayıtlı dinî gruplar da, Ermeni Kilisesi hariç, kamuya açık alanlarda dinî faaliyette bulunmak ve yurtdışından ziyaretçi kabul etmek gibi işlerde Din İşleri Bakanlığı'ndan önceden izin almak zorundadır. Bugün için Ermenistan'da 51 kayıtlı dinî örgüt bulunmaktadır.³⁷

- Muhtedilik yasaktır. Yani bir kimseyi Gregoryan inancından döndürmenin yasal müeyyidesi vardır. Bir kimseyi başka bir dinden Gregoryanlığa döndürmek ise serbestir.

- Merkezi yurtdışında olan dinî örgütler, hiçbir şekilde yurt dışından yardım alamazlar. Mesela merkezi Moskova'da olan Rus Ortodoks Kilisesi gibi.

- Ermenilerin milli kilisesi olan Apostolik Ermeni Kilisesi, Ermenistan Cumhuriyeti'nin koruması altındadır.

1993'te çıkarılan bir başkanlık kararnamesi ve 1997'de gerçekleştirilen değişikliklerle bu yasaya yapılan eklemelerde 'son zamanlarda Ermenistan'da "gelenek dışı" diye ifade edilen yeni dinî akımların türediği, bunların ülkedeki manevi atmosferi dejenere ettiği, kamu düzenini bozduğu ve Ermeni Kilisesi'nin, Ermeni halkında dinî şuuru yeniden kuvvetlendirme çalışmalarını baltaladığı' ibarelerine yer verilmiştir. Bunlar daha ziyade 1988 depreminden sonra Ermenistan'a yardıma gelen Hıristiyan ve diğer cemaatlerdir.³⁸ 'Ruhların çalınması'nı engellemenin devletin görevi olduğu vurgulanarak bir dizi tedbir sıralanmış ve dinî örgütler üzerindeki kontrol sıkılaştırılmıştır. 1997'de yenilenen kanun sonrasında, dinî grupların kayıtları da yeniden yapılmıştır. Bu işlem sırasında önceki kanuna göre kaydı bulunan bütün gruplar herhangi bir zorlukla karşılaşmadan kayıt yaptırabilmiştir. Bunun tek istisnasını sayıları önceki kanunda öngörülen alt limit olan 50 kişinin de altına düşen Krişnacılar oluşturmuştur. 12 Ağustos 2002'de çıkarılan bir kanunla da Başbakanlığa bağlı bir Din İşleri Konseyi kurulmuştur.³⁹ Devlet Baş-

³⁶ Kanununun asıl metninde 50 olan bu sayı, 1997'de yapılan değişikliklerle 200'e çıkarılmıştır.

³⁷ '51 Religious Organizations Registered In Armenia', *ArmenPress News Agency*, 30 Temmuz, 2002

³⁸ Eçmiadzin Katogigosu I. Vazgen ile yapılan söyleşi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'The Price of Freedom', *Window*, Cilt 3, Sayı 1, 1992, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia6.txt>

³⁹ Emil Danielyan, 'Prosecutors To Advise Armenian PM On Religious Affairs', *RFE/RL Armenia Report*, 13 Ağustos 2002, 'Armenian Government Sets Up Religious Affairs Council', *Mediamax News Agency*, 13 Ağustos 2002.

Gerek anayasada, gerekse ilgili yasada Ermenistan'da din ve devletin ayrılmış olduğu belirtilmekle birlikte, bu durumu tekzip eden ifadeler yine aynı metinlerde rastlanabilmektedir. Dinî yapı içerisinde Ermeni Kilisesi'ne üstün ve ayrıcalıklı bir konum verilmiştir.

Bu 'tehlikeli mezhepler'in ülkenin ulusal güvenliğini tehdit ettiğini öne süren Margaryan, yukarıda sözü geçen Din İşleri Konseyi'nin ilk toplantısında devletin önde gelen yöneticilerine, 'devletin ve halkın güvenliğinin bazı uluslararası anlaşmalardan daha önemli olduğunu, Avrupa Konseyi'nin taleplerine uyacaklarını fakat bunun da bir sınırı olduğunu' ifade etmiştir. Margaryan'a göre Ermenistan'ın Avrupa Konseyi karşısındaki yükümlülükleri 'aşırı liberal'dir. Aynı toplantıda söz alan Savunma Bakan Yardımcısı Mikael Grigoryan ise söz konusu dinsel grupların ülkeyi 'çözölmeye ve manevi çöküntüye sürüklediğini' söylemiştir.⁴⁰

Gerek anayasada, gerekse ilgili yasada Ermenistan'da din ve devletin ayrılmış olduğu belirtilmekle birlikte, bu durumu tekzip eden ifadeler yine aynı metinlerde rastlanabilmektedir. Dinî yapı içerisinde Ermeni Kilisesi'ne üstün ve ayrıcalıklı bir konum verilmiştir. Bu ayrıcalıklar şunlardır:⁴¹

- Ermeni Kilisesi, Ermenistan'da 'kilise' statüsünde tanınan tek kurumdur. Diğer kiliseler ancak 'yerel cemaat' statüsünde tanınmıştır. Mesela Gümrü Katolik Kilisesi cemaati gibi. Bunların ülke çapında tek bir dinî merkezleri yoktur.

⁴⁰ Shakeh Avoyan, 'Markarian Demands Tough Action Against "Dangerous Sects", *RFE/RL Armenia Report*, 18 Eylül 2002.

⁴¹ Ermenistan Din İşleri Bakanı Ludwig Khaçatriyan ile yapılan söyleşi için bkz. 'Church and State In Armenia', *Window*, Cilt 2, Sayı 3, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia4.txt>

- Ermeni Kilisesi dışındaki dini örgütler yalnızca cemaat bölgelerinde ve cemaat üyeleri arasında ibadet ve vaaz hakkına sahipken, bu hak Ermeni Kilisesi'ne bütün ülke çapında verilmiştir.

- Bir kimseyi Gregoryenlikten döndürmeye çalışmak suçtur, aksi ise suç değildir.

- Velilerin isteği halinde okullarda dini eğitim hakkı yalnızca Ermeni Kilisesi'ne aittir. Diğer dini gruplar hiçbir şekilde okullarda dini eğitim hakkından yararlanamaz.

- Hayır kuruluşu ve vakıf kurma hakkı yalnızca Ermeni Kilisesi'ne aittir.⁴²

Buna ek olarak 22 Ağustos 2002'de Başbakan Margaryan ve II. Karekin arasında imzalanan bir protokolle, tehlikeli mezheplerin önünün alınması için, orta okulların müfredatında Ermeni Kilisesi Tarihi, zorunlu ders haline getirilmiştir.⁴³

Görüldüğü gibi Ermenistan'da din, bir inanç ve ibadet meselesi olmaktan daha çok sosyal ve kurumsal bir olgu olarak algılanmaktadır. İlgili yasanın adı bile 'din hürriyeti yasası' değil, Dini Kurumlar Hürriyeti Yasası'dır. Bu algılama, din olgusunun bürokratik bir formda kurumsallaşmasına sebep olmaktadır ki bu da neticede devletin din üzerinde kontrol ve hatta baskısına yol açmaktadır. Hem hukuki hem fiili düzlemde Ermeni Kilisesi lehine yapılan ayrımcılık, anayasada ve yasada iddia edilen laikliği büyük ölçüde geçersiz kılmaktadır. Ermenistan'da devlet ve kilise büyük ölçüde iç içe geçmiştir. Üst seviye devlet yetkilerinin bir çoğu resmi olarak Ermeni Kilisesi'nin üyesidir. Devlet de kilise üzerinde oldukça etkilidir. Gerek 1995'te gerekse 1999'daki Katogigos seçimlerinde devletin desteklediği adaylar kazanmıştır. Ancak devletin kilise üzerindeki bu etkisi, her zaman devlet-kilise ve kilise-toplum birlikteliğini pekiştirici rol oynamamaktadır. Öyle ki, 1995'te iktidarın desteğini alarak Katogigos seçilen I. Karekin, kilisenin de büyük ölçüde desteğini almış olmasına rağmen, halk arasında 'hükümetin adamı' olmak yaftasından kurtulamadığı için kendini kabul ettirmekte ve programını uygulamakta zorluk çekmiştir. Diğer taraftan devletin uyguladığı baskı zaman zaman din adamlarınca da tepkiyle karşılanabilmekte ve devlet-kilise gerginliğine yol açabilmektedir. Ekim 1999'daki Katogigos seçimleri sırasında, ikisi patrik ol-

⁴² Ayrıntılar için bkz. *Law of the Republic of Armenia on the Freedom of Conscience and on Religious Organizations*, <http://sain.org/Armenian.Church/law.txt>

⁴³ Emil Danielyan, 'Church History To Be Taught In Armenian Schools', *RFE/RL Armenia Report*, 22 Ağustos 2002

mak üzere 6 başpsikoposun, hükümetin Kilise'ye müdahalesini ve Karekin Nersesyan'ı aday olarak dayatmasını protesto eden bir bildiri yayınlaması da böyle bir gerginliğin göstergesi olmuştur.⁴⁴

Öte yandan Katogigos resmi bir görevli gibi yabancı heyetleri kabul etmekte ve önemli yurtdışı gezilere devlet başkanıyla birlikte katılmaktadır. Devlet protokolünde, devlet televizyonunun haberlerinde Katogigos daima devlet erkanının hemen yanı başındadır. Bu konuyla ilgili olarak Türkiye Ermenilerinden AGOS Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink bir yazısında şunları dile getirmektedir:

*"Ermenistan'da "Polis Günü" tesis edip hafta başında kutlamışlar... Gelen fotoğraflara bakıyorum. Resmi geçit yapan polisleri şeref kürsüsünde selamlayanlar arasında Başbakan var, Emniyet Genel Müdürü var, Devlet Başkanı Koçaryan var, Meclis Başkanı var, bir de ruhani kisvesiyle Başpatrik II. Karekin Katogigos Hazretleri var. İyi de Katogigosun o kürsüde ne işi var? Ben soruyu kürsüyle sınırlı sordum ancak siz buna başka alanları da ekleyip soruyu genişletebilirsiniz. Devletleşme sürecine girmiş Ermenistan'da dinî kurumun ilgili ilgisiz her alanın içinde var gözükmesi ideal bir demokratik ve laik devlet anlayışıyla örtüşüyor mu?... Ermenistan'ın diğer devletlerde açtığı elçiliklerin oradaki dinî merkezlerle neredeyse bir nüfuz savaşı içine girdiği örnekler hiç de az değildir. Çünkü kilise, kendi alanına çekilmeye hiç de hazır ve niyetli görünmüyor. Çekilmediği için de siyasetin ta içine kadar batabiliyor. Nitekim bugün siyaset mi kiliseyi kullanıyor yoksa kilise mi siyaseti, sorusu cevaplanabilir olmaktan çok uzak... Biz bu çağda gerçek manada laik bir ulus mu olacağız yoksa hâlâ dinî bir millet olarak mı tanınacağız."*⁴⁵

III. BÖLÜM

ERMENİSTAN'DA DİN-SİYASET ve TOPLUM

Ermenistan'da din sorunu siyasal düzlemde hep bir milli suçur sorunu olarak ele alınmıştır. Ancak bugün Ermenistan'da toplumsal elitin hem dinî hem siyasi kanadının yoğun çabasına rağmen din, geleneksel olduğu şekilde milli kimliğin koruyucusu rolünü üstlenememektedir. Hem 70 yıllık ateizm pratiğinin tortulaşan etki-

⁴⁴ Michael Westh, 'Election of Catholicos Armenia 1999', *Groong News Network*, 25 Ekim 1999.

⁴⁵ Hrant Dink, 'Ermenistan-Diaspora (6): Himayelerinden Kurtulmak', AGOS, Sayı 316, 19 Nisan 2002.

siyle hem küreselleşmenin etkisiyle hem bağımsızlık sürecinin getirdiği siyasi ve ekonomik sorunlar sebebiyle ve hem de artık bağımsız devlet sahibi bir halk olarak etnik korumacılık duygusuna ve buna bağlı olarak milli kimlik ifadesinde dinî ögenin başat rol oynamasına gerek kalmaması üzerine toplum dinsel kimlikten büyük ölçüde uzaklaşmaktadır. İbadet oranı çok düşüktür, halkın büyük çoğunluğu için Hıristiyanlık etnik kimliğin ayırıcı bir göstergesi olmaktan öte bir şey değildir, inançla çok fazla ilgisi yoktur.⁴⁶ Azerbaycan'la olan Karabağ çatışmasında bile din unsuru baş rolü oynamamıştır. Toplumun harekete geçiren temel motif milliyetçilik duygusu olmuştur.⁴⁷ Halkın, gerek Gregoryenliğe gerekse azınlık dinlerine yönelik tutumu çok belirgin değildir. Buna rağmen Gregoryenlik ile Ermeni etnisitesi arasındaki teorik bağ, toplumsal bilinçte önemli bir yer işgal etmektedir. Bütün bunlarla birlikte Ermeni Kilisesi'nin, Ermeni ulusunun inşasında üstlendiği kilit rol gibi, bugünkü devletleşme sürecinde oynadığı rolü de iyi değerlendirmek gerekir. Kilise, devletin fikri ve manevi temellerinin hazırlayıcısıdır.⁴⁸

SSCB dönemi pek çok geleneksel ve tarihi kuruma ve yapıya ağır bir darbe vururken bundan belki de en büyük payı din kurumu ve kilise almıştır.⁴⁹ Kilise bugün itibariyle Sovyet dönemine kıyasla oldukça güçlenmiş ve devlet hiyerarşisi içinde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Ermenistan'da din, normalden çok daha fazla siyasi hayatın içinde yer almakta ve konumunu sağlamlaştırmaya çalışmaktadır. Buna rağmen toplum içinde gerçekten etkin bir yer edinememiş ve toplumsal sorunlara çözüm önerileri üretmekte yetersiz kalmıştır. Bu durumda, kilisenin enerjisinin büyük çoğunu kendisini yeniden yapılandırma ve Sovyet döneminde kaybettiklerini yeniden kazanmaya ayırmış olması zaruretinin de payı büyük olmuştur. Kilise, Sovyet döneminde kenarda bırakılmış alanından kurtulmakta ve kendine gelmektedir. Bu kendine geliş, alanına kavuşmaktan çok, 'alanından taşmak' şeklinde de tezahür edebil-

⁴⁶ U.S. Department of State, *Annual Report On International Religious Freedom for 2002: Armenia*, www.state.gov

⁴⁷ Svante E. Cornell, 'Religion as a Factor in Caucasian Conflicts', *Civil Wars*, Cilt 1, Sayı 3, Sonbahar 1998, ss. 46-64

⁴⁸ Antilyas Katogigosu II. Karekin (1995-1999 arası I. Karekin adıyla Eçmiadzin Katogigosluğu görevinde bulunmuştur) ile yapılan söyleşi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'Nation Building and the Church: Reflections on the Mission of the Armenian Church Today', *Window*, Cilt 4, Sayı 2, 1994, <http://www.sain.org/WINDOW/Diaspor4.txt>

⁴⁹ Hratch Tchilingirian, 'The End of the Beginning: The Church In Armenia', *Window*, Cilt 3, Sayı 1, 1992, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia5.txt>

mektedir.⁵⁰ Gerçekten de bugün Eçmiadzin'de Ermeni Kilisesi'ne maddi ve manevi bir dinamizm kazandırmak amacıyla çok ciddi hummalı çalışmalar yürütülmektedir. Bu amaçla 1990'da dönemin Katogigosu I. Vazgen tarafından 'Dini Propaganda Merkezi' kurulmuştur.⁵¹ Yeni yapıların inşaatı, eskilerin restorasyonu, seminerler ve eğitim faaliyetleri, televizyon programları hazırlanması, Pazar okulları organize edilmesi, kitap, dergi ve broşürler bastırılması, okullarda din dersi verecek öğretmenlerin eğitilmesi, diaspora topluluklarına yapılan geziler, buradaki Ermenilere yönelik konferanslar ve çeşitli programlar Eçmiadzin'in yeniden dünya Ermeniliğinin merkezi haline getirilmesi projesi kapsamında değerlendirilmelidir. Öte yandan diaspora Ermenilerinin de bağımsızlığını kazanan Ermenistan'a ve Ermeni Kilisesi'ne yönelik ilgisi sürekli artmaktadır. Pek çok diaspora bölgesinden Eçmiadzin'e yapılan ve özellikle 2001 yılında Ermenistan'da Hıristiyanlığın 1700. yılı kutlamaları çerçevesinde oldukça artan hac ziyaretleri ve bugün dünyanın en büyük Ermeni kilisesi olan Erivan'daki Aziz Gregor Lusaroviç katedralinin, diasporanın bağışlarıyla yaptırılmış olması gibi hususlar artan bu ilginin açık göstergeleridir.

Bugün için Ermeni Kilisesi'nin en önemli sorunlarından biri yetmiş din adamı eksikliğidir. Ülke çapında yeni kiliseler açılmakta, eskileri restore edilmektedir. Bütün bu kiliselere din adamı tahsis etmek ve yeniden filizlenen bu dinamik yapıyı kontrollü bir şekilde makro planda dinî sisteme entegre etmek önemli bir sorun olarak kilisenin önünde durmaktadır.⁵² Keza başta eski SB ülkelerindekiler olmak üzere dünyanın değişik bölgelerindeki diaspora topluluklarında dinî hayatı canlandırmak ve bunları da Eçmiadzin merkezli dinî sisteme eklemlenmek bir diğer büyük sorundur. Demirperde dönemi boyunca, 'Tek' oluşla ifade edilen kilisenin bütüncül yapısı büyük ölçüde dağılmıştır. Kilise bunları, yeniden birleşik bir yapı içine katmayı ve bunların hem maddi hem manevi dinî ihtiyaçlarını karşılamayı da kendi görev alanı içinde saymaktadır. 'Kilisenin parçalanmışlığı' olarak ifade edilen bu sorun da, Ermeni Kilisesi'nin günümüzdeki belli başlı sorunları arasında yer almaktadır.⁵³ Hiç şüphe yok ki, pek çok yerde ekonomik açıdan etkin ve siyasi bakımdan güçlü Ermeni diasporasının kilise kanalıyla Ermenistan'a

⁵⁰ Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizm Kiskacında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, (İzmir: 2001), s. 379.

⁵¹ Abraham Mgrdtchian, 'Religious Awakening In Armenia', *Window*, Cilt 2, Sayı 2, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia3.txt>

⁵² Eçmiadzin Katogigosu I. Vazgen ile yapılan söyleşi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'The Price of Freedom', *Window*, Cilt 3, Sayı 1, 1992, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia6.txt>

⁵³ Ermenistan Din İşleri Bakanı Ludwig Khaçatriyan ile yapılan söyleşi için bkz. 'Church and State In Armenia', *Window*, Cilt 2, Sayı 3, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia4.txt>

bağlanmasının, Ermenistan için yalnızca manevi olmaktan öte anlamları da vardır. Diaspora Ermenilerinin zengin kesimleriyle yakın ilişkileri olduğu söylenen Katogigos II. Karekin'in, kilisedeki seçimlerde devlet tarafından desteklenmesi şaşırtıcı olmamıştır.

Apostolik Ermeni Kilisesi'nin bugün karşılaştığı bir diğer sorun da devletle kilise arasındaki ilişkilerin henüz kurumsallaşamamış olmasıdır. Gerek siyasal erkin gerekse üst düzey kilise yönetiminin bu konuyla ilgili net bir bakış açısı da gelişmiş değildir.⁵⁴ Ermenistan'ın, tarih boyunca bu ilişkileri düzenleyecek bir devlet geleneğinden mahrum olmasının yanında 70 yıllık ateizm düzeni, bu ilişkilerin mahiyetini daha da karmaşık hale getirmiştir. Anayasal, yasal, siyasi ve ekonomik olarak devlet-kilise ilişkilerinin durumu halen muğlaklığını korumaktadır. Günümüzde bu konuyla ilgili çok fazla teorik çalışma yapılmamakta, pratikteyse ilişkiler ad hoc bir zeminde yürütülmektedir. Dinin, Ermeni tarihi ve kimliği üzerindeki öneminin farkında olan siyasi elit, dinin bu konumundan yararlanmak ve bunu siyasi bir malzeme olarak kullanmaktan çekinmemektedir. Hattâ bu durum normal kabul edilmektedir. Şöyle ki; Ermenistan'ın laikleştirilmesi gerektiğini iddia edenlere karşı, Ermenistan'ın tarihi ve siyasi gelişim bakımından sıradan bir ülke olmadığı, kilisenin Ermenilerin hayatındaki rolünün başka herhangi bir milletteki herhangi bir kuruma benzetilemeyeceği, bu sebeple de Ermenistan'ın sıradan bir ülke gibi laikleştirilemeyeceği öne sürülmektedir. Ermenistan'ın bugün içinde bulunduğu siyasi ve jeopolitik koşullar dikkate alındığında devlet-kilise ilişkilerinde devletin hakim bir konumda olduğu söylenebilir. Özellikle Katogigos seçimlerinin devlet-kilise rekabetine sahne olduğu ve bu güç mücadelesinden devletin galip çıktığı görülmektedir. Ermenistan'daki otoriter siyasi yapı göz önünde bulundurulduğunda, başta Katogigos olmak üzere üst düzey kilise yöneticilerinin, mevkilerini, siyasi otoriteye verdikleri şartsız destek olmaksızın muhafaza etmelerinin pek de mümkün olmayacağı sonucuna varılabilir. Görünen, kilise ile devletin bir süre daha sınırları çok da belli olmayan, aynı anda hem iktidar mücadelesi hem de iktidar paylaşımını barındıran bir model içinde ilişkilerini sürdüreceğidir. Bugünkü Katogigos II. Karekin, devletin kiliseden beklediklerini yerine getirmek hususunda 1999'daki Katogigos seçimlerinde kendisini destekleyenleri yanıltmamıştır. Öte taraftan kilise içinde seçimler sırasında devletin baskısına karşı oluşan gerginlik de artarak devam etmektedir.⁵⁵

⁵⁴ Michael Westh, 'Election of Catholicos Armenia 1999-Between the First and the Second Day', *Groong News Network*, 27 Ekim 1999.

⁵⁵ Yavi, *1856-1923...*, (İzmir: 2001), s. 380.

Kilisenin kendisini yeniden yapılandırma çabaları esnasında toplumsal bir kimlik üretme konusunda başarısızlığa düşmüş olmasına rağmen gerek siyasi elit, gerek kilise, gerek medya ve gerekse diğer toplumsal güç odakları tarafından dinî kimlik yeniden hakim konuma getirilmeye çalışılmaktadır. Din kurumunun söylemlerine muhalif her tez milli benliğe saldırı olarak takdim edilmektedir.⁵⁶ Gerçi Apostolik Ermeni Kilisesi, Dünya Kiliseler Konseyi'nin üyesidir ve belli başlı kiliselerle düzenli ilişkileri bulunmaktadır. Kilise bağımsızlık sonrası Batı'dan gelen değişik dinî gruplarla özellikle

Kilisenin kendisini yeniden yapılandırma çabaları esnasında toplumsal bir kimlik üretme konusunda başarısızlığa düşmüş olmasına rağmen gerek siyasi elit, gerek kilise, gerek medya ve gerekse diğer toplumsal güç odakları tarafından dinî kimlik yeniden hakim konuma getirilmeye çalışılmaktadır.

insani yardım ve dinî eğitim yardımı projeleri kapsamında işbirliğini de geliştirmektedir. Bu ilişkiler özellikle 2001 yılında Ermenistan'da Hıristiyanlığın 1700. yılı kutlamalarına Papa II. Jean Paul başta olmak üzere dünyadaki bütün büyük kiliselerin ruhani reisleri ve temsilcilerinin katılımıyla pekişmiştir. Ancak yine de Apostolik Ermeni Kilisesi, bütün bu gruplara şüphe ve temkinle yaklaşmakta ve aralarındaki işbirliği de gizli bir rekabetin gölgesinde gerçekleşmektedir. Hem bu durum hem de dinin Ermeni ulusal kimliğindeki öneminin görelisi olarak

azalması ise Ermenistan'da bağımsızlık sonrası pek çok değişik dinî eğilimin ortaya çıkması ve güçlenmesinin ana sebebi sayılmaktadır. Ermenistan'da nüfusun dinî dağılımı yaklaşık olarak şu şekildedir:⁵⁷

Dinî Demografi (Ermeni Kilisesi hariç)

Katolik: 180 bin	Yehova Şahitleri: 12-20 bin
Yezidi: 30-60 bin	Rum Ortodoks: 6 bin
Rus Ortodoks: 50 bin	Müslüman: bin ⁵⁸
Protestan: 30-35 bin	Musevi: 500-1000

⁵⁶ Stepan Danielian, 'Religious Minorities In Armenia', *Central Asia and the Caucasus*, Sayı 2(8), 2001, s. 134.

⁵⁷ U.S. Department of State, 'Annual Report On International Religious Freedom for 2002: Armenia', www.state.gov

⁵⁸ Ermenistan'da yalnızca bir tek cami bulunmaktadır. O da 2001 yılında İranlılar tarafından restore edilmiş, 18. yüzyıla ait bir camidir. Camide fiilen ibadet edilebilse de yasal statüsü halen muallaktır. U.S. Department of State, 'Annual Report On International Religious Freedom for 2002: Armenia', www.state.gov

Bunların dışında çok sınırlı sayıda Bahai ve Krişnacı da bulunmaktadır. Katolikler daha ziyade ülkenin kuzeyinde yaşarken Yahudiler, Bahailer ve Krişnacılar Erivan'da yer almaktadır. Sayıları birkaç yüz civarında olan bir Müslüman Kürt topluluğu Abovyan bölgesinde yaşamaktadır. Kürt ve İranlı olan geri kalan Müslümanlar Erivan'da, Yezidiler ise Aragats bölgesinde bulunmaktadır. Ermenistan'da dinî ortam dışardan oldukça durgun gözükmesine rağmen aslında içinde ciddi gerilimler barındırmaktadır. Bu gerilimlerin en önemlisi, 'gelenek dışı' diye ifade edilen ve Gregoryenlik dışında kalan hemen hemen bütün inançları kapsayan dinî gruplara yönelik sosyal baskı ve hattâ şiddettir.⁵⁹ Bu sebeple ülkede yeni ortaya çıkan dinî gruplar devamlı surette tedbirli hareket etmek durumunda kalmaktadır. Bu baskı ve şiddet, iş başvurularında ayrımcılıktan doğrudan fiziksel şiddete kadar uzanabilmektedir. Özellikle alt ve orta seviye devlet görevlilerinin ayrımcılık ve kötü muamelesinden sıkça bahsedilmektedir.⁶⁰ Ancak baskı, daha çok fanatik dinî gruplar ve özellikle Karabağ muharıpleri tarafından uygulanmaktadır. 'Yerkrapah' denen bu grubun üyeleri, en yoğun dönemi 1995 yılı olmak üzere, on küsur dinî grubun üyelerine yönelik olarak fiziksel şiddet uygulamışlardır. 1995'ten itibaren ise bu grubun faaliyetleri oldukça azalmıştır. Yine de değişik gruplara uygulanan bu şiddet, pek çok azınlık dini mensubunun ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanmıştır.⁶¹ Tarihsel olarak cemaat tarzı bir toplum olan ve milli varlığın devamını dinî inançlara ve kurumlara bağlılıkta gören bir toplumsal yapıda, bağımsızlık sonrasında da cemaat algılamasını sürdüren aşırı uçlar, resmi dinî ideolojiden farklılaşan her söylemi doğrudan milli varlığa yönelik bir tehdit olarak algılamışlar ve bu tehdidin üzerine gitmişlerdir. Bu gruplar, aşırı tutumlarında devlet ve kilisedeki bazı kesimlerce de desteklenmektedir.

Son zamanlarda bu baskının özellikle yoğunlaştığı iki cemaat bulunmaktadır. Bunlardan biri Yehova Şahitleri, diğeri de Yahudilerdir. Yehova Şahitleri, inançları gereği askerlik yapmayı reddettikleri için Ceza Kanunu'nun 75. maddesini çiğnediklerinden tutuklanmaktadır. Halen 23 Yehova Şahidi Ermenistan'da tutuklu bulunmaktadır.⁶² Bu hususta Ermenistan, Avrupa Konseyi başta olmak üzere uluslararası kuruluşların baskısı altındadır. Ermenis-

59 Ayrıntılı bilgi ve müşahhas olaylar için bkz. 'Persecution of nonapostolic organizations in Armenia', www.hindunet.org

60 U.S. Department of State, Annual ...

61 U.S. Department of State, Annual ...

62 23 'Jehovah's Witnesses Are Under Arrest In Armenia', *Groong News Network*, 23 Temmuz 2002

tan 25 Ocak 2001'de Avrupa Konseyi'ne üye olurken Yehova Şahitleri için, 3 yıl içinde askerlik yerine bir 'alternatif hizmet' yasası çıkarmayı taahhüt etmiştir⁶³ ancak henüz Avrupa Konseyi'ne vaat edilen yasayla ilgili herhangi bir gelişme sözkonusu değildir. Bu konu, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin Ermenistan'la ilgili ilerleme raporunu ele aldığı 26 Eylül 2002 tarihli oturumunda da görüşülmüş ve Ermenistan'a, diğer sorunlarla birlikte bu sorunu da çözmek için 2003 Haziran'ına kadar süre tanınmış, aksi halde Ermenistan'ın üyelik statüsünün düşürülmesi gibi yaptırımlara başvurulacağı belirtilmiştir.⁶⁴ Bu arada, askerlik yerine alternatif hizmet uygulaması, uzak köylerde öğretmenlik yapmak isteyenler için uygulanmakta fakat bu imkan Yehova Şahitlerine tanınmamaktadır.

Yehova Şahitleri halen ülkede resmi olarak tanınmayan bir dini grup olarak varlıklarını sürdürmek zorunda kaldıklarından, resmi olarak tanınan dini gruplara verilen haklardan yararlanamamaktadır. Askere gitmeyi reddeden üyelerinin tutuklanarak hapse atılması dışında toplu halde dinî ayin yapamamakta ve zaman zaman dinî kitap ve diğer materyalleri toplatılmaktadır. Ermenistan'daki Yehova Şahitlerinin dinî lideri konumundaki Hraç Keşişyan, 'Ermenistan'ın Avrupa Konseyi'ne girmesinin kendilerine hiçbir değişiklik getirmediğini' ifade etmiştir. Resmi olarak tanınmamaktan dolayı hukuki bir zeminden mahrum olmanın yanında yarı resmi konumdaki Ermeni Kilisesi ve yerel medyanın da, geleneksel Ermeni değerlerinin altını oymakla suçladıkları Yehova Şahitlerine yönelik baskısı görülmektedir. Eylül 1998'de Ermeni Kilisesi'nden önde gelen bir din adamı, Yehova Şahitlerini 'İsa'nın düşmanı' ilan ederek basın yoluyla bir kampanyaya girişmiştir. Bunun dışında Yehova Şahitleri, dinî vaazlarda da hedef alınan bir gruptur.⁶⁵ Bu çevreler, Ermenistan'ın jeopolitik konumu ve içinde bulunduğu mevcut şartlar itibarıyla, alternatif hizmet yasasının 'gereksiz hatta zararlı bir lüks olduğunu' iddia etmektedir. Öte yandan Keşişyan ise 'askerlik yaşındaki erkek Yehova Şahitlerinin sayısının ülkenin güvenliğini tehlikeye düşürecek boyutta olmaktan çok uzak olduğunu, kaldı ki bu kişilerin ekonomik sıkıntılar sebebiyle ülkeden göç eden yüz binler gibi kendilerine uygulanan baskı üzerine ülkeden kaçmayıp hapse

63 bkz. 'Armenia's Application for Membership of the Council of Europe', <http://www.coe.int> (Avrupa Konseyi resmi internet sayfası)

64 Lilit Grigorian, 'Council Of Europe Warns Armenia', AZG, 28 Eylül 2002

65 U.S. Department of State, Annual ...

girmeyi yeğleyecek kadar vatansever olduklarını' öne sürmüştür.⁶⁶ Yehova Şahitleri'nin kayıt dışı tutulmasının askerlik yapmaya karşı oluşları dışında ileri sürülen bir diğer sebebi de Gregoryenler üzerinde illegal olarak din değiştirme propagandası yaptıkları iddiasıdır.

Yahudi cemaati ile ilgili sorunlar ise, Ermenistan-İsrail ilişkilerindeki sorunlara bağlı olarak gelişmiştir.⁶⁷ Ermenistan'daki İsrail büyükelçisinin Ermeni soykırımı diye bir şeyin olmadığı yönündeki açıklamaları üzerine Ermenistan-İsrail ilişkilerinde başlayan gerginlik yeni gelişmelerle uzun süre devam etmiştir. Büyükelçinin açıklamalarını daha sonra başka İsraili yetkililerin ve Yahudi lobisinin önde gelen temsilcilerinin beyanatları izlemiştir.⁶⁸ Haziran 2002'den itibaren ise ilişkilerdeki gerginlik, İsrail'in, Kudüs Ermeni Patrikliği topraklarını ikiye bölecek şekilde, Kudüs ile Beyt'ül-Lahim arasına bir güvenlik duvarı örme kararı almasıyla zirveye çıkmıştır. Bu karardan sonra özellikle ABD'deki Ermeni lobilerinin girişimiyle Ermeni diasporası içinde İsrail karşıtı bir propaganda atağı başlatılmıştır. Diğer taraftan da Ermeniler'in anti-semitik oldukları yönünde bir propaganda başlamıştır.⁶⁹

Yahudi cemaati ile ilgili sorunlar ise, Ermenistan-İsrail ilişkilerindeki sorunlara bağlı olarak gelişmiştir.

6 Eylül 2002 tarihinde, bu arka plan çerçevesinde gelişen soruna, yeni bir halka daha eklenmiştir. Erivan'da, II. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Yahudi soykırımında ölen kurbanların anısına dikilen anıt yerinden sökülmüştür. Konuyla ilgili olarak Ermenistan'daki Yahudi cemaatinin lideri Rimma Varyapetyan, olayı 'devlet seviyesinde uygulanan baskının ispatı ve konuyla ilgili yetkililerin sorumsuzluğu' olarak değerlendirmiştir. Konuyla ilgili olarak bir açıklama yapan Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ise olayın, 'anıtın yerleştirildiği arazinin satışıyla ilgili olduğunu ve ne

⁶⁶ Emil Danielyan, 'Crackdown On Jehovah's Witnesses Adds Strains To Armenia's Ties With Europe', *RFE/RL Armenia Report*, 25 Eylül 2002.

⁶⁷ Ermenistan'daki Yahudiler ve Yahudi-Ermeni ilişkileri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Laçiner, 'Armenia's Jewish Scepticism and its Impact on Armenia-Israel Relations', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002, ss. 296-335 ve Aydan İyigüngör, 'A New Perspective: Armenian Allegations in the Light of Israel and the Jews', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002, ss. 336-350.

⁶⁸ Yahudi Soykırımı konusu ve Ermeni soykırım iddiaları arasındaki temel farklılıklar için bkz. İbrahim Kaya, 'The Holocaust and the Armenian Case: Highlighting the Main Differences', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4 Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002, ss. 274-295.

⁶⁹ Nazeli Margarian, 'Are Armenians Anti-Semite?', *AZG*, 25 Eylül 2002.

ülkedeki Yahudi cemaate ne de İsrail'e karşı bir tepki olmadığını ifade etmiştir.⁷⁰

'Baron Der' adıyla da bilinen Kudüs Ermeni Patrikliği arazisi hakkındaki ihtilaf, İsrail hükümeti ile Patriklik yetkilileri ve iki ülke dışişleri bakanlarının görüşmeleri ve Papa II. Jean Paul başta olmak üzere çeşitli Hıristiyan liderlerin araya girmesiyle çözülmüştür.⁷¹ Ancak bu süre zarfında Ermenistan ile İsrail arasında ortaya çıkan sorunlar, ülkede sayıları çok az olan Yahudilere yönelik bir baskıya sebep olmuştur.⁷² Gerek bu baskı yüzünden gerekse ekonomik şartlar sebebiyle ülkedeki pek çok Yahudi İsrail'e göç etmiştir.

SONUÇ

Tarihte Ermeniler çeşitli toplum ve kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Özellikle Türk hakimiyetinde geçen yaklaşık 1000 yılda Türk kültüründen büyük oranda etkilenmişlerdir. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da Ermenilerden Hıristiyan Türkler olarak bahsedildiği olmuştur. Helmuth von Moltke, İstanbul'da bulunduğu 1835-1839 yıllarında Ermenilerle ilgili şunları yazmıştır: 'Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hakim milletin (Türkler'in) âdetlerinden, hattâ lisanından o kadar çok şey almışlar.'⁷³ Tarih boyunca Ermeniler milli varlıklarını ve kimliklerini Hıristiyanlığa bağlanarak korumuşlardır. Bunun en önemli sebebi, Ermenilerin kimliklerini ifade edecek, koruyacak ve geliştirecek bir siyasi örgüte, bir devlete sahip olamayışlarıdır. Yine bu sebeple din ve onu temsil eden Ermeni Kilisesi, Ermeni siyasal kimliğinin de öncüsü olmuştur. Öyle ki Ermeni dini liderlerinin ünvanı olan katogigos kelimesi, 'milletin temsilcisi' anlamına gelmektedir.⁷⁴

Bugün Ermenistan'da Anayasa, din özgürlüğü için imkan tanımakta fakat ilgili diğer mevzuat, Apostolik Ermeni Kilisesi hariç

⁷⁰ 'Ermenistan'da Yehudilere Hörmetsizlik Edilip', *Yeni Müsavat*, 13 Eylül 2002.

⁷¹ Emil Danielyan, 'Armenian Church Says Land Dispute With Israel Settled', *RFE/RL Armenia Report*, 26 Eylül 2002, Emil Danielyan, 'Armenia, Israel End Dispute Over Church Land', *RFE/RL Armenia Report*, 29 Kasım 2002.

⁷² 'Ermenistan'daki Yahudiler Zor Durumda', *Ayyıldız*, 2 Temmuz 2002.

⁷³ Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, (Berlin, 1911), Türkçe çevirisi; Hayrullah Örs, *Türkiye Mektupları*, (İstanbul: 1969), s. 35'ten zikreden İter, *Ermeni...*, s. 30.

⁷⁴ İter, *Ermeni...*, s. 17.

diğer inanç mensuplarına çeşitli kısıtlamalar getirmektedir. Bunun dışında uygulamaların kendi içinde tutarsız oluşları göze çarpmaktadır. Vicdan ve Dinî Kurumlar Hürriyeti Yasası, kilise ve devlet ayrılığını öngörmekte ise de Ermeni Kilisesi'ni milli kilise olarak tanımaktadır. Kilise de, değişen toplumsal ve siyasal yapıya rağmen, geleneksel toplumsal yapının kendisine sağladığı üstünlükleri elinden bırakmaya niyetli görünmemektedir. Demokratikleşme, ülkede her geçen ağırlığını daha fazla hissettirse de kilise statükoyu korumaya kararlıdır. Yeni dinî hareketlere karşı mücadele etmeyi, kilise bugün için en kritik meselesi olarak telakki etmektedir⁷⁵ ki siyasal otoritenin de kanaati de aynı yöndedir. Dahası, kilisenin siyasal söylemi olan 'Hay Dat'⁷⁶ bağımsızlıktan sonra devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir.

Ermenistan'da kilisenin toplumsal önderliğinin devamı, dışa kapalı ve dinsel bir toplum gerektirmektedir. Toplumun genel yöneliminin ve küreselleşmenin baskısı ise Ermenistan'ı daha açık ve çağdaş siyasal değerlerle daha uyumlu bir ülke olmaya zorlamaktadır. Ermenistan bir yandan dinî meşruiyet temelinde dayanan devlet ve toplum yapısını korumaya çalışırken diğer yandan da bunu Avrupa Konseyi ve NATO (Barış İçin Ortaklık Programı) gibi kurumlara üyelikle adım attığı Batı dünyasının değerleri ve talepleriyle bağdaştırmaya gayret etmektedir. Aradaki uyum problemini ise Batıdaki dinci ve dindar Hıristiyan gruplarla iletişim ve diasporasının lobi faaliyetiyle halletmeye çalışmaktadır.

Bağımsızlık sonrası değişen Ermeni yönetimleri devamlı surette Ermenistan'ın etnik ve dinî olarak homojen bir ülke oluşuyla övünmüşlerdir. Bu söylem, Ermenistan'da bağımsızlık sonrası başlatılan devlet ve toplum projesinin halen uygulamada olduğunu göstermektedir. Bu çerçeveden hareketle yakın geleceğe bir projeksiyonda bulunulduğunda, Ermenistan'da birbirine zıt bu iki sürecin bir arada gelişmeye devam edeceği öngörüsünde bulunmak mümkündür. Buna göre Ermenistan'da bir taraftan Ermeni Kilisesi ve inancını hakim kılma projesi işleyecek ve buna bağlı

⁷⁵ Hratch Tchilingirian, "The Armenian Church: Glasnost Without Perestroka?", *Window*, Cilt 2, Sayı 2, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia2.txt>

⁷⁶ Ermeni ulusal çıkarlar doktrini olarak tanımlanabilecek Hay Dat ideolojisi üç ana hedefi amaçlamaktadır: 1- Kaybedilmiş tarihi Ermeni topraklarının geri alınması ve Birleşik Ermenistan ulusal devletinin kurulması (Büyük Ermenistan hedefi), 2- Dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış Ermeni ulusunun sözkonusu topraklara geri dönerek yerleşmesinin sağlanması, 3- Sosyal devlet oluşturulması. Hay Dat ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Haleddin İbrahimli, *Değişen Avrasya'da Kafkasya*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2001), ss. 43-47 ve Nazmi Gül, "Yirmibirinci Yüzyılın Başlangıcında "Haydat" (Ermenilerin Davası), *Stratejik Analiz*, Cilt 1, Sayı 2, Haziran 2000, ss. 25-28.

olarak da kayıt dışı gruplar başta olmak üzere Gregoryen olmayan inançlar ve müntesipleri üzerindeki baskı hafiflemeyecektir. Öbür taraftan ise uygulanan bu projeye rağmen daha önce belirtilen sebeplerden ötürü toplum laikleşme eğilimini sürdürecektir. En azından kısa ve orta vadede ise toplumsal ve siyasal güç mekanizmalarının, örgütlü olan dinci kesimin elinde kalacağını iddia etmek herhalde büyük bir yanılğı olmayacaktır.

AVRUPA BİRLİĞİ VE ERMENİ SORUNU

Soner KARAGÜL*

Title: *The European Union and the Armenian Question*

Abstract: *The European Union and some member countries keep the Armenian Question alive. EU's resolutions, especially the resolutions passed by the European Parliament, alike some member countries' resolutions, passed by their national parliaments, recognize the alleged Armenian genocide, committed by the Ottoman Empire. Despite almost every single resolution portrays humanitarian intentions of the decisions, but the resolutions, which contain serious misjudgments and false impressions, try to put political pressure on Turkey to accept the Armenian and the European claims. Armenian lobby in Europe, which is powerful to influence European political decisions regarding Turkey, and the European resolutions on behalf of the Armenians, create a bulwark in Turkey's relations with the EU and Armenia proper.*

Keywords: *European Union, Armenian Question, the European Parliament, Resolution of 1987, Armenian Lobby, Greek, French, Swedish and Belgium Resolutions.*

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Birliği, Ermeni Sorunu, Avrupa Parlamentosu, 1987 Kararı, Ermeni Lobisi, Yunan, Fransız, İsveç ve Belçika Kararları.*

GİRİŞ

Avrupa Birliği'ne (AB) tam üye olma çabalarının kırk yılı aşan bir süreyi kapsamasına karşın Türkiye, bu yöndeki iradesini sürdürmektedir. Türkiye'nin 1963 yılından beri süregelen AB ile ilişkileri, 1999 yılında Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin resmen aday ülke ilan edilmesiyle yeni bir döneme girmiştir. AB'nin 13. aday ülke olarak ilan ettiği, kendisiyle tam üyelik müzakereleri başlatılmayan tek aday ülke konumundaki Türkiye için Kopenhag kriterleri, üyelik müzakerelerinin başlayabilmesi için önkoşul niteliğindedir.

AB Helsinki Zirvesi'nde, Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerine henüz tamamen uymadığını belirterek, Türkiye'yle tam üyelik müzakerelerini başlatmamıştır. AB'nin Kopenhag kriterleriyle Türkiye'den gerçekleştirmesini istediği siyasal kriterlerin ne ölçüde gerçekleştiği yıllık ilerleme raporlarında belirtilmektedir.

* Araştırma Görevlisi, Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü.

Soğuk Savaş sonrasında yeni boyutlarıyla ortaya çıkan Ermeni sorunu, Türk dış politikasının önemli sorunlarından birisi haline getirilmiştir. Geçen on beş yıl süresince birçok Avrupa ülkesinde Ermeni sorununa ilişkin yasalaşma girişimleri gerçekleşmiştir.

Ermeni örgütleri, soykırım iddialarını kabul ettirebilmek için Türkiye'nin AB üyeliğini kullanma girişimlerini yoğunlaştırmaktadırlar.

Bu çalışmada AB kurumlarında ve AB üyesi ülkelerde Ermeni sorunu konusundaki yaklaşımı, Ermeni sorununun AB-Türkiye ilişkilerine etkisini, kısacası AB'nin Ermeni sorununa bakışını AB dokümanlarından ve üye ülkelerin parlamentolarının kabul ettiği yasalardan hareketle değerlendirmek amaçlanmaktadır.

AVRUPA BİRLİĞİ KURUMLARI VE ERMENİ SORUNU

Avrupa Parlamentosu (AP), Ermeni sorunu konusunda pek çok kararı kabul eden AB kurumudur. AP'nun Türkiye hakkında aldığı kararlar, AB Komisyonu ve AB Konseyi'nin aldıkları diplomatik olarak nitelendirilebilecek kararlara göre daha açık ve nettir. Aday ülkelerin üyeliğe kabulünde belirleyici söz hakkına sahip olan AP'nun kararları bağlayıcılığı olmasa bile aday ülkeler için dikkate alınmak durumundadır. AP'nun Ermeni sorunu hakkında aldığı kararlar da AB'nin Ermeni sorununa yaklaşımını belirleyen en önemli kriterlerden biri olarak görülebilir.

AP, Türkiye'nin 17 Nisan 1987'de AB'ne tam üyelik başvurusunu yapmasından kısa bir süre sonra, "Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar"¹ kabul etmiştir. AP'nun Ermeni sorununa ilişkin olarak kabul ettiği en kapsamlı karar olan 18 Temmuz 1987 tarihli bu kararın tam üyelik başvurusundan hemen sonra kabul edil-

¹ European Parliament, Resolution on a Political Solution to the Armenian Question, Doc. A2-33/87, 18.6.1987.

mesi dikkat çekicidir. 1987 Kararı, AP'nda daha önce verilen önerge, yazı teklifleri ve raporlara atıf yaparak, Ermeni sorunuyla ilgili çok yanlı biçimde, Türkiye'yi oldukça rahatsız eden hükümler ortaya koymaktadır.

Kararda Ermeni tarafının, bu olayları 1948 Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmesi kapsamı içinde planlı bir soykırım olarak değerlendirdiği, Türk Devleti'ninse soykırım suçlamasını asılsız olduğu gerekçesiyle reddettiği vurgulanmaktadır. Karara göre, AP Türkiye'de yaşayan Ermeni halkının etnik, dil ve din bakımından azınlık kimliğinin tanınmasının, kendi tarihlerinin kabulüyle başlayacağına emindir. Aynı şekilde kararda;

AP'nun Ermeni sorunu hakkında aldığı kararlar da AB'nin Ermeni sorununa yaklaşımını belirleyen en önemli kriterlerden biri olarak görülebilir.

- Türk Hükümetinin bugüne kadar 1915 yılındaki 'soykırım'ı tanımayı reddederek, Ermeni halkını, kendi tarihlerine sahip olma hakkından mahrum etmeye devam etmekte olduğu,
- Tarihsel olarak kanıtlanmış olmasına rağmen, Ermeni 'soykırımının' şu ana kadar ne bir siyasi mahkumiyet konusu olduğu, ne de herhangi bir tazminat alınabildiği,
- Ermeni 'soykırımının' Türkiye tarafından tanınmasının, Ermeniler hakkında manevi itibarlarını iade etme yolunda tamamen bir insani hareket olarak Türk hükümetine onur sağlayabileceğinin görülmesi gerektiği,
- 1973 ve 1986 yılları arasında masum insanların ölümü ve yaralanmasıyla sonuçlanan saldırılar tamamen esefle karşılandığı ve mahkum edildiği; bundan sorumlu Ermeni grupların bu düşüncesiz terörlerinin Ermeni halkının önemli bir çoğunluğu tarafından hoş karşılanmadığı,
- Türk hükümetlerinin Ermeni sorunu üzerine takındığı sert tutumun hiç bir şekilde tansiyonu düşürmeye yardımcı olmadığı,

hususları üzerinde durulmuştur.

Kararda, AP, Ermeni sorununun ve Türkiye'deki azınlıklar sorununun, Türkiye ve Topluluk arasındaki ilişki çerçevesinde yerinin yeniden belirlenmesi gerektiğine inanmakta; demokrasinin sağlam bir şekilde oturtulmasının ancak bir ülkenin tarihinin kendi etnik ve kültürel çeşitliliğinin kabulü ve geliştirilmesiyle mümkün olacağına işaret etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermenilerin 1915-1917 yılları arasında maruz kaldıkları trajik olayların, 9 Aralık 1948 tarihli BM Genel Kongresi'nce soykırım suçunun önüne geçil-

1987 tarihli kararda AP, Konsey'e, 1915-1917 yılları arasında Ermenilere karşı gerçekleştirilen 'soykırım' hakkında günümüz Türkiye hükümetince kabulü ve Türkiye ile Ermeni temsilcileri arasında kurulacak politik bir diyalogun geliştirilmesi için çağrıda bulunmaktadır.

mesi ve bu suçun infazı üzerine benimsenen kararı çerçevesinde, soykırım suçu teşkil ettiğine inanmaktadır, ancak günümüz Türkiye'sinin, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin yaşadığı trajediden sorumlu tutulamayacağı bilincindedir ve günümüz Türkiye'sine yöneltilen ne siyasi, ne de yasal ya da maddi iddiaların, bu tarihi olayın soykırım hareketi olarak tanınmasından kaynaklanmayacağını vurgulamaktadır. Burada açık biçimde yanlı kararını ortaya koyan AP, aynı zamanda bundan günümüz Türkiye'sinin trajediden ve siyasi, yasal ve maddi

iddialardan sorumlu tutulamayacağını vurgulamakla Türkiye'nin 'soykırımı' kabulünün kolaylaşması için güvence verir görüntüsüne bürünmektedir.

1987 tarihli kararda AP, Konsey'e, 1915-1917 yılları arasında Ermenilere karşı gerçekleştirilen 'soykırım' hakkında günümüz Türkiye hükümetince kabulü ve Türkiye ile Ermeni temsilcileri arasında kurulacak politik bir diyalogun geliştirilmesi için çağrıda bulunmaktadır. Kararda AP, Türkiye'nin Topluluğa girme olasılığının önünde aşılmaz engeller olarak şunları sıralamaktadır:

- Günümüz Türk hükümetinin, Jön Türk hükümetinin Ermeni halkına karşı düzenlediği 'soykırım'ı kabul etmeyi reddetmesi.
- Yunanistan ile arasındaki fikir ayrılıkları yüzünden uluslararası yasalara uymadaki isteksizliği.
- Kıbrıs'ta Türk işgal kuvvetlerinin müdahalesi ve Kürt sorununun varlığını reddetmesi.
- Gerçek parlamenter demokrasinin eksikliği.
- Bireysel ve toplumsal özgürlükler, özelde ise dinsel özgürlük konusundaki başarısızlığı.

AP, 1987 kararında, Türkiye'de yaşayan Ermeni azınlığın kimlik, dil, din, kültür ve okul sistemleri dikkate alınarak adil bir muamele görmelerini istemekte ve Türkiye'deki Ermenilere ait anıtların ve dinsel mimari mirasın bakımı ve korunması için de uyarılarda bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'yi, 1923'te imzalanan Lozan Barış Anlaşması'nın 37 ve 45 arasındaki maddelerinde şart koşulan ve üstelik Topluluğun hemen hemen bütün üyelerince imzalanan gayrimüslim azınlığın haklarının korunması için hazırlanan koşullara sadakatle uymaya davet etmektedir.

1987 kararı, İran ve Sovyetler Birliği'ni Ermeni nüfusa olan olumsuz tutumları nedeniyle eleştirmekte, Ermeni halkını temsil etmeyen tecrit olmuş grupların gerçekleştirdiği her türlü baskı ve terörü şiddetle kınamaktadır. Kararda, Ermeni ve Türk halkları arasında bir uzlaşma istenmekte; Topluluğa üye ülkeleri, 20. yüzyılda gerçekleştirilmiş insanlık karşıtı, özellikle Ermeni ve Yahudilere karşı katliam ve suçların anısına bir günün ithaf edilmesi için davet etmektedir. AP, 1987 kararıyla Ermeni ve Türk halkları arasındaki görüşmeleri cesaretlendirme inisiyatifi için önemli bir yardımda bulunacağını da ilan etmiştir.

AP Dış İlişkiler, İnsan Hakları, Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası Komitesi'nce, Raportör Philippe Morillon tarafından hazırlanan "Katılıma Doğru Türkiye'nin İlerlemesi Üzerine Komisyon'dan 1999 Düzenli Raporu"nda² Türkiye'nin kültür, dil ve din gruplarının temel hak ve özgürlüklerinin tanınmasına verdiği önem yeniden hatırlatılmaktadır. 15 Kasım 2000'de AP Genel Kurulu'nda kabul edilen raporun, değiştirilmemiş şeklinde, 10. maddesinde de Türk hükümeti ve TBMM'nin modern Türk devletinin kuruluşundan önce "Ermenilerin başına gelen trajedi nedeniyle", Türk toplumunun önemli bir parçası olan Ermeni azınlığa taze bir destek vermesi hatırlatılmaktadır. Kararın 20. ve 21. maddesinde AP, Türkiye'den Kafkaslardaki bütün komşuları ile iyi ilişkilerini geliştirmesini istemekte, bu bağlamda Ermenistan'a karşı konulan ablukayı kaldırmak suretiyle diyalogun tesisi ve Ermenistan'la diplomatik ve ticari ilişkilerin yeniden başlaması için Türk hükümetine çağrıda bulunmaktadır.

Genel Kurul'daki görüşmeler sırasında Ermeni lobisinin çabalarıyla, raportörün karşı çıkmasına rağmen bu maddedeki "Ermenilerin başına gelen trajedi nedeniyle" ibaresi "Ermenilerin maruz kaldığı soykırımı resmen kabul ederek" biçiminde değiştirilmiştir. Ra-

² European Parliament, European Parliament Resolution on the 199 Regular Report From The Commission On Turkey's Progress Towards Accession (COM(1999) 513-C5- 0036/2000-2000/2014 (COS)), 19.11.2000, s. 8.

portör Philippe Morillon, Ermeni 'soykırımının' doğruluğunu hiçbir zaman tartışmadığını söylemiş ve 'soykırımın' tanınmasının Türkiye'nin AB üyeliğinin önkoşulu olarak yer alması çabalarının Kafkasların istikrarı açısından yersiz olduğunu, yürütülmeye çalışılan barış girişimlerini olumsuz yönde etkileyeceğini savunmuştur.³ Türkiye hakkındaki ifadeler karşısında Türk Dışişleri'nin açıklamasında da Ermeni sorunu konusundaki paragrafın maksatlı, temelden yoksun olduğuna ve AP ile geliştirilmesi gereken ilişkileri olumsuz etkileyeceğine yer verilmiştir.

AP'nin 2000 yılında aday ülkelerle ilgili hazırladığı düzenli raporlardan Türkiye'ye ilişkin olanı Hıristiyan Demokrat Grup üyesi Fransız Alain Lamassoure tarafından hazırlanmıştır. "Katılıma Doğru Türkiye'nin İlerlemesi Üzerine Komisyon'dan 2000 Düzenli Raporu"nda,⁴ geçtiğimiz yıllarda hazırlanan raporlara göre Türkiye ile ilgili daha ılımlı görüş ve eleştirilere yer verilmektedir. Özellikle Ermeni lobisinin çabaları sonucu bazı siyasi gruplar tarafından getirilen değişiklik önergeleri arasından sözde Ermeni soykırım iddialarına ilişkin iki önerge yapılan oylamada reddedilerek rapor Genel Kurul'da 25 Ekim 2001'de kabul edilmiştir.

Raporun kabulünden önce Ermeni lobisinin girişimlerini engellemek için Türk resmi ve sivil çevreleri, AP nezdinde girişimlerde bulunarak Türk görüşünü aktarmıştır. Bu girişimlerle AP üyelerine Ermeni ve Türk hakları arasındaki etnik ve dinsel tahriklere engel olunması, 1915 olaylarında masum Ermenilerin yaşadığı trajedi gibi Türklerin de katliama uğratıldıklarının unutulmaması, AP'nin tarihi yargılayan kurum olmaktan kaçınması, Türk tarafının arşivlerini açtığı ve tarafsız uzman tarihçileri çalışmaya davet ettiği, önyargılı kararlardan kaçınılması gerektiği ve değişiklik önergelerinin kabulünün vahim hata olacağı hatırlatıldı. Lamassoure Raporu'nda sözde soykırma ilişkin değişiklik girişimlerinde başarılı olamayan Ermeniler ise, 1999 yılı Morillon Raporu çerçevesinde sözde soykırımın kabul edilmesinin, bu raporda ise metne konulmamasının AB'nin bu konuda sürekli tutum değiştirdiğinin bir göstergesi olarak kabul etmektedirler.⁵

Raporun Türkiye'nin dış ilişkilerine ilişkin kısmın 31. maddesinde Türkiye Ermenistan ilişkilerine değinilerek, iki tarafın diplomat

³ Asbarez Online, 15.11.2000, <http://www.asbarez.com/archive/2000/001115.htm#n1>, 9.5.2002.

⁴ European Parliament, Report On The 2000 Regular Report From The Commission On Turkey's Progress Towards Accession (COM(2000) 713 - C5-0613/2000 - 2000/2014(COS)), 11.10.2001.

⁵ "Türkiye-AB İlişkilerinde Helsinki Süreci'nden Sapma Yok", http://www.abhaber.net/nt_hbr_056.htm, 14.05.2002.

ve akademisyenlerinin başlattığı girişime destek verildiği ifade edilmektedir. Ayrıca geçmişle ilgili ortak bir anlayışa ulaşmak amacıyla başkalarıyla birlikte bu girişimin Türk ve Ermeni toplumları ve ilgili devletler arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesine katkıda bulunacağı vurgulanmaktadır. Rapor Türkiye'nin Kafkaslarda istikrara uygun ortam tesis etmek için gerekli tüm önlemleri alması gerektiğini teşvik etmektedir. Bu itibarla Türkiye'den bölgedeki istikrara doğru ilk somut adım olabilecek Ermenistan'a ambargonun kaldırılması jesti ve Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki diyalogun yeniden tesis edilmesi için aktif rol oynaması istenmektedir.

AP'nda Ermeni sorununa değinen son karar ise 28 Şubat 2002 tarihinde kabul edilen, Yeşiller Grubu üyesi İsveçli M. Per Garhton'un hazırladığı "Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları Çerçevesinde AB'nin Güney Kafkasya İle İlişkileri" adlı rapor ve bu rapor bağlamındaki karardır.

Oy çoğunluğuyla kabul edilen raporun 15. maddesinde AP'nun 1987'de kabul ettiği sözde soykırımı tanıyan kararı hatırlatılırken, Türkiye'den AB ile bütünleşme arzusuna uygun adımlar atması ve uzlaşma temeli oluşturma çağrısı yapılmıştır. Raporda " 'soykırımın' AP ve bazı AB ülkeleri tarafından tanınması, Birinci Dünya Savaşı sonunda Türk rejiminin bazı sorumluları 'soykırım' nedeniyle ağır cezalara mahkum etmiş olması, bu sorunun Türkiye tarafından sonuçlandırılması için AB'nin getireceği bir öneriye temel oluşturabilir. Örneğin, Ermeni 'soykırımını' inceleyecek uluslararası bir tarihçiler komisyonu oluşturulabilir" ifadelerine yer verilmektedir.⁶ Ayrıca raporun açıklama bölümündeki dipnotta⁷ Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 10 Nisan 1921'de yaptığı konuşmada, Genç Türk Rejimi'nin (İttihat ve Terakki Hükümeti) Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni halkına karşı 'soykırım' işlediğini vurguladığı iddia ediliyor.

Bu raporun kabulüne ilişkin oturumda; raportör Per Garhton Türkiye'nin Ermeni halkına 'soykırım' uygulayıp uygulamadığının açık ve net olmadığını belirtirken, rapordan 'soykırım' ifadesinin çıkarılmasına yönelik değişiklik önermesine karşı çıkmıştır. Siyasi grup temsilcileri raporla ilgili görüşlerini bildirmişler, bazıları -Sosyalist, Hıristiyan Demokrat ve Yeşiller Grubu temsilcileri- soykırımı ilişkin ifadenin metinde kalmasını savunurken, bazıları -Uluslar Av-

⁶ European Parliament , Report On The Communication From The Commission To The Council And The European Parliament On The European Union's Relations With The South Caucasus, Under The Partnership And Cooperation Agreements, (COM(1999) 272 - C5-0116/1999 - 1999/2119(COS)), 28.01.2002, s. 18.

⁷ ibid.

rupası Grubu üyesi Morgen Camre - bu ifadenin metinden kaldırılmasını öngören değişikliğe destek vererek AB'nin tarihin yargıçı olmadığını ayrıca Türkiye'nin Ermenistan'a yaptırım ya da ambargo uygulamadığını da vurgulamıştır.

Türk Dışişleri Bakanlığı'nın rapora ilişkin açıklamasında⁸ ise raporun gerçekleri yansıtmadığı, Türkiye AB ilişkilerini geliştirme çabalarıyla çeliştiği, AP'nin hazırladığı raporların gerçeğe sadık olduğu ölçüde anlam taşıyacağı ifade edilmiştir. Açıklamada Atatürk'e

1998 yılından bu yana AB Komisyonu'nun her yıl yayınladığı Türkiye'nin AB'ne katılım sürecine ilişkin ilerleme raporlarında Ermeni sorununa ilişkin olarak doğrudan bir değerlendirme yapılmamıştır.

atfen söylenenlerin de gerçeği yansıtmadığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kayıtlarında 21 Nisan 1921 tarihinde oturum yapılmamış olmasının iddianın mesnetsiz ve ciddiyyetten uzak olmasının göstergesi olduğu vurgulanmıştır.

1998 yılından bu yana AB Komisyonu'nun her yıl yayınladığı Türkiye'nin AB'ne katılım sürecine ilişkin ilerleme raporlarında Ermeni sorununa ilişkin olarak doğrudan bir değerlendirme

ya da değeri yapılmamıştır. 2000 ilerleme raporunda⁹ Türkiye'nin Kafkaslar'da barış ve istikrara katkıda bulunacak bir dizi girişimlerde bulunduğuna ve bunun en önemli ögesi olan Kafkaslar'da İstikrar Pakti'nin halen Karabağ sorununun devam etmesi nedeniyle istikrarsız durumu ortadan kaldıramadığına değinilmekte, ayrıca Türkiye'nin Ermenistan'la olan sınırını kapalı tuttuğu da hatırlatılmaktadır.

13 Kasım 2001'de açıklanan 2001 Yılı İlerleme Raporu'nda¹⁰ ise Ermenistan ile ilişkiler değerlendirilmiştir. Raporda, Türkiye Ermenistan ilişkileri hakkında sınırın hala kapalı olduğu dile getirilerek, ekonomi, turizm, kültür, eğitim, araştırma, çevre ve kitle iletişim araçları konusunda diyalogun ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesi için gayri resmi "Türk Ermeni Uzlaştırma Komisyonu"nun oluşturulduğuna değinilmekle yetinilmiştir.

⁸ Bakanlık Basın Açıklaması. www.mfa.gov.tr/turkce/Avrparlraporu.htm. (28 Şubat 2002).

⁹ Commission of The European Communities, 2000 Regular Report On Turkey's Progress Towards Accession, 8.11.2000, http://europa.eu.int/comm/enlargement/report_11_00/pdf/en/tu_en.pdf, (22.05.2002), s. 67.

¹⁰ Commission of The European Communities, 2000 Regular Report On Turkey's Progress Towards Accession, SEC(2001) 1756, Brussels, (13.11.2001), s. 90.

Ermeni sorunu konusunda AP'de kabul edilen raporlardaki olumsuz görüşlere rağmen AB kurumlarının yetkililerinin bazı açıklamaları resmi düzeyde AB Türkiye ilişkilerinin Ermeni sorunu dolayısıyla etkilenmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. AP başkanının tarihi yargılamak işinin siyasilerin değil tarihçilerin işi olması açıklaması¹¹ ile AB Komisyonu'nun genişlemeden sorumlu üyesi Gunther Verheugen'in tarihi olayların tarihçilere bırakılması ve bu konuyu Türkiye'nin genişleme sürecindeki konumu çerçevesinde tartışmasının uygun olmadığı açıklaması,¹² aynı şekilde Verheugen'in "Komisyon'un görüşü, Türkiye'de 1915/1916 yıllarında tam olarak neler olduğunun tarihçilerin bağımsız araştırmaları yoluyla açıklığa kavuşturulması gerektiği yolundadır" açıklaması,¹³ AB kurumlarında Ermeni sorununa ilişkin yaklaşımların çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

Ermeni sorunu konusunda AP'nda kabul edilen raporlardaki olumsuz görüşlere rağmen AB kurumlarının yetkililerinin bazı açıklamaları resmi düzeyde AB Türkiye ilişkilerinin Ermeni sorunu dolayısıyla etkilenmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

AVRUPA KONSEYİ VE ERMENİ SORUNU

Avrupa'daki işbirliği ve barışı tesis etmek üzere kurulan halen AB ülkelerinin hepsinin üyesi olduğu 44 üyeli Avrupa Konseyi'nin organı Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, sözde Ermeni soykırımını anma konusunda 1998 ve 2001 yılında yazılı bildirimler yayınlamıştır. 24 Nisan 1998'deki "1915 Ermeni Soykırımını Anma" başlıklı yazılı bildiriye¹⁴ 51 parlamenter imzalamıştır. Yalnızca imzalayanları bağlayacağı ifade edilen bildirinin ilk maddesi 24 Nisan 1915 tarihinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin imha etme planının gerçekleştirilmesinin başlangıcı olarak belirlendiğini ifade ediyor. İkinci maddede ise bugün 20. yüzyılın ilk soykı-

¹¹ "Avrupa Parlamentosu Başkanı Pat Cox: Tarihi Yargılamak Siyasilerin Değil Tarihçilerin İş", http://www.abhaber.net/nt_hbr_306.htm. (12.05.2002)

¹² AB-Türkiye ilişkilerinde Son Gelişmeler, Avrupa Komisyonu'nun Genişlemeden Sorumlu Üyesi Gunther Verheugen ile Mehmet Ali Birand Tarafından CNN-TÜRK'te Yapılan Görüşme(3.2.2002), http://www.eurepr.org.tr/s_iliski_2001023.htm, (13.5.2002.)

¹³ AP Genel Kurulu'nda Türkiye Üzerine Yapılan Görüşme Münasebetiyle Komisyon Üyesi Günler Verheugen'in Açıklaması (24 Ekim 2001), Strasbourg, http://www.eurepr.org.tr/s-iliski_20011024.html, (13.05.2002.)

¹⁴ Council of Europe, "Commemoration of the Armenian Genocide of 1915", Doc. 8091, (24.4.1998.)

rımı olarak anılan yıldönümünün anıldığı ve bu insanlığa karşı suçun Ermeni kurbanlarına saygıda bulunulduğu vurgulanıyor.

Asamble'nin 24 Nisan 2001'deki, "Ermeni Soykırımını Tanıma" başlıklı yazılı bildirisinde¹⁵ bu bildiriye imzalayanların bugünü 20. yüzyılın ilk 'soykırımının' yıldönümü olarak andıkları ve kurbanların anılarına saygı gösterdikleri dile getirilmiştir. Bildiride soykırım suçunun insanlığa karşı işlenen suçların en kötüsü olarak kınandığı,

AB ülkelerinden Fransa, İtalya, İsveç, Belçika ve Yunanistan parlamentolarında sözde Ermeni soykırımına ilişkin yasalar kabul edilmiştir. Almanya, Avusturya ve İngiltere'de sözde soykırımın tanınmasına yönelik önergeler verilmesine rağmen yasalaşma gerçekleşmemiştir.

soykırım yasalarını açıkça reddedilmesinin bu yasaların yenilenmesini önlemeye yardım edeceği belirtilerek, çeşitli Avrupa kuruluşlarında, Avrupa Konseyi üyesi pek çok ülke parlamentosunca kabul edilen kararlar ve bildirilerle Fransız Ulusal Meclisi'nin bir yasası örneğinde olduğu gibi tanınan Ermeni 'soykırımı gerçeğine' dikkat çekiyor.

Bildiride Ermeni 'soykırımının' uluslararası toplum tarafından tanınmasının sonunda Türk yetkililerin benzer bir kabule izin vereceği ve bunun sonucu olarak Türkiye Ermenistan ilişkilerinin gelişme kaydederek, bölgesel barış, güvenlik ve istikrara katkıda bulunacağı üzerinde de durulmuştur. Ayrıca bildiriye imza atan Asamble üyelerinin, 20. yüzyılın başında Ermenilere karşı Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen 'soykırımın' tanınması için gerekli adımları atacakları bildiriliyor.

lerinin gelişme kaydederek, bölgesel barış, güvenlik ve istikrara katkıda bulunacağı üzerinde de durulmuştur. Ayrıca bildiriye imza atan Asamble üyelerinin, 20. yüzyılın başında Ermenilere karşı Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen 'soykırımın' tanınması için gerekli adımları atacakları bildiriliyor.

AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU

AB ülkelerinden Fransa, İtalya, İsveç, Belçika ve Yunanistan parlamentolarında sözde Ermeni soykırımına ilişkin yasalar kabul edilmiştir. Almanya, Avusturya ve İngiltere'de sözde soykırımın tanınmasına yönelik önergeler verilmesine rağmen yasalaşma gerçekleşmemiştir.

AB ülkelerinden ilk olarak Yunanistan Parlamentosu'nun 25 Nisan 1996 tarihli kararıyla 24 Nisan Ermeniler'in Türkler tarafından

¹⁵ Council of Europe, "Recognition of the Armenian Genocide", Doc. 9056 Second Edition, (14.5.2002.)

'soykırımını' anma günü olarak belirlenmiştir. Yasanın ilk maddesi 24 Nisanı Ermenilere Türkler tarafından yapılan 'soykırımı' anma günü olarak tanımlamaktadır. Yasanın ikinci maddesine göre anma töreninin organizasyonunun biçimi, içeriği ve karakteri en çok tanınan Ermeni dernek ve kuruluşlarının tavsiyeleri dikkate alınarak; İçişleri ve Kamu Yönetimi ve Adem-i Merkeziyet Bakanlıklarının önerileriyle başbakanlık kararıyla belirlenecektir.

Yunanistan'ın ardından Belçika Senatosu 26 Mart 1998'de kabul edilen "Türkiye'de Yaşayan Ermenilerin 1915'teki Soykırımı ile ilgili 1-736/3 Kararı"nda¹⁶ Ermeni sorunu konusundaki tavrını ortaya koymuştur. Senato, kararında aşağıda sıralanan konuları dikkate alarak Türkiye'den Ermeni sorunu konusunda belli taleplerde bulunmaktadır:

- 20. Yüzyılın başında Türkiye'deki Ermeni toplumunun durumunu konu edinen çok sayıdaki çalışma;
- Soykırım kavramını tanımını yapan BM Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi;
- 1915'te Türkiye'de yaşayan Ermenilerin durumlarını ortaya koyan mahkeme kararları;
- 1915'te Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Osmanlı hükümeti tarafından 'soykırımı uğratılmasının' tanınması ile ilgili 18 Haziran 1987 AP "Ermeni Sorununa Politik Çözüm" kararı;
- Ermenilerin düzenli ve sistematik biçimde öldürülmelerine dair tarihsel kanıtların üzerinde en ufak bir şüphe bile bulunmaması;
- Ermenistan'da ya da başka bir yerde toplumların barıştırılmalarının bir ön şartı olarak ve adaletsiz barış olamayacağından hareketle, geçmişin suçlarının ve hatalarının kabul edilmesi;
- Önceki rejimlerin işlediği suçların tanınmasıyla değil, bunun yalnızca amaçların birisi olması ve barış için siyasal olarak çaba gösterme;
- Ermeni ve Türk ulusları arasında devam eden ve bu gün bile bölgede çok sayıda insan hakları ihlaline, etnik toplulukların yer değiştirmesine ve insanların yaşamını yitirmesine neden olan farklılıklar;

¹⁶ Sénat de Belgique, 1 - 736/3, Session De 1997-1998, (17 Mars 1998.)

- Türk ve Ermeni toplumlarının uzun dönemde barıştan başka seçeneklerinin olmaması;
- Bir taraftan Türkiye, Belçika ve Avrupa Birliği ile diğer taraftan Ermenistan, Belçika ve Avrupa Birliği arasındaki işbirliği ve dostça bağlar;
- Senato 1987 AP kararının 1915 'soykırımının' tarihsel gerçeğini Türk hükümetinin tanınmasına yol gösterici olması;

Senato yukarıdaki konuları dikkate sunduktan sonra Türk hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son hükümeti tarafından 1915'te gerçekleştirilen 'soykırım tarihsel gerçeğini' kabul etmesini ve AB üye devletlerinin parlamentolarından Türk ve Ermeni toplumları arasındaki uzlaştırma girişimlerine katkıda bulunmalarını da talep etmektedir. Senato'nun diğer bir talebi ise, AB ve onun üyesi devletlerin Türk ve Ermeni toplumları arasındaki doğrudan diyalogu ilerletme konusundaki desteklerini her platformda gerçekleştirmeleri olmuştur.

AB ülkelerinden İsveç'te Ermeni sorunu değişik platformlarda sıkça gündeme getirilmektedir. İsveç Parlamentosu'nun 29 Mart 2000'de kabul ettiği Dışişleri Komisyonu'nun hazırladığı raporda "Ermenilere yapılan 'soykırımın' tanınması ve resmi açıklamasının önemli ve gerekli olduğu" vurgulanmaktadır.¹⁷ Rapor 1985'te BM'nin ve AP'nin 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ermeni halkına karşı yapılan 'soykırım gerçeğini' kabul ettiğini iddia etmektedir.

Raporu hazırlayan Dışişleri Komisyonu, Türkiye'nin açıkça bu 'gerçeği' kabul etmesiyle, Türkiye'nin demokratik kimliğinin güçleneceği görüşünü savunmuştur. Karar ayrıca Ermeni halkına karşı gerçekleşen 'soykırımın' tarafsız ve bağımsız olarak uluslararası düzeyde araştırılmasının önemine değinirken, aynı zamanda 1915 olaylarının tarihsel anlamı ve bu olayların açıklığa kavuşmasının bundan sonra daha da artacağını ve bu gelişmelerin kabulünün Kafkasya'da ilerleme ve istikrar için önemli olacağını vurgulamaktadır.

İsveç'le Türkiye arasında Ermeni sorununa ilişkin gelişme, Şubat 2002'de resmi bir kuruluş olan İsveç Enstitüsü'nün hazırladığı tanıtım kitapçığının Türkiye'de İsveç Kültür Günü'nde dağıtılması ve ardından gelen tepkilerle yeniden gündeme gelmiştir. İsveç'i tanıtan "Vikingler ve Türkler" adlı tanıtım kitapçığında Türkiye ve

¹⁷ The Swedish Parliament, No: 1999/2000:U651, (29.3.2000.)

Türkler hakkında gerçekdışı pek çok bilginin yanında Ermeni sorunu ile de ilgili gerçeği yansıtmayan bilgilere yer verilmiştir.

Tanıtım kitapçığında vatana ihanet ve casuslukla suçlanan Ermenilerin Türkler ve Kürtler tarafından katledildikleri ve göçe zorlandıkları, yaklaşık 1.5 milyon Ermeni'nin çatışma ve toplu kıyım sırasında öldüğü iddia edilmektedir. Kitapçıkta İsveç Parlamentosu'nun meydana gelen olaylardan çağdaş Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağı açıklaması da yer almaktadır.

Mart 2002 kararında, BM'in Ermenilerin durumunu ele alan herhangi bir kararın bulunmadığı kabul edilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde meydana gelen olayların bir soykırım olduğunu ifade eden resmi bir İsveç görüşünün formüle edilmediğine değinilmiştir.

İsveç'le yaşanan bu krizden sonra gerginleşen İsveç Türkiye ilişkileri, İsveç Parlamentosu'nun Dışişleri Komisyonu tarafından dünyada insan haklarıyla ilgili hazırlanan raporun Türkiye bölümünde yer alan 20-21 Mart 2002'de 1915-1918 yıllarında Ermenilerin soykırım yaşamadığına ilişkin kararı¹⁸ kabul etmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. İsveç Parlamentosu'nun bu kararında, 2000 yılında kabul edilen Ermenilerin soykırıma uğradığına ilişkin kararda 1985 BM kararına yapılan atfın yanlışlığı açıklanarak, Ermeni sorunu hakkında yeni bir yaklaşım benimsediği görülmektedir.

Mart 2002 kararında, BM'nin Ermenilerin durumunu ele alan herhangi bir kararın bulunmadığı kabul edilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde meydana gelen olayların bir soykırım olduğunu ifade eden resmi bir İsveç görüşünün formüle edilmediğine değinilmiştir. Ancak Dışişleri Komisyonu Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1948 BM Soykırım Sözleşmesi yürürlükte olsaydı, Ermenilerin başına gelenler muhtemelen bir soykırım olarak görülecekti değerlendirmesine yer vermiştir.

Dışişleri Komisyonu, Ermenilerin uğradığı katliamların¹⁹ açık bir biçimde tartışılmasının önemine değinmekte ve bunun olabilmesi için açık davranılması ve koşulsuz tarihi araştırmalar yapılmasını vurgulamaktadır. Türk hükümetine de tarihi araştırmaları teşvik et-

¹⁸ Bu kararın metni için bakınız, The Swedish Parliament, No: 2000/01:UU8, <http://www.riksdagen.se/debatt/0001/utskott/UU/008/htframe.htm>, . (15.5.2002)

¹⁹ Ermenilerle birlikte Süryani ve Keldanilerin de katliama uğradıkları iddia ediliyor.

me ve yapılmasını kolaylaştırmada, arşivleri araştırmalara açık tutmada sorumluluk yüklemektedir.

İtalya'da Roma Şehir Meclisi, 16 Haziran 2000'de aldığı kararda İtalyan hükümetinden Ermeni halkının 'soykırımının' resmen yasayla tanınmasını istemiştir. Roma Şehir Meclisi'nin kararında, 1985 BM İnsan Hakları Komisyonu'nun alt komite kararına, AP ve değişik devletlerin parlamentolarının aldığı kararlara, 1919 sonundaki Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Mahkeme kararına atıf yapılmakta; ayrıca Türkiye'nin AB'ye üye olma amacıyla bu 'soykırımdaki' sorumluluğunu kabul etmek zorunda kalacağı; 'soykırımı' kabul etmenin Türk halkının çıkarına olacağı ve 'soykırımı' kabul ederek Türk halkının bunun dayanılmaz ahlaki ağırlından kurtulabileceği savunulmaktadır.

Roma Şehir Meclisi, 'soykırımın' Ermeni toplumunun desteğiyle Yahudi soykırımında olduğu gibi dünya kamuoyunun dikkatine sunulmasının gerekliliğini kabul etmekte ve İtalyan Parlamentosu'ndan BM, AP, Amerikan Senatosu ve dünyadaki pek çok ulus tarafından zaten kabul edilmiş Ermeni 'soykırımını' tanımamasını talep etmektedir. Ayrıca dokunulmaz haklarını savunmak için ve gerçek tarihlerini tanıtmak için yaptıkları savaşında Ermeni halkıyla dayanışma içinde olduklarını ifade etmiştir.

Roma Şehir Meclisi'nin aldığı karar kuşkusuz İtalyan Ulusal Meclisi'nin bu yönde bir karar kabul etmesinde kritik bir adım olmuştur. İtalya'da Yasama Meclisi, P. Morillon'un hazırladığı "Katılıma Doğru Türkiye'nin İlerlemesi Üzerine Komisyon'dan 1999 Düzenli Raporu"un 15 Kasım 2000'de AP tarafından kabul edilmesinin ertesini günü AP kararına atfen bir kararı kabul etmiştir. İtalyan Yasama Meclisi 16 Kasım 2000 tarihli bu kararında AP'nin büyük bir çoğunlukla onayladığı AP kararına değinmekte, Türk hükümetinin demokratikleşme çabalarında özellikle de ceza yasa reformu, yargı bağımsızlığı, ifade özgürlüğü ve azınlıkların hakları konularında yoğunlaşmasının desteklenmesi üzerinde durmaktadır.

Temsilciler Meclisi'nin bu kararında AP'nin kararındaki Ermeni azınlığı ilgilendiren üç paragrafın özel önemine dikkat çekiliyor:

- "Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışından önce yapılan Ermeni azınlığa yapılan acı veren soykırımın tanınmasını teşvik ediyoruz" (10. Paragraf),
- "Türkiye'nin Kafkaslardaki komşularıyla ilişkilerini ilerletmesi, Türk hükümetinin kendisine bağlıdır" (20. Paragraf),

- "Türk hükümetini Ermenistan Cumhuriyeti ile görüşmelerini başlatmaya, uygun biçimde mevcut ambargoyu sona erdiren iki ülke arasındaki ticari ve diplomatik ilişkileri yeniden tesis etmeye davet eder" (21. Paragraf).²⁰

İtalyan Temsilciler Meclisi, bu kararında yukarıda sayılan amaçlara uygun olarak İtalyan hükümetinden Kafkaslar'daki azınlıklar ve toplumlar arasındaki tüm gerilimleri azaltıcı; Türkiye ve Ermenistan'ın sınır komşusu olmasını sağlayıcı; insan haklarına saygı ve barış içinde bir arada olma sonucu Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na katılımını daha da hızlandıracak politikalar istemektedir.

Avrupa ülkeleri içinde en çok Ermeni nüfusu yaşayan Fransa, Ermeni lobilerinin en etkin olduğu AB ülkesidir. Fransa'da Ermeni sorununa ilişkin yasalaşma süreci Fransız Ulusal Meclisi'nin 28 Mayıs 1998'de yasanın kabul edilmesiyle başlamıştır. Tek maddelik yasada "Fransa 1915 Ermeni soykırımını resmen tanır" hükmü yer almıştır. Fransız hükümet yetkililerinin Türkiye ile olan ilişkilerin bozulmaması nedeniyle karşı olduğu yasa 2,5 yıl aradan sonra, 7 Kasım 2000'de Fransız Senatosu'nda da kabul edilerek 29 Ocak 2001'de onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir.

Fransa'da Ermeni 'soykırımının' yasalaşmasının ardından cumhurbaşkanlığı seçimleri Ermeni lobisi için yeni fırsat yaratmış, CDCA Avrupa, seçime girecek adaylara bu soruna yönelik sorular yöneltmiştir. Bu sorular arasında "Ermeni 'soykırımının' inkarının engellenmesi için ne tür çalışmalar yapacakları", "Türkiye'nin AB üyeliği için ne tür ön koşullar koymak istedikleri", "Dağlık Karabağ konusuna ilişkin politikaları" ve "Türkiye'nin Ermenistan'a ambargosunun kaldırması için yapacakları çalışmalar" yer almıştır. Adayların bu sorulara yanıtları kuşkusuz Ermenilerin oy potansiyelini dikkate aldıklarını göstermektedir. Fransa'daki Türk derneklerinin çabalarına rağmen oy potansiyelleri dolayısıyla CDCA Avrupa'nın bu girişimini dengelemelerinin güçlüğü ortadadır.

²⁰ Bu paragraftaki öneri AB Türkiye İlişkileri Karma Parlamento Komisyonu Başkanı Hon D. Cohn-Bendit tarafından yapılmıştır.

İngiltere’de Ermeni lobisi yoğun faaliyetlerine rağmen yasama meclislerinde önerge vermekten ileri aşama kaydedememiştir. 2001 yılında Ermeni lobisinin 1915’te yaşanan olayları “Soykırım Kurbanlarını Anma Günü” kapsamına sokmak istemesi kriz yaratmışsa da İngiliz hükümetinin Ermenilere karşı bir soykırım uygulanmadığını vurgulaması gerginliği azaltmıştır. Ancak anma gününe Ermeni patriğinin ve ‘soykırımdan’ son anda kurtulduğu öne sürülen bazı yaşlıların daveti ve konuyla ilgili haberin duyurulması sırasındaki dolaylı söylemler İngilizlerin iki tarafı da üzmeyecek ince siyaset yürüttüklerini ortaya koymaktadır.

Hollanda’da diğer ülkelerde olduğu gibi Ermeniler her yıl 24 Nisan’da anma günü düzenlemektedir. 2002’deki anma gününde Ermeniler Assen kentinde gösteri yaparak, üzerinde “Türkiye; 1.5 milyon kurban; 1915” yazılı pankartı taşımak istemişlerse de buna izin verilmemiştir. Assen’de 2001 yılının başından beri sahip oldukları anıtın yanında ulusal bir anıt talebi de olan Ermeniler Hollanda’nın ‘soykırımı’ resmen tanınması için çaba göstermektedir.

Almanya’da sözde soykırımın resmen tanınmasına yönelik girişimlere rağmen Alman hükümeti konunun tarihe ilişkin olması dolayısıyla tarih bilimini ilgilendirdiği ve öncelikle Ermenistan ve Türkiye’yi ilgilendirdiğini açıklayarak bu konudaki yasalaşma girişimlerini şimdilik sonuçsuz bırakmıştır. Avusturya’da ise 2000 yılında Ulusal Meclis’e verilen soykırımın tanınması için verilen ve reddedilen önerge 2001 yılının başlarında yeniden reddedilmiştir.

AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE ERMENİLER VE ERMENİ SORUNU

1990’ların başında AB ülkelerinde tahmin edilen Ermeni nüfusu 550 bin kadardır.²¹ AB ülkelerinde en fazla Ermeni Fransa’da yaşamaktadır. Yaklaşık 450 bin Ermeni’nin yaşadığı Fransa’da başkent Paris 200 bin civarında Ermeni nüfusunu barındırmaktadır. Almanya’da 42 bin, Yunanistan’da 20 bin, İngiltere’de 18 bin olan Ermenilerin, diğer AB ülkelerindeki toplamı yaklaşık 25 bindir.

Ermeniler yaşadıkları ülkelerin ekonomik, kültürel ve politik yaşamında aktif rol oynamaktadırlar. Dinsel ve ulusal kimliklerine sürekli biçimde bağlılık gösteren diasporadaki Ermeniler, kilise, okul,

²¹ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan internet sitesine göre; AB ülkelerindeki toplam Ermeni nüfusu yaklaşık 550 bin olarak gösterilmektedir: <http://www.armeniadiaspora.com/population/index.html>, (20.05.2002.)

²² The Forum of Armenian Associations of Europe: <http://www.armenianforum.org/site/english/index-e.html>, (18.5.2002.)

dernek, yardım kuruluşları ve basın yayın kuruluşları kurmuşlardır. Aynı zamanda Batı'da bulunmalarının nedeni olarak ifade ettikleri sözde soykırım anı ve mirasını savunmaktadırlar. Bu amaçla 1998 yılında Avrupa diasporasındaki Ermeni kuruluşlarını bir araya getirmek ve aralarındaki işbirliğini kolaylaştırmak için Avrupa Ermeni İşbirliği Forum'u (*The Forum of Armenian Associations in Europe* (FAAE)) oluşturulmuştur.²² Halen 16 Avrupa ülkesindeki üye kuruluşları bilgi ağı ve birlikte hareket konusunda destekleyen FAAE, bundan başka uluslararası ilişkiler, insan hakları sorunları, ekonomik işbirliği ve kültürel konuları içeren, üye kuruluşların karşılaştığı sorunlarla ilgilenmektedir. Ermeni dilinin ilerletilmesi gibi kültürel konularda ya da sözde Ermeni soykırımı ve Türkiye'nin Ermenistan ambargosu gibi siyasal konularda güncel projeler yürütmektedir.

FAAE, Brüksel'de AB kurumlarıyla çalışan Ermeni kuruluşlarına yardım ve AB'de Ermenilerle ilgili konularda bilgi temin etmek ve uzmanlık amacıyla bir büro açmıştır. FAAE, bu büro aracılığıyla Türkiye'nin AB'nin tam üyesi olmadan önce sözde soykırımı resmen tanınması için AB kurumları nezdinde girişimlerde bulunmak için çalışmalar yürütmektedir. Ayrıca Türkiye'nin 1993'ten bu yana Ermenistan'a uyguladığı ambargonun kaldırılması ve Ermenistan politikasını değiştirmesi için çalışmaktadır.

1965 yılından itibaren sosyalist Taşnaksütyun Partisi önderliğinde dünya çapında örgütlenmiş olan Ermeni Davasını Savunma Komitesi (*Comité de Defence de la Cause Arménienne* (CDCA))'nin Avrupa kanadı olan Ermeni Davası Avrupa Komitesi (*Comité Européen de la Cause Arménienne* CDCA Avrupa), 17 yıldır Avrupa çapında önemli faaliyetlerde bulunmaktadır. Davalarının medya araçları, siyasal ortam, uluslararası örgütler ve kamuoyu önünde önemini artırmak amacıyla güden CDCA Avrupa'nın AP'de kabul edilen 1987 tarihli "Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar"ın alınmasında önemli katkısı olmuştur. Ayrıca CDCA Avrupa'nın, Morillon raporunun AP Genel Kurulu'nda kabulünden önce değişikliğe uğramasındaki katkısı da bilinmektedir.

2000 yılındaki Türkiye'nin Katılım Yönündeki Gelişmeleri'ni konu alan Lamassoure raporunda sözde Ermeni soykırımına değinilmeyerek Türk Ermeni Uzlaştırma Komisyonu'nu destekleyen bir paragrafa yer verilmesi, CDCA Avrupa'yı harekete geçirmiş, Lamassoure ile yapılan görüşmede, uzlaşma komisyonunun sona erdiği ve Türkiye'nin sözde Ermeni soykırımını kabule teşvik edilmesi konusunda Avrupa'nın rolüne ilişkin bilgi verilmiştir.

Görüldüğü gibi gerek AP kararlarında gerekse AB ülkelerinin kabul ettiği yasalarda ve Avrupa Konseyi'nde yayınlanan bildirilerde Ermeni sorununa yaklaşım, Ermeni tezini destekleyen içeriğe sahiptir.

rumları içindeki etkinliğini arttırmak için çaba göstermesi de öngörülmektedir.

CDCA'nın AB Bürosu, M. Per Garthon'un raporunun AP'de değişikliğe uğramadan kabul edilmesi için AP üyelerini bilgilendirme ve aydınlatmak için geniş bir çalışma yürütmüş ve Ermenistan'a yönelik ambargoyu kaldırması ve sözde Ermeni soykırımını tanınması için Türkiye'ye baskı yapılmasını sağlamıştır.

SONUÇ

AP'de kabul edilen kararlarda Ermeni sorununa ilişkin olarak şu noktalar üzerinde durulmaktadır:

- 1915 olayları 'soykırım' olarak kabul edilmektedir.
- Türkiye'nin bu 'soykırım'ı reddetmekten vazgeçerek tanınması gerektiği üzerinde durulmaktadır.
- Türkiye'de yaşayan Ermeni azınlık için antlaşmalardan doğan güvencenin sağlanması istenmektedir.
- Kafkaslardaki istikrarın sağlanmasında 'soykırımın' tanınmasının ve Ermenistan'a uygulanmakta olan ambargonun kaldırılması önemli bir katkısının olacağı vurgulanmaktadır.

AP kararlarındaki Ermeni sorununa ilişkin net tavra karşın, AB yetkililerinin konuya ilişkin açıklamalarında daha diplomatik bir yaklaşım içerisinde oldukları, Ermeni sorununun tarihsel bir sorun

²³ ANC of Europe Opens Headquarters In Brussels , <http://www.asbarez.com/archive/2002/02.25.htm#n4>, (25.02.2002.)

olduğu ve tarihçilere bırakılması gerektiği üzerinde durduklarını söylemek mümkündür.

AB ülkelerinin parlamentolarında kabul edilen yasalarda ise Ermeni sorunu hakkında şu yargılar sıralanmaktadır:

- 24 Nisan tarihinin Ermenilere yapılan 'soykırımı' anma günü olarak kabul edilmektedir.
- Ermeni 'soykırımı' resmen tanınmaktadır.
- Türkiye'nin 'soykırım gerçeğini' kabul etmesi istenmektedir.
- Kafkaslardaki istikrar için Türkiye'den 'soykırımın' tanınması, ambargonun kaldırılması, iyi komşuluk ilişkileri tesis etmek gibi isteklerde bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi gerek AP kararlarında gerekse AB ülkelerinin kabul ettiği yasalarda ve Avrupa Konseyi'nde yayınlanan bildirimlerde Ermeni sorununa yaklaşım, Ermeni tezini destekleyen içeriğe sahiptir. 1987 yılında kabul edilen AP kararının gerek diğer AP kararlarına gerekse ülke parlamentolarına dayanak oluşturduğu söylenebilir. Ancak kararlarda pek çok ülke ve bazı uluslararası kuruluşlar düzeyinde tanınan soykırımın Türkiye tarafından da tanınması üzerinde yoğunlaşarak Türkiye'nin tezleri dikkate alınmamaktadır. Ayrıca Kafkaslardaki istikrarsızlığın giderilmesinde, sanki sorunu yaratan taraf Türkiye'ymiş gibi, hep Türkiye'den fedakarlıklar beklenerek, Ermenistan'ın tutumu hakkında açık değerlendirmelere yer verilmemektedir.

AB üyesi olmak için çabalayan Türkiye'nin önüne çıkarılan siyasal nitelikli engellerden yalnızca birisi olan Ermeni sorunu, önümüzdeki dönemde Türkiye'nin yeni politikalar üretmek zorunda kalacağı bir sorun olarak yerini korumaktadır.

AP ve AB ülke parlamento kararlarında bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine göndermeler yapılarak Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağı vurgulanmakta, diğer yandan Türkiye'nin 'soykırımı' tanınması konusunda ısrarlı istekler yer almaktadır. Kararlarda yer alan Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağı vurgusunun, Türkiye'ye 'soykırımı' tanımada güvence verme amacı taşıdığı söylenebilir. Bazı kararlarda Türk tezini destekleyen tek unsur ise, konunun tarihsel araştırmalar yapılarak ele alınmasına ve tarafsız ve

bağımsız olarak uluslararası düzeyde araştırılmasının önemine değinilmesidir.

Avrupa'daki Ermeni diasporası, açtıkları AB irtibat büroları aracılığıyla Birlik kurumlarında Ermenilerin ve Ermenistan'ın çıkarlarını savunmaktadırlar. Bu amaçla AB üye adayı olan Türkiye için katılma görüşmeleri söz konusu olmadan önce, 'soykırımın' tanınması önkoşulunu da katılma görüşmelerine eklemek için çaba göstermektedirler. Aynı zamanda 'soykırımı' henüz tanımayan AB ülkelerindeki girişimlerini hızlandırmakta ve AB Türkiye'nin tepkisini çekecek girişimlerde bulunarak Türkiye'nin adaylık sürecini kesintiye uğratarak zaman kazanmak istemektedirler.

AB üyesi olmak için çabalayan Türkiye'nin önüne çıkarılan siyasal nitelikli engellerden yalnızca birisi olan Ermeni sorunu, önümüzdeki dönemde Türkiye'nin yeni politikalar üretmek zorunda kalacağı bir sorun olarak yerini korumaktadır. Fransa'da kabul edilen 'soykırım' yasasına Türkiye'nin gösterdiği tepki, önümüzdeki dönemde Türkiye'nin bu konudaki tutumunu AB çevrelerine açıkça göstermiştir. Kuşkusuz İsveç Parlamentosu'nda alınan son kararın gerek AB gerekse AB üyesi devletler nezdinde diplomatik ve sivil girişimlerle lobi faaliyetlerini aralıksız sürdürmenin Batıdaki önyargılı çevrelerin tutumunu değiştirmesine katkıda bulunacaktır.

100 YIL ÖNCE BALIKESİR'DE BİR ZİRAAT ÖNCÜSÜ ARVENT AGATON EFENDİ

Ayhan AYDIN*

Title: A Century Old Agricultural Pioneer in Balıkesir: Arvent Agaton Efendi

Abstract: An Armenian by origin, Agaton Efendi illustrates a hard working agricultural pioneer in Balıkesir area. He introduced and applied modern agricultural techniques. After graduating from Galatasaray Sultanisi, Agaton Efendi studied agriculture in France. He guided the local peasants according to the developments in agricultural technology. He introduced improved seeds to the farmers and he also motivated the peasants to try different but profitable agricultural businesses.

Keywords: Arvent Agaton Efendi, Balıkesir, Armenians, Agriculture, Armenian Schools, Karasi. Agricultural Techniques.

Anahtar Kelimeler: Arvent Agaton Efendi, Balıkesir, Ermeniler, Ermeni Okulları, Karasi, Tarım Teknikleri.

GİRİŞ: 19.YÜZYIL SONLARINDA BALIKESİR'DE BULUNAN ERMENİ NÜFUSU

Bazı insanlar kuyruklu yıldızlara benzerler; görünürler ve kaybolurlar. Ziraat Müfettişi Arvent Agaton Efendi Balıkesir'de ziraatin gelişmesine yaptığı önemli katkılara rağmen kuyruklu yıldız misali kayıp, unutulup gitmiştir. Aradan yüzyılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen Agaton Efendi'nin çalışmaları araştırma konusu yapılmamıştır.

Osmanlı Devleti yönetim düzeni içinde 1881'e kadar Balıkesir, Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak kalmıştır. Bu tarihte yapılan bir idari düzenlemeyle Balıkesir, Biga Sancağı ile birlikte Karasi Vilayetini oluşturdu.¹

19. yüzyılın sonlarına doğru Karasi Sancağındaki Ermeniler Rumlardan sonra en geniş ikinci gayri Müslim nüfusu teşkil etmekteydi. 1900 senesi nüfus sayımlarına göre Balıkesir merkezde 2408 Ermeni, Bandırma'da ise 4628 Ermeni yaşıyordu.² Bağlı kazalarda ise Ermeni nüfusu yok denecek kadar azdı: Erdek 7, Edre-

* Araştırmacı

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, Hüsnü Tabiat Matbaası, (İstanbul: 1331), s. 121.

² 1318 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 340.

**19. yüzyılın sonlarına
doğru Karasi Sancağındaki
Ermeniler Rumlardan
sonra en geniş ikinci gayri
Müslim nüfusu teşkil
etmekteydi.**

mit 13, Burhaniye 3, Gönen 22, ve diğer kazalarda ise Ermeni nüfusu bulunmuyordu. Karasi'de yaşayan Ermeniler dini olarak Bandırma Patrikliği'ne bağlı idiler. Patriklik 1881'den itibaren Balıkesir – Bandırma Patrikliği adını altında işlevini sürdürmüştür.³

1903 tarihli salnamede Bandırma'da bir Ermeni Rüştüyesi de görülmektedir (225 erkek 200 kız). Aynı tarihte bir Ermeni ibtidai mektebi (ilkokul) görülmediğine göre ilkokulun da bu rüştüye (ortaokul) çatısı altında toplandığı tahmin edilebilir.⁴ Bu tarihlerde Balıkesir merkezde de bir Ermeni ilkokulu mevcut idi. Balıkesir merkezde bulunan Ermeni çocukları ortaokul olarak (rüştüye) Balıkesir'de ki Rum orta okuluna veya Balıkesir Mektebi Sultani-İdadisi'nin orta ve lise kısımlarına devam ediyorlardı. Aynı tarihlerde Balıkesir Lisesi sınıf geçme ve mezuniyet defterlerinde birçok Ermeni ismine rastlanmaktadır.

Balıkesir'in vilayet olması pek çok idari değişikliğin yapılmasına, yeni birimlerin açılmasına yol açtı. Vilayetde Mektebi Sultani açıldı ve yeni bir Ziraat Müfettişliği ihdas edildi ve bir Vilayet Gazetesi (Karasi) neşredilmeğe başlandı.⁵ Bu müfettişliğe de Fransa'da Ziraat öğrenimi görmüş Arvent Agaton isimli bir kişi tayin edildi.

KARASI VİLAYETİ ZİRAAT MÜFETTİŞİ ARVENT AGATON EFENDİ

Agaton Efendi'nin hayatı ile ilgili elimizde pek fazla bir bilgi bulunmuyor. Onunla ilgili ilk resmi kayıt 1880 yılında Galatasaray Sultanisi'ni bitirmiş olmasıdır.⁶ Galatasaray Sultanisi'ni onsekiz yaşında bitirmiş olduğunu göz önüne alırsak Arvent Agaton Efendi 1862 (63) yılında doğmuş olmalı.

Galatasaray Lisesi 1880 yılında dokuz mezun vermiş ve bu mezunların altısı "Ziraat Müfettişi" olmuş. Büyük ihtimalle bu müfettişler ziraat tahsillerini Fransa'da tamamlamışlardır. Arvent Agaton Efendi'nin Fransa da Munilia Ziraat Mektebi Müdürü ile Mösyö Ema-

³ Abdülmecid Mutaf, *Salnamelerde Karasi Sancağı*, (1995) s. 25.

⁴ 1321 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 352.

⁵ Abdullah Yurdakök, *Balıkesir Basın Tarihi*, (Balıkesir: 1992) s. 38.

⁶ Kazancıgil- Berküren, *Galatasaray Lisesi Mezunları* (1880 yılı)

şamipin isimli birine Balıkesir bağlarında görülen bir bitki hastalığını sorması ve onlardan cevap alması onları önceden tanıdığını gösteriyor.⁷

1886 yılında çıkarılmağa başlanan Karasi Gazetesi dışında Agaton Efendi ile ilgili bir başka haber de 1887 yılında neşredilen "Karasi Vilayetine Mahsus Salname" de "saniye" rütbesiyle görüyoruz.

1880'de Galatasaray Sultani-si'nden mezun olduğuna göre Fransa'daki tahsilini de ekleyerek Agaton Efendinin Balıkesir de bulunduğu yıllarda 23-26 yaşları arasında olduğunu söyleyebiliriz.⁸

Karasi gazetesinde Ziraat Müfettişliğinin yayınlandığı ilk yazıda⁹ bağ ve bahçelerde görülecek bir hastalığın müfettişliğe bildirilmesi durumunda bizzat yerine kadar giderek incelemede bulunulacağı ve gerekli bilgilerin verileceği anlatılıyor. Aynı gazetede ikinci yazı Agaton Efendi tarafından yapılan genel bir bilgilendirme. Hububat'ta görülen bazı hastalıklarla mücadele konusunda halka pratik bilgiler verilmiş.

Agaton Efendi her zaman halk ile iç içe olmuştur. Romalılarından bu yana kullanıla gelen aletleri ve adetleri halka vazgeçirmek kolay değildir. Agaton Efendi hep onlarla yan yana ama bir öğretmen olarak, bir dost olarak, bir uzman olarak hep doğruyu, ama en kolay yoldan yaptırdığını bizzat göstererek, hiç üşenmeden tarlalarında bahçelerinde gezerek halktan biri olmuştur. O devirlerdeki alışılmış memur miskinliğini, neme lazımlığı yıkmış, halk için İstanbul'a yazılar yazmış, valinin yanına çıkmış, Belediye reisi ve meclisi ile dost olmuştur.

Agaton Efendi her zaman halk ile iç içe olmuştur. Romalılarından bu yana kullanıla gelen aletleri ve adetleri halka vazgeçirmek kolay değildir. Agaton Efendi hep onlarla yan yana ama bir öğretmen olarak, bir dost olarak, bir uzman olarak hep doğruyu, ama en kolay yoldan yaptırdığını bizzat göstererek, hiç üşenmeden tarlalarında bahçelerinde gezerek halktan biri olmuştur.

⁷ Karasi 27 Cemazielahir 1304- 11 Mart 1303 Numara: 53.

⁸ Karasi Vilayetine Mahsus Salname, 1305, Balıkesir Vilayet Matbaası.

⁹ Karasi, 11 Cemazielahir 303, 5 Mart 1302 No. 1.

İşini iyi bilen, halkı ve insanı tanıyan, toprağı tanıyan birisi olarak masa başı görevi yapmamıştır. Hakkında çıkan haberlerde onu hep tarlaları, toprakları gezer dolaşır, halkla konuşan, dertlerine çö-

Halkın alışageldiğı tütün cinsinin dışında iyi para getireceğine inandığı Amerika'dan getirilen "Havana Tütünü" tohumlarını Balıkesir'e getirerek, halka dağıtmıştır. Bu tütünden sarma yaprak sigara yapıldığını bununda pahalı satıldığını yazmış.

zümmler getiren görüyoruz. Biz memur olarak "izzetlü" payesini taşıyan bu kişi devrinin memur anlayışı ve alışkanlığının standartlarının dışına taşmış, masa başı görevinde pek bulunmamıştır.

Balıkesir ve çevresindeki köyleri dolaşmış, toprağın yapısını incelemiş, köylünün yaptığı ziraati görmüş, aldığı ürünü öğrenmiş, zirai problemlerini tespit etmiş ve bunlara çözümler getirmiştir. Halkın en önemli gelir kaynağının tütün olduğunu görmüş, toprağın yapısını inceleyerek burada yeni bir tütün cinsinin de yetiştirilebileceğini tespit etmiş.

Balıkesir ve çevresindeki köyleri dolaşmış, toprağın yapısını incelemiş, köylünün yaptığı ziraati görmüş, aldığı ürünü öğrenmiş, zirai problemlerini tespit etmiş ve bunlara çözümler getirmiştir. Halkın en önemli gelir kaynağının tütün olduğunu görmüş, toprağın yapısını inceleyerek burada yeni bir tütün cinsinin de yetiştirilebileceğini tespit etmiş.

Halkın alışageldiğı tütün cinsinin dışında iyi para getireceğine inandığı Amerika'dan getirilen "Havana Tütünü" tohumlarını Balıkesir'e getirerek, halka dağıtmıştır. Bu tütünden sarma yaprak sigara yapıldığını bununda pahalı satıldığını yazmış.¹⁰

Sanıyorum bu devrede karşısına Reji idaresi çıktı. Daha sonraki yıllarda "Havana Tütünü"nü Balıkesir'e yayılmadığını görüyoruz. Reji'nin bu tütüne pek para vermediği için halkın rağbet etmediğini, çünkü Türkiye'de o yıllarda yaprak sarma sigara imalini önemsemediklerini, kıyılmış sigaranın daha tutulduğu içinde Reji idaresinin Avrupa'ya sattığı Balıkesir Tütününü içinde Havana Tütününe gerekli önemi vermediğini sanıyorum. Belki de Arvent Agaton Efendi Balıkesir'de az kaldığı için bu tütün yayılmadı.

Balıkesir ve çevresinde pamuk eken üreticilerin birkaç seneden beri pamuklarına musallat olan bir hastalıkla perişan olduklarını öğrenince Adana'dan bu hastalığa dayanıklı olan bir başka cins pamuk tohumu getirir. Çok ucuz bir fiyata satılmak üzere Belediye'ye bırakır.¹¹

Dedikoduya mahal vermemek "kazanç sağlıyor" dedirtmemek, halkın güvenini kaybetmemek için para işlerinden uzak durduğu-

¹⁰ Karasi, 18 Cemazielahir 1303, 12 Mart 1302 No. 2.

¹¹ Karasi, 2 Recep 303, 26 Mart 302, No: 4.

nu, ama daima halkın çıkarını düşünerek onların en ucuza malzeme almalarını sağladığını görüyoruz.

Agaton Efendi İpek böcekçiliğine el atmış ve yetiştiricileri eğitmeye, en randımanlı bir şekilde ürün almasını sağlamaya çalışmıştır. Çocukluğumda Balıkesir’de hala birkaç aile ipek böcekçiliği yapar, geçimlerini sağlarlardı. Bugün bu ihmal edilmiş ve sadece Dursunbey civarında yapılır olmuştur.

Arvent Agaton Efendi’nin Karasi Gazetesinde yazdığı çok uzun yazısında “İpek Böcekçiliği” bilimsel, akılda kalıcı ve en kolay yöntemle öğretilmektedir. Bu konuda Agaton Efendi bir de risale hazırlayarak; çok telafat veren hastalıklı böcek tohumlarının tedavisi ve ayrıca hastaliksız tohumların telafat verilmesinin önlenmesi konusunda bilgiler vermiş ve bu risaleyi Karasi gazetesinde seri yazı şeklinde neşretmiştir.¹²

Bu arada bizzat yerinde incelemek ve ipek böcekleri tohumlarına zarar veren hastalıkla mücadeleyi uygulayarak öğretmek için Agaton Efendi Erdek’e de gitmişti.¹³ Bağlarda meyve ağaçlarında tırtıllar olduğunu görmüştür. Bu tırtıllar yaprakları, çiçekleri meyveleri yemekte, ürünü düşürmekte, mahsulü mahvetmektedir. Hiç masrafsız, herkesin çok kolayca yapabileceği, ama hep beraber yapılırca randıman alınabileceği bir metodu üreticiye öğretmiştir. Kimyasal ilaç kullanılmadığından çevre kirliliği yoktur. Budama metodu bugün hâlâ kullanılmaktadır. Bu metodu Balıkesirliye 100 yıl önce Agaton Efendi öğretmiştir.¹⁴

Köylülerden ve rençberden tarlalardaki ürünün tarla farelerinden zarar gördüğünü öğrenir. Hemen çok basit ve çok ucuz pratik bir zehir hazırlanmasını öğretir. Sıçan otu denilen bir zehirli bitki ile hazırlanan bu doğal zehiri öğretmekle birlikte Balıkesirli üreticiye büyük destek vermiştir.¹⁵

Balıkesir’in etrafı “yüzyıl önce” tamamen bağlarla çevrili idi. Hatta otuz yıl öncesine kadar bağlar süre gelmişti. Şimdi hızlı şehirleşmeye kurban edilen bağlar yüzyıl önce Balıkesir’inin adeta bir kültür sofrasını oluşturuyordu. Balıkesir’in bütün ileri gelenlerinin bağları vardı. Televizyonun, radyonun, sinemanın olmadığı o devirde bağcılık seçkin Balıkesir’inin severek yaptığı meşguliyetiydi. Herkes bağında yetiştirdiği üzümle övünür, şimdi yapıldığı gibi bir vakit öl-

¹² Karasi, 18 Cemaziülahir 303, 12 Mart 1302, No: 2.

¹³ Karasi 22 Recep 303- 26 Mart 302, No: 4.

¹⁴ Karasi, 9 Recep 303, 2 Nisan 302, No: 5.

¹⁵ Karasi, 16 Recep 303, 9 Nisan 302, No: 6.

dürme olan kahvede taş oynama yüzyıl önce olmadığı için, vakit öldürme ürün getiren, gelir getiren bağıcılıktı. Aynı zamanda bağlar dostların, yarenlerin, arkadaşların bir araya gelip sohbet ettikleri şarkılar söyledikleri, şiirler okudukları mahallelerdi.

Arvent Agaton Efendi çevre bağları gezerken, buralarda hastalıklar olduğunu tespit etmiş uygulamalarla, yazılarla, öğütlerle bu hastalıklara çareler öğretmişti. Önce bu bağlardaki bazı asma kütüklerin çiçeklerini döktüklerini fark etmişti. Ürünü azaltan bu hastalığın önüne geçmek için o zamana kadar kimsenin bilmediği "cizmek" metodunu öğretmiş, hastalığın önüne geçtiği gibi daha önce olgunlaşmasını sağlamıştı.¹⁶

Balıkesir'in toprağını inceleyen Arvent Agaton Efendi, burada da mükemmel zeytinliklerin kurulabileceğini tespit etmiş, Balıkesir çevresinin de zeytinciliği teşvik etmiş fidanlar aşilayarak halka dağıtmış, onların zeytinlik kurmalarına yardım etmişti.

Bilindiği gibi bugün gerek Erdek, Bandırma, Gönen gerekse Ayvalık, Edremit, Havran, Burhaniye, Gömeç gibi Balıkesir'in bütün sahil kasabaları Türkiye'nin önemli zeytinliklerinin bulunduğu yerlerdir.

Balıkesir'in toprağını inceleyen Arvent Agaton Efendi, burada da mükemmel zeytinliklerin kurulabileceğini tespit etmiş, Balıkesir çevresinin de zeytinciliği teşvik etmiş fidanlar aşilayarak halka dağıtmış, onların zeytinlik kurmalarına yardım etmişti.¹⁷

Agaton Efendi'den sonra gelen ziraat müfettişleri "zeytinciliğe" Balıkesir merkezi çevresinde önem vermediklerinden bu proje ile bir daha ilgilenilmemiştir. Bugün Balıkesir'e yakın yerlerde rastladığımız tek tük zeytin ağaçları Agaton Efendi'nin ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.

Özellikle o zamanlar Balıkesirli bağcılarının önünü bir türlü kesemediği, bağları mahveden "Fluksera" hastalığına savaş açmış, birçok ucuz ilaç tavsiye ettiği, kullanma metodlarını öğrettiği gibi daha köklü çözümler getirmeğe teşebbüs etmiş, bağlı bulunduğu Nafia Nezaretine yazarak kökleri "Fluksera" hastalığına dayanıklı olan asma kütüklerinin Amerika veya Fransa'dan getirtilip üretilmesini, bu kökler üzerine aşılacak üzümün bu hastalığa dayanıklı olacağını bildirmişti. Bununla da kalmayarak Balıkesir'de birkaç bağda

¹⁶ Karasi, 8 Şaban 303, 30 Nisan 302, No: 9.

¹⁷ Karasi, 25 Cemazielahir 303, 19 Mart 302, No: 3.

ve İstanbul civarında bazı bağlara "Fluksera" hastalığına dayanıklı bazı Amerikan cinsi asma kütüğüne rastlanmış, bunlardan yeni kütükler üretmeye girişmişti.¹⁸

Bağcılık yüzyıl önce hobi olarak yapılırdı. Etrafında yeni bağ kurmak isteyenlerin olduğunu görünce fenni bir şekilde bağ toprağı nasıl hazırlanır, kütük fideleri nasıl çubuklardan elde edilir, hazırlanan yerlere nasıl dikilir bizzat göstermiş ve yazmıştı. Bugün bile geçerliliğini koruyan bu yazıları ders olarak okumalıyız. Bugün bile bu yazılar bağcılık hakkında yazılmış modern kitapları aşan pratik bilgiler, uygulamalar ve öğütler içermektedir.

O zamanlarda tarlalar öküzlerin sürdüğü kara sabanla hazırlanırdı. Oysa, devir değişmiş, modern tarım aletleri gelişmişti. Agaton Efendi, fenni ziraatin yapılabilmesi, geliştirilebilmesi için modern alet kullanılması gerektiğini Balıkesirliye öğretmeye başladı. Tam bu sıralarda Bandırma'da bir demirhane kuruldu. Bandırmalı Ermeni asıllı iki zengin olan Serkis Mırıyan ve Agob Yazıcıyan Efendilerin sermaye darlığı ile kurulan bu demirhanenin başına Avrupa'da "fen" tahsil etmiş olan Polat Efendi getirildi ve bu fabrika demir tırmık ve pullukla birlikte modern ziraat aletleri de üretmeye başladı.¹⁹

Arvent Agaton Efendi, Bandırma'dan getirttiği bu demir pulluk ve tırmığı bütün üreticileri ilan ederek, örnek seçtiği tarlalarda bizzat kullandı. Pulluğun ve tırmığın gereğini, tarlaları nasıl sürdüğünü gösterdiği gibi, kara sabanla karşılaştırdığı tırmığın arasında sayısal karşılaştırmalar yaparak birinin bir günde birkaç dönüm, diğerinin en az otuz dönüm sürdüğünü, modern makineleri bir günde kaç işçi yevmiyesinden kurtaracağını anlattı. Kara sabanın toprağı çizdiğini, modern demir pulluğun ise toprağın cevherine işlediğini gösterdi, anlattı.

Gün geldi, bizzat kullandığı tırmıkla tarlaları düzeltti, gün geldi modern biçme makinesinin başına geçti. Ama her seferinde etrafına ve yanına Balıkesir'in kalbur üstü eşrafını ve yöneticilerini aldı. Gösterilerine hep onları da çağırır, getirdi. Karasi Gazetesinde çıkan haberlere göre, bu uygulamalar adeta bir gösteri şeklinde yapılmakta olduğu görülmektedir. Her seferinde Agaton Efendi, aletleri bizzat kullanmakta ve üreticiye aletler nasıl kullanılır öğretmektedir.

¹⁸ Karasi, 27 Cemazielahir 304, 11 Mart 303, No. 53.

¹⁹ Karasi, 19 Rebiülevvel 304, No: 39.

Yeni kurulmuş olan Balıkesir Ziraat Odasını da harekete geçiren Agaton Efendi'nin "Oda"ya bir de "Layiha" vermiştir. Bir bakıma yol göstermiş. Mutlaka alet kullanılmasını öğütlemiş. Modern aletlerin alınabilmesi için yol imkan gösteren Arvent Efendi, Odanın "Menafi Sandığı"ndan borç alarak temin edeceği aletleri öncelikle örnek olması için Balıkesir Ovasındaki köylere dağıtılmasını önermişti. Bu aletleri bizzat kullanıp göstermeğe hazır olduğunu, köylülerin "Biz makine kullanmayız" demesini itibar edilmemesini bildirmişti.²⁰

Balıkesir 100 yıl önce bağlık, bahçelik, etrafı meyva bahçeleriyle dolu bir şehirdi. Fakat, Balıkesirli bahçelerine bakmak için en ufak bir bilimsel usulü bile bilmiyordu. Mutlaka Agaton Efendiden önce de ziraat memurları, ziraat müfettişleri Balıkesir'e görev yapmıştı. Demek ki ondan öncekiler sadece masada oturan, aybaşlarında maaşlarını alan kimselerdi.

**Yeni kurulmuş olan
Balıkesir Ziraat Odasını da
harekete geçiren Agaton
Efendi'nin "Oda"ya bir de
"Layiha" vermiştir.**

Arvent Agaton Efendi meyve bahçelerini dolaşırken bu ağaçların haşaratlar tarafından mahvedildiğini görmüştü. Hemen yeni bir şey öğretmek zorunda olduğunu fark etti. "Ağaçların gövdelerini kireçlemek". Böylece ağaçlar zararlılardan kurtulacaklardı. Daha önceki ziraat memurları bu usulü bile bilmiyorlardı. Ben çocukken Balıkesir bağlarında gövdeleri kireçlenmiş meyve ağaçları görürdüm. Demek ki onun hatırasıymış.

Aynı zamanda Balıkesir'de bir veterinerinde olduğunu, daha sonra aynı gazetede çıkmaya başlayan haber ve yazılardan anlıyoruz. Agaton Efendi, çift öküzlerinin "tabak" denilen bir hastalığa düşer olduğunu görünce hemen iki değişik usulde tedavi edilme yolu öğretti. Öğrettiği metodlar ucuz ve kolaydır.²¹ O sırada Bandırma'da tavuklara bulaşıcı bir hastalığın musallat olduğunu, binlercesinin öldüğünü öğrenmiştir. Agaton Efendi hemen Bandırma'dadır. Hastalığın tavuk "kolera"sı olduğunu teşhis eder, tedavi usullerini, önlemlerini gösterir. Yayılmasını önler, Balıkesir'e gelince de tavuk yetiştiricilerini hastalığa karşı uyarır. Hastalıklarla mücadele usullerini öğretir.²²

Bakar ki Erdek ve Bandırma'da da ipek böcekçiliği yapılmaktadır. Halk bu konuda en ufak bir bilgiye sahip değildir. Bu nedenle

²⁰ Karasi, 4 Rebüelahir 304, 17 Kanunvevel 302, No: 41.

²¹ Karasi, 19 Recep 304, 1 Nisan 303, No: 56.

²² Karasi, 25 Şaban 304, 6 Mayıs 303, No: 61.

ürün randımanlı ve kayıpları fazladır. Agaton Efendi'yi Bandırma'da, Erdek'te ipek böceği üreticisinin yanında görüyoruz. Onlara fenni usul ile ipekböcekçiliğini öğretmektedir.

Buğdayın hasat zamanı geldiğinde Arvent Agaton Efendi gene devreye girer. Bir yıl önce buğdayın ambarlarda bitlenip telef olduğunu öğrenmiştir. Çok basit, çok ucuz ve uygulanabilir usuller öğretir. Buğday konulmadan önce ambarlarda yapılacak bakım nasıl olmalıdır. Buğday konduktan sonra ne yapılmalıdır. Buğday bitlenirse ne yapılmalıdır öğretir. Bu arada halkın yanlış bildiği bazı şeyleri düzeltir. Bu anlattığı basit yöntemler o devirdeki cahil kişilerin bile anlayabileceği uygulamalardır.

Tömbeki yüzyıl önce tütün kadar çok tüketilen bir cins yapraklıdır. Tömbekiye nargile içenler tüketir ve İran'dan getirilirdi. Agaton Efendi, Balıkesir toprağının da tömbeki ziraati için elverişli olduğunu görmüştür.

Tömbeki yüzyıl önce tütün kadar çok tüketilen bir cins yapraklıdır. Tömbekiye nargile içenler tüketir ve İran'dan getirilirdi. Agaton Efendi, Balıkesir toprağının da tömbeki ziraati için elverişli olduğunu görmüştür. O yüzyıl tömbekiye döviz vermemek için Nafia Nezareti İsfahan ve Şiraz'dan tömbeki tohumu getirtmiştir. Agaton Efendi hemen talip olur. Balıkesir'e tohumları getirir. Bedava dağıtarak tömbeki ekimini teşvik eder. Üstelik Reji Dairesi de beş yıl için bu ekimden her nevi vergiyi kaldırdığını söylemektedir.

Bugün "Tömbeki" ziraati yapılmamaktadır. Agaton Efendinin gitmesiyle önemli bir gelir kaynağından tömbeki ziraati de bitmiştir. Oysa, o yıl alınan üründen "yeşil bir tömbeki yaprağı"ni örnek olarak Nezarete bile yollamıştır.

Karasi Gazetesinde ki bir yazıda Agaton Efendi'nin Ağa Hüseyin Paşazade Şevket Paşa'nın damadı Mustafa Rasim Bey'in yazdığı "çiftçilik" isimli üç ciltlik bir kitabı tanıttığını görüyoruz. Böylece Balıkesirli ziraatçıların, kulaktan dolma, atadan görme usullerle değil²³ bilimsel metodlarla ziraat yapmalarını teşvik ediliyor.

16 Cemaziyel-ahir 1304-28 Kanun-i Sani 1302 tarihli 47 numaralı Karasi Gazetesinde küçük ama üretici için son derece önemli bir haber okunmaktadır. Agaton Efendi, İstanbul'daki "Afyon Piyasası"nın yükseldiğini kilosunu 180 kuruşa çıktığını, çünkü afyon yetiştiren bazı vilayetlerde yağışlar ve havaların kötü gitmesi ile af-

²³ Karasi, 9 Recep 303, 2 Nisan 302, No: 5.

yon ekimi yapılmadığını öğrenmiştir. Yazıda üreticinin elindeki afyonu ucuza kaptırmamasını hatta sene içinde afyonun 200 kuruşa çıkabileceğini söylemekte, yaz afyonu ekilmesini öğütlemektedir.

Bu haber ile birlikte afyon tüccarı ile Agaton Efendi arasında bur sürtüşmenin çıkacağı kesindir. Halkın alın teri bedeli ile onların çıkarları çatışmaktadır. Agaton Efendi halkın yanındadır. Bu sürtüşme giderek büyür. Agaton Efendi Mükereci denilen afyon alımcılarının terazilerinin bozuk olduğunu, köylünün pazara getirdiği afyonu ek-sik tarttıklarını öğrenmiş ve valiliğe bir dilekçe vererek durumu anlatmış ayrıca üreticiye ürünlerini önceden belediye de tarttırmalarını öğütlemiştir. Belediye yetkilileri ücretsiz tartım işini benimsemişler, ona göre hazırlık yapılmıştır.

Vilayetinde emriyle belediye yetkilileri afyon alıcıları pazara gelince terazilerini ve dirhemlerini kontrol etmiş, dirhemlerin ağır olduğunu, dirhemlerin ağır olduğunu, terazilerin bozuk olduğunu tespit etmişler, alımcıları ceza ödemeye mecbur bırakmışlar köylünün de gözünü açmışlar uyandırmışlardır. Bu bir narkotik savaşı değildir. Ama bugün olduğu gibi yüz yıl önce de afyon tüccarları çok zengin, pek çok hatırlı dostları olan kimselerdir. Arvent Agaton Efendinin hilelerini, bir bakıma kara paralarını ortaya çıkardığı, küçük araçlar olayı yukarılardaki büyük patronlara aktarmış olmaları gerekiyor.

Karasi - II Cemaziul ahir 303 -5 Mart 302 Numara 1

Ziraat Müfettişliğinden tebliğ olunan varakadır.

Her nevi işcar-ı mesurileyhe mahsulat-ı meznuahiye arz olacak hastalıkların önünü almak için müteneviatta ikrar-ı fenniye vardır. Balıkesir ve civarındaki kara bağ ve bahçelerinde şayed öyle bir hastalık zuhur eder ise eshabı bizzat ziraat dairesine müracaat edebileceği cihatle kendilerine lüzüm görülürse bizzat mahalline gidilip icabına bakılır.

Dahil vilayette kain liva ve karalar ahalisinin bizzat müracaatlarında müşkülât derkâr olunduğundan şayet oralarca da o misüllü alet zahir olup da sahipleri camibinden tarafımıza mektupla beyanı hal edildiği takdirde cevab-ı lâzıme gazete vasıtasıyla derhal neşr ve ilan olunacaktır. Bu yoldaki neşriyatın erbab-ı ziraat hakkında derkad olan mahsenata binaen öyle bir hal ve anza zuhurunda her taraftan itayı muavenete mesereat olunacağı şübhesizdir.

İş bu hastalıklardan mada terakki-i ziraat hususunda dahi hal-i müşgöl için gerek şifahen gerek tahriren istifar re'i ve mütalaa id de ise evcabe-i lazimesinin kaide-i mebhuse ve cehele hemen neşr ve ilan idileceği ihtar olunur.

Mezkûr müfettişlikten diğer varakadır.

Buralarca ziraati yapılan buğdaylarda Fransızca "kary" denilen "rastık" ve arpa ve yulaf ve mısır mahsulatında dahi Fransızca "serbun" denilip fakat buralarca türlü türlü isimler verilen hastalıkların zuhur ettiği görülüyor. Hububata arız olan bu mislü aletler mahsulatın mikdar ve kıymetini taklil etmesiyle beraber bunlardan yapılan nan-ı azizin (ekmeğin) dahi siyah ve acı olduğu meydandadır. Öyle ise buna bir çare aramak iktiza eder ve bu da pek kolaydır. Burada bazı kimseler akli erer ermez envayi itirazata kalkışirlar ise de bu mislülerin sözlerine ehemmiyet verilemez. Zira bundan 25-30 sene evvel bağlara arız olarak şimdilere kadar hüküm sürmekte olan "külleme" illetinin def'i için çare aranıldığı zaman bir takım kimse ümitsizliğe düşerek her ne denilse adeta gülerler idi. Şimdi ise kükürt çiçeğinin çare ikane olduğu herkes teslim etmiştir ki kükürtsüz bağ görülemiyor.

Şu halde hububatın dahi emrazından kurtulabileceğine itiraz caziz olamayacağı cihetle bu bab da istiamali lazım gelen mualicat ber veche zir tarif olunacaktır.

Hububatı rastık ve sair miski illetten muhafaza için: Kireç- göztaşı- zaç yağı- sıcan otu ve kibritit sud-u istimal olunub bunlardan zac yağıyla sıcan otunun muhatarak muhallin siyler olunmasından dolayı onlar tavsiye edemeyiz.

Birinci Usul:

Ekilecek tohumluk hububata ve saire yulaf ve mısır gömülmeden evvel bir oda durumunda veyahud döşeme üzerinde velhasıl nerede olur ise olsun yığın edilir. Göztaşı güzelce dökülüp, suda eritildikten sonra bu yığının üzerine serpiştirilir bir yandan da kö-nük ile kurutulup ve iş bu ilaçlı sular biltedriç kamilen serpiştirilir ki danelerin umunuma güzelce işler ve bu ameliyetin hitamında bazen tohumların üzerine bir miktar da kireç tozu dökülerek tekrar karıştırılarak haliyle terk edilip ferdası günü zir'â edilir.

On kile-i İstanbulî tohumluk hububat için yirmi-yirmibeş kıyye mikdarı su ile yarım kıyye göz taşı kifayet edeceğinden ekilecek tohumların miktarına göre bu nisbetde ilaç kullanılır.

İkinci Usul:

Bir kazgan veya fıçı derununa kırk okka su ve kıyye de döğül-müş göz taşı dökülerek eritildikten sonra tohumluk hububat bu suyun içine koyulup fakat kazgan veyahud fıçı lebaleb doldurulmayıp sular daima hububattan iki üç parmak yukarıda bulunmak icab eder ki karıştırıldıkça pis ve işe yaramaz daneler ve karamık gibi ecnebi ot tohumları yüzüne çıkacağından bunlar süzgülü ile alınıp asıl tohumlardan tefrik edilebilsin. Böylece temizlendikten, ve evadan on dakika kadar geçtikden sonra tohumlar buyücek delikli kevgir ile kazgandan çıkarılıp çul veya hasır üzerine serilerek ferdası günü zira' edilir.

Zahirenin ufak deliklilerle kazgandan çıkarılmasından dolayı bazı mahallerde zahireyi kazgan içine koymayıp sepet derununda olduğu halde kazgandaki suya batırıp çıkarılır ki bu suret vücub-u teshilatdır.

Göz taşlı suyun içine bazen iki kıyye miktarında "kibritit sada" dahi usul-u meşruha vechile vaz olunur. Fakat kırk kıyye suyla üç kıyye soda konulmak lazım gelir.

Kireç dahi bunlar gibi kullanılabilirse de sönmüş olması iktisa eder ve kırk kıyye suya dört kıyye vireç vazı kafidir. Her kireç hastalığın tesirine mani olamayacağından atideki tarif vechile tehiye edilmelidir.

Şöyle ki sönmüş kireç parçaları bir sepet içinde olduğu halde bir iki saniye suda durdurulup geri alınır ve haliyle terk edilir ise ol kireçler kendi kendine kabarak tuz gibi olacağından bu kireçler kullanılırsa tesiri görülür. İş bu usul biraz zahmetlice görünmekte olup ancak tesirati hızlı olduğundan bu usulü tavsiye ederiz.

Balıkesir de iki rençber geçen sene tohumlarını edilen tarife mebnî bu usul üzere ziraa etmişler ve mahsullerinde bir güne rastık eseri görülmemişlerdir. Bu sene dahi yine burada birkaç kişinin zir'â ettiği tohumları bizzat tehiye etmiş olduğumdan mahsulatın idrakında mahsenatını onlarda anlayarak iş bu usulün tamimine delalet edecekleri şübhesizdir.

Ziraa Mühim Bir İhtar

Avrupa'dan Memalik-i Şahaneye bir nevi yaprak sigaralar getirilmekte ve bunların beheri kırkar paradan beşer kuruşa kadar satılıb bu yüzden dahi Avrupaca kalitelü istifade olunmaktadır.

Bu sigaraların alâsı Havana tütünü yaprağından imal edilmesine ve memalik-i şahane arazisinin kabiliyeti cihetiyle bu cins tütünden bize dahi yetişebileceğine binaen ticaret ve ziraat nezaret-i celile-since Amerika'dan celb olunmuş olan tütünler vilayet dahilinde dahi zirai olunmak üzere bir miktarı buraya gönderilmiş olduğundan tütün ziraatıyla meşgul bulunanlardan bunu ekmeği arzu ve istek edenler müracaat etmeleri vilayet ziraat müfettişliğinden varaka-i mahsusa üzerine ihtar olunur.

(Aynı Gazete) Bu Dahi İhtar

Birkaç seneden beri Balıkesir'i ve civarındaki tarlaların pamuk kozası fidanlarına bir nevi kurutmak illeti araz olup bundan ziraat ve bilahire hazine-i celile külli zarar gördüğü malumdur.

Fidanların kurummasının başlıca sebepleri tahmillerin (koza) eski-yib tebdil kılınmaması ve bir de tarlaların imar ve timarna layığıyla dikkat olunması olup Adana vilayetindeki pamuk tahmillerinin ise altından selim olduğu tahkik kılınmasıyla makam-ı ali vilayeten vuku bulan işar üzerine bu kere üç bin kıyye kadar tohum getirtilip beher okkası altışar paraya satılmak üzere daire-i Belediyeye teslim kılındığı ve tarlaların imar ve timarna layığıyla itina ve beraber etnai tahminden bil mübaya ekildiği halde mahsul mezkurun illetten kurtularak istifa deliği hususule geleceği vilayet ziraat müfettişliğinden beyan ve ihtar olunur.

Karasi – 9 Recep 1303 – 2 Nisan 1302 Numara 5

Vilayet Ziraat Müfettişliğinden Verilen Varakadır

Balıkesir bağların hepsinde ayva ve sair meyva ağaçları var ise araz olan tırtıllar ağaçların çiçek ve yapraklarını mahvederek mahsul alınmakta olduğu, meskud ve mülhakat bağlarındaki ağaçlarda dahi bu misüllü tırtıl bulunması ma'muludur.

Tırtıl tohumları su mevsimde ağaç dalları üzerinde ki yuvalarında buldukları cihette ol mislü dallar kesilib bir yerde toplanarak yakılırsa muzurratın önünü almış oluruz.

Fakat yalnız birkaç kişinin gayretiyle defi muzurat kabil olamayacağından ve şimdi ise timar ve kati olarak herkes bağlarda bulunduğundan gönderilen ameleler birer saat bu işle meşgul edildiği takdirde bağlardaki ağaçları tırtıl muzuratından kurtularak bu sene meyva alınacağından el birlikle celb-i menfaat sâi ve gayret olunması ihtarna ibtidar kılındı.

Karasi – 16 Recep 1303 – 9 Nisan 1302 Numara 6

Tarladaki Fare Muzıratının İlacı Hakkında

Rençberane İhtar

Bu günlerde Balıkesir kasabası tarlalarının bazısına fare zuhur edip mezruhate iyrası muzurrat eylediği haber veriliyor. Bunun ilacı pek kolaydır. Şöyleki: Bir kıyye havuç alınıp bunu bakır beş paralık kadar doğrayıp üzerine biraz su serptikten ve havuçların üzerine on dirhem şeker tozu ile on dirhem miktarı un, kırk dirhem sıçan otu toz olarak ekilip, bunları bir kürek ile iyice karıştırdıktan sonra tarlaya götürüp tarlanın içinde ötede beride toprağı kalınca bir odun ile bir karış kadar delip bu havuç parçaları beşer adet o deliklere vazie edilip üzerlerine toprak ile kapandığı halde tarlada fare eseri kalmayacağı ziraat müfettişliğinin tebliğı üzerine ihtar olunur.

Karasi – 8 Şaban 1303 – 30 Nisan 1302 – Numara 9

Vilayet Ziraat Müfettişi İzzetlü Arvent Agaton Efendi

Tarafından Verilen Varakadır

Çiçeğini Silken Bağ Kütüklerine Bir Çare

Balıkesir bağlarına muhtelif cins kütüklerinden bazılarının çiçeklerini silkmekte olduğu görüldüğü gibi mülhakat bağlarında dahi bu halin vukuü – esnai devrede müşahademiz olmuştur.

Bunun gibi önünü almak Avrupa'da bilhassa Fransa'da senelerce tecrübeden geçirilerek feyadı-i külliyesi teyid etmiş olan bir ameliyenin sure-i cariyesi atide beyan ile bağcılarının nazarı dikkatini davet ederiz.

Çiçeğini silken cins kütükler çiçeğini henüz açtığı zaman bırakılan başlarda her bir başın ucundaki göze ile onun altındaki gözün orta yeri beş altı milimetre yani şu kadar (-) mesafede iki yerinden afyon cizer gibi bıçak ile derin çizilerek kabuğu çıkarılmalıdır. Ve ameliyatın icrasında çubuğun kırılmamasına ikkatle beraber kabuktan asla pürüz eseri bırakılmamalıdır. Ve baştaki filizleri de bir miktar kırılmalıdır.

Ve berveche muharrer bu ameliyat bağların çiçek açacağı sırada icra olunursa iş bu ameliyatın o kadar faydası görülmez. Ameliyatın icrası halinde çubuklar çiçeklerini dökmemekle beraber, Üzüm taneleri irileşerek mahsul bereketli ve pişkin ve lezzetli sairlerinden dahi on, on beş gün evvel yetişir.

Çubukların çizilen yerleri ferdası seneye kadar kabuk husul ederek çizgiden yukarı tarafları daha kalınlaşır. Çiçeği döken bir kütükteki başlardan nısfı çizilip nısfı terk edilse bu ameliyatın derece-i tesirâtı anlaşılır. Bıçakla ameliyat icrasınca sürat kabil olamayacağından Fransa'da buna mahsus bir makasla çizilerek bir dönüm bağ için bu uğurda beş kuruş sarfiyat vuku buluyor ki edilecek istifadeye nazaran hiç mütebasesindedir.

Çizilen çubukların kurumak tehlikesine uğrayacağı mütalâasıyla icrasından ihtiraz olunacağı ihtimaline göre her bağda birer ikişer kütükde icra edilirse mahsulâtı o vakit anlaşılır.

Karasi-19 Rebiülevvel 1304-3 Kanunevvel 1302 Numara 39

Bandırma kazasında açılan demirhanede her nevi zirai alet ve edevat yapıldığı 3 nolu gazetede bildirilmiştir.

Vilayet Ziraat Müfettişi İzzetlü Arvent Agaton Efendi kendisi gidecek bir adet tırmık olarak Muhasebe-i vilayet ketebesinden (Katiplelerinden) Hacı Mustafa Efendi'nin şehir kenarındaki tarlasında tecrübesini icra edeceği haber alındığı cihetle gazeteden biriside yapılacak işi görmeye gönderilmiştir. Gelince şunları anlattı: Mezkûr tırmık 48 dişli 3 arşın genişliğinde bir çift mandaya koşuluyor.

Tırmık çekildiğinde tarlada ne kök ve toprak varsa parçalayıp tarlayı düzeltiyor, tarla sekiz dönümlük ve 1 ay önce kara sabanla sürülmüş olduğu halde bu tırmık ne varsa 4 saat içinde her şeyi toprağın altına geçirmiştir.

Öküzler cılızdı ama dinç karasığır olsa bu yer üç saatte hazırlanırdı. Bu hesapla bir günde 30 dönüm sürülebilir. Bir günde yani 30 dönüm için karasabanla 15 çift gerekmektedir. Bir günde 15 çift bir tarlaya giremeyeceği için bir çift ile bu tarla günler süren hazırlıkla sürülmekte çoğu kez yağmurlar tarlanın tavını geçirmektedir.

Ziraat müfettişi bu işi en mantıklı şekilde anlatarak, göstererek, uygulayarak yapmaya çalışmıştır.

Mesela 400 dönümlük bir çiftlik iki yüz çiftle sürülebilir. Bir çiftlikte en çok 4-5 çift olabileceğinden bu iş 40 gün sürer. Böyle bir çiftlikte 5 adet tırmık bulundurulursa üç gün içinde 400 dönüm tarla hazırlanabilir.

Ayrıca bu tırmık tarlalardaki tezekleri de parçalayacağından tanelerin hiç biri biçerken zayi olmaz. Eğer ilk baharda bu tarladan geçerlerse tarım aletlerinin pek çok faydasını fark edeceklerdir.

Karasi – 4 Rebüel ahir 1304 – 17 Kanunevvel 1302 Numara 41

Aynı Ziraat Müfettişi İzzetlü Arvent Agaton Efendi pulluk kullanma zirai kalkınma üzerine vilayet Ziraat Odasında bir layiha vermiştir.

Vilayet Ziraat Odası Heyet-i Canib-i Valasına

Beyana hacet olmadığı üzere Avrupa'da samai ve zirat terakimi sürat-i azim olmuştur. Vakıa bizde sanayi ciheti o derece kesb ve said edememiş ise de menba-ı şûr'utumur vazî ve mahsuldar topraklarımızdır. Binaenaleyh ahalimizin başlıca meşguliyeti ziraate münhasır olarak bunun enbab-ı terakkisini tahsil için hükümet-i seniyece narutbe fedakarlıklar ihtiyar buyurulmakta olduğunu cesm şükran ile görüp fakat ehliyetsizliğin bu nimet-i celileyi takdir hususundaki vazifesizliği mucib-i teessüf-ü azm olunur.

Hükümetlerce terakkiyata delâletten sonra vazife-i ahliye intikal edeceğinden inkarı ve bu vazifede kayıtsızlığı halinde tarik-i terakide bir hat ve ileriye varmak mümkün olamaz.

İş bu mukaddemeden maksat her nevi mahsul yetiştirmek istidadı derkâr olan topraklarımızdan rençberlerin matlub cehille istifade edemediklerini beyan ile bu babda mütalâa arz etmektedir.

Rençberlerimizin bu günkü günde kullandıkları ziraat edevatına atf-ı nazar ediliyor ise huzurat nevî zamanından kalma ve Romalılardan bundan iki bin sene evvel istimal eyledikleri şekil hüviyetteki şeyler olduğunu görürüz.

Ne acaib, evvel zamandan beri bugüne tebdilata dahi uğramıyarak hâlâ devam edip geldiler. Her şey vakt ve hal ile mütenasip olarak lazım geleceğinden halihazır iktisasınca bu misüllü edevat kafi olamayarak artık bunların terkiyle muktesa-ı asara göre hareket lüzumu bedihidir.

Evvelki gemilerle şimdiki vapurlar arasındaki fark ne ise hâlâ kullandığımız edevat ittika ile Avrupakari edevat-ı cedide arasındaki fark o nisbetedir. Buralarca vermekte olduğumuz âmalı yövmiyesinin dört-beş katı tesviye eden Amerikan rençberleri bugdayın kilo İstanbullu sini on kuruşa para kazandırdıkları halde bizim rençberler onbeş yirmi kuruşa zahire satıp iki üçünü bir yere getiremiyorlar. Ve zahirin tenzil fiatını buna sebep tutuyorlar. Fiatın tenzil ve terakisi bizim elimizde değilse tahvin-i mesarîf yedd-i iktidarımızdadır.

Geçen gün Balıkesir kasabası civarında kain bulunan Mustafa Efendinin tarlasında demir tırmık tecrübe kılındı. Bu tarla 8-9 dö-

nüm kadar olub, dört çift ile tesviye olunurken mezkur tırmığa bir çift koşarak dört saat zarfında ikmal edildi. Bu tarla için usul-u âtika iktizasınca pek çok sim mecidiye masarif lâzım idi.

Karasi Vilayeti dahilinde her sene hububat-ı mütenevvi ve zirai idilen arazi miktarı bir milyon dönüm kadar cesimdir.

Bizim esar-ı etiyaka süresine geçen alet ve edevat-ı maluma vasıtasıyla bu miktar arzu-u cesime üzerinde icra kılınmakta olan ameliyat derecesiyle muamelat-ı cedide müteferruatdan olarak tecrübesi sabık eden bir demir tırmığın gördüğü iş arasındaki fark müstagni-i arz ve tefhimdir.

Bizim şu sırada gösterdiğimiz mevazine biri atik diğeri cedid ve ikisi dahi bir iş kullanılıb rençber edvatinden yalnız bir cins alet üzerindedir ki işte bu bir cins aletin istigmalı dahil-i vilayette tamim etmesi cihetinden binlerce liralara tasarruf hasıl olur. Buralarca toprağı dört beş parmak kadar çizerek eşar-ı muvakkate bırakmaktan başka bir işe yaramaz. Halbuki toprağın cevheri daha altta bulunduğu bundan istifade edebilmek için evvela cevheri zor ve zeminden harice ihraç edebilmek hasılı ile olur.

Karasi – 27 Cemaziel ahır 1304 – 11 Mart 1303 Numara 53

Vilayet Ziraat Müfettişi tarafından Nafia Nezaret-i Celilesine takdim edilen Ariza suretidir. Ki gazeteyi yazmakta faide-i umumiye mamul bulunduğu cihetle derc-i sahife takdir kılındı:

Bera'yı teftiş mülhakat bağlarında kest-i gûzar eylediğim esnada mutena üzümler meyanında bir cins üzüm görüp lezzeti ve şekli zaten malum çai keranım olan Amerika üzümlerini ağdirmasıyla biltahkik Dersaadette, Kazı karyesinde ve Kandilli bağlarında dahi bu cins üzüm kütükleri bulunup bunlara Dersaadet ve taşralarca çelik üzümü tabir edildikleri anlaşılmiş ve gerek üzümünden ve gerek yaprağından birer mikdar numunesi dahi Fransa'da "Muniliya" ziraat mektebi nazım ile fenni ziraatte ilmi meşhur Mösyö Emaşampin taraflarına gönderilip istizah kılınmıştı.

Bu defa alınan cevapnameler münderecatına nazaran ve "İzail" isimle mevsüm olduğu anlaşılmiştir.

Üzümlerin kütüklerinin memlekt-i şahaneye suret-i sirayeti bahsine gelince bunların fidanları evvela Amerika'dan Fransa'ya getirilmiş ve berveçhe maruz-u şekil ve lezzetçe bizim üzümlere benze memesinden dolayı bağlarda üzümlerin teadid-i envai arzusıyla yirmi yirmibeş sene evvel Dersaadet'te bazı erbab-ı merak marifetiyle

Fransa'dan bu cins fidan celb edilerek fakat üzümünün diğerleri kadar lezzet bulmaması hesabıyla ber-i mukaide toptan beş on dönüm gürş edilmemesi cihetle tamim edememiş olduğu meznundur. Avrupa cabiltecrübe sabit olduğu üzere Amerika çubuklarına "Floksera" tesir edemediği cihetle memalik-i şahanemde ya çekirdekten Amerika cinsi çubuk yetiştirmek veya Fransadan veya Amerikadan fidan getirtmekten başka ehven-i tarik düşünülemez. Çekirdekten fidan yetiştirmek ise gayet müşgül olduğu gibi yetişecek fidanların akal-ı itiyası dahi bihakkın malum olamaz.

Ve şimdi fidan celb edilmiş olsa onlarla beraber "Floksera" dahi dahil-i memaliki dahil edilmiş olur. Ve zaten bu mahzura mübni böyle fidanların memalik-i şahaneye ithali memnu ati malumdur. Vakıa Fransa'da "Floksera" ya karşı "Sülfürdi karbon" adı potasyum ve "submersiun" yani bağların sui-illetinin almak usulleri istiamel olunarak icrası masaraf-ı külliyyeye tevkif etmekle beraber her mevki ve her nevi toprak buna müsaade olamayacağı da der karardır. Binaenaleyh başka tedbir taharrisine teşbişle teakib-i musallat edilerek mücerred eşar muvaffakiyet nezaret penahileriyle hali mesele idilebilmiştir. Şöyle ki; numuneleri gönderip Amerika cinsi olduğu selef el zikr mektep nazınıyla mevzuyu Mösyö Emasampin taraflarından tasdif kılınan üzüm kütüklerinden derdest ve teserne bağlarından arasıra mevcut olmasıyla bunlardan sene başına çubuklar gürş ile bu cansız kütükler yetiştirilir ise artık "Fluksera"nın hükmü kalmamış olan gerçi bağlar mahsulu yalnız bir cins üzümüne mühhasır kalır gibi bir mesele varsa da zaten "Fluksera" illeti kütüklerin köküne araz oluşu cihetle bir kere Amerika cinsi kökleştiği takdirde bu illetin adem-i tesiri hesabıyla baki kalıp köklerin üzerine her nevi üzüm aşılabilir. Şimdi mesele iş bu "izail" üzümü köklerini Fransada olduğu gibi bizim topraklarda dahi "Fluksera" ya mukavemet edip edemeyeceğini inkal eder ve "Fluksera"nın mahv edeceği güzel toprak bağlara tek tük bulunmakta olan iş bu çelik üzümü kütüklerini ahali bağ sahiplerinden tek tip kılıp şayed bir kere kurumamış ise mesele kamilen hal olunmuş olur. İş bu maruzattan maksad-ı acizamem memalik-i şahane bağlarında Amerikan cinsinden olarak kütükler bulunduğunu ve iki seneden beri İstanbul ve civarı bağlarını mahvetmekte olan "Fluksera"ya karşı bu tedbir ihtiyati olmak üzere ifayı muktezasını arz ve beyandan ibaret ise de emir ve ferman!..

Karasi – 19 Recep 1304 – 1 Nisan 1303 Numara 56

Geçen sene Adana'dan celp edilip istek edenlere satılmış olan pamuk tahmillerinin bir miktarı daha mevcut olduğundan almak isteyenlerin daire-i belediyeye müracaat eylemeleri lazım geleceği ziraat müfettişliğinden haber verilmiştir.

Karasi - 10 Şaban 1304 – 22 Nisan 1303 Numara 59

Tabak İlletine Tutulan Çift Öküzlerinin Tedavisi:

Balıkesir şehri çift hayvanlarından "Tabak" illeti zuhur ettiği işitiyor. Her ne kadar bu illet saireden milli muhallak değilse de tuttuğu hayvanatı dahi bir müddet yemden ve hareketten mani ile zafiyete düşür edeceği ve bu cihetle çiftçilerinde işden güçden kalacağı şüphesiz bulunduğundan bunun önünü almak ehem ve elzemdir. İşte o makule hayvanatı müdavet için yapılması lazım gelen tertibat ber veche atide beyan olunur.

Şöyle ki:

Birinci Tertip : Bir kıyye su ile yüz dirhem bal ve elli dirhem tuz ruhu eczahanelerden alınıp yek diğeri ile karıştırılarak sonra bir bez parçası ile hayvanın ağızındaki yaralar günde üç defa yıkacaktır.

İkinci Tertip : Bir kıyye su içine on altı dirhem şap veya ol miktar göz taşı eritilip yine üç kere hayvanların ayaklarına sürülecektir.

Beyan olunan tertiplerin gerek imal ve istimalince ve gerek fiatınca meydanda olan ehvenet cihetiyle asla ihmal edilmeksizin tedaviye meserrat olunması ihtâr ve ilan olunur.

Ziraat Müfettişi Arvent Agaton

Karasi – 25 Şaban 1304 – 6 Mayıs 1303 No:61

Bandırma'da tavuklarda hastalık zuhur ettiği istihbar kılınması üzerine Ziraat Müfettişi İzzetlü Agaton Efendi Bandırma'ya azim kılınmıştı. Bu kere avdetle oralarca beş bin kadar tavuk telef olmuş olduğu ve ol babda lüzum görünen tabiri icra ettiği, bu hastalığın süratle tesisini ettiği ve tanzim edildiği varaka etmekte berveche ati derc olunur.

Tavuklara; Araz olan Kolera Hastalığı Ve Suret-i Tedavisi:

Bu hastalık sâri olmakla zuhuru halinde az bir müddet zarfında yüzlerce tavuk birden telef olur. Bu hastalığa tutulan tavukların ibikleri morarıb siyahlaşmaya ve kanatları kuvvetten düşüp yerde sürünmeye ve tüyleri sertleşip dikilmeğe başlar ve kendileri ishal olub pislikleri gayet fena kokmağa başlar ve bu sırada uyusuk bir halde kalarak artık insandan kaçarlar ve üzerine alaimi müb'haşenin zuhurundan bir iki saat sonra düşüp telef olurlar. Bu hastalıktan henüz telef olmuş olan bir tavuğun muayene edilirse içinde gayet ufak çubuklar görülürki telefata sebep olan bunlardır. Hastalığın zuhurunun müteakib suhuletle tedavi için lazımı çare bazı tertibat olub bunlara riayet olunursa hastalığın hemen önü alınır.

Birinci: Sağlam tavuklar hastalıklı tavuklardan ayrılıb başka bir kümese veya diğer bir mahalle konulmalıdır.

İkinci: Hastalıktan telef olan tavuklar ötede beride bırakılmayıp memleket haricine derince çukurlar kazılarak gömülüp üzerleri kireç ile setr edilmelidir.

Üçüncü: Hastalık zamanında kümeslerin duvarlarıyla tüneler adeta dolar gibi badana edilircesine kireçli sularla yıkanıp bu kireçli sulardan kümeslerin tabanındaki topraklara dahi dökülmelidir. Veyahut on kıyye suya kırk dirhem miktarı zaç yağı ilave ile bununla yıkanılmalıdır. Ve hastalık kamilen geçmedikçe tavuklar harice salıverilmelidir.

Dördüncü: Tavukların içeceği suların paslı demir parçaları konulduktan sonra başka eczahanelerde bulunup "Asitfenik" tabir edilen eczadan dahi bir kıyye suya iki dirhem kadar ilave edilmelidir.

İş bu tavuk hastalığı bu defa Bandırma'da zuhur etmiş ve arasıra sair mahallerde zuhura gelmekte bulunduğundan defî emrinde edilecek tedabir tertib ise masrafsız pek kolay bir şey bulunduğundan bu babda köylerimizle ashab çiftliklerinin nazarı dikkatleri celb edilir.

Karasi – 2 Ramazan 1304 – 13 Mayıs 1303 Numara 62

Bazı zevat canibinden geçen sene celb edilen orak makinalarının günde otuz dönüm mahal biçip orakçı yevmiyesinden, ve vakit ve zamanıyla mahsulün meydandan kaldırılmasından dolayı istifade edilmiş bulunduğu, rençberler nezdinde taktirde tastik kılınmıştı. Mezkur makinaların beher takımı Bandırma'da teslim olmak üzere

re otuz aded Osmanlı altınına kadar mübayaa olunabileceği vilayet ziraat müfettişliğinden haber verilmekle celbi arzusunda bulunanların bu babda daha ziyade malumat almak isteyenlerin zikr olunan müfettişliğe müracaat ettikleri taktirde arzuları husul bulacağı şüphesizdir.

Karasi – 16 Ramazan 1304 – 27 Mayıs 1303 Numara 64

Ziraat Müfettişi İzzetlü Ağaton Efendi ipek böcekleri tahmillerine aid tedabir-i fenniyyeyi icra etmek üzere üç gün evvel Bandırma ve Erdek cihetlerine azımet etmiştir.

Karasi – 8 Şevval 1304 – 17 Haziran 1303 Numara 66

“Mükerreci” denilen ufak sermayeli bazı Afyon müşterileri köylülerin pazara getirdikleri afyon sakızlarının vezninde istinamelet getirmekte oldukları tahkik kılınmış ve köylülerin bunca zahmetle vücuda getirdikleri bir mala ol misüllü gaddarlık iştirakin meydan vermek gayrı caiz bulunmuş olduğundan köylülerden Pazar mahelline afyon getirecek olanların mallarını evvel emirde daire-i belediyece vezn ettirip miktar-ı sahihini anlamak ve yahud han kapularıyla bir iki mevkide afyon iştirak edenlerin ahvali Pazar günleri daire-i mezkûrece daima teftiş ettirilmek şekillerinden birisinin ihtiyar icrası ziraat müfettişliğinin mahm-ı vilayet-i celileye takdim olunan tahrir de araz ve beyan olunarak keyfiyet daire-i belediyeye tebliğ olunmuş ve bu surette ehli ziraat hukukunun muhafazası maksadın mebni olmasıyla belediye dairesince icabının alel devam icrası mühtezir bulunmuştur.

Karasi – 22 Şevval 1304 – 1 Temmuz 1303 Numara 68

Vilayet Ziraat Müfettişi İzzetlü Ağaton Efendi tarafından tebliği olunmuştur.

Buğday Ambarlarının Bitten Muhafazası ve Hasıl Olan İtlafı Çaresi

İşte harman mevsimi yaklaşip herkes malını bir an evvel ele alıp zahire anbarlarına nakl ve izhar edeceklerdir. Geçen sene bazı yerlerde zahire bitlenip telef olmuş olduğu tetkik kılınmış ve bu babda ithazı lazım gelen tebiri fenniye şimdiden beyan kılınır.

Gerek çiftlikte ve gerekse başka yerlerde bulunan ahşap ve kargir anbarlar zahirenin konulmasından evvel bir iki defa taze kireç

ile badana edilip anbar duvarlarıyla tabandaki yarı ve delikler dahi tamamen kapatıldıktan sonra anbar derununa bir minkal ateş koyup üzerine bir iki avuç bağ kükürdü döküp dışarı çıkıp anbarın kapağı veya kapısı sed edilmelidir.

Veyahud ateşi bir çanak içinde koyarak kükürdü dahi üzerine atıp anbarın altındaki kapaktan içeri sürülmelidir. Ve bu vesile ile bir harik zuhuruna meydan vermemek için dikkat etmelidir. Anbarlar bir hafta böyle bırakıldıktan sonra kapıları açılıp biraz hava aldirmalı ve sonra zahire idhar edilmelidir.

İkinci Tertip: İş bu tertibin icrası biraz müşkülcedir. Şöyle ki: Zahirler konulmadan evvel anbarların duvar ve tabanlarına fırça ile "Sülfür di karbon" sürülürse bu dahi bitleri telef eder. Bu ecza renksiz ve yağa benzer ve kokusu pek fena olduğundan başka gaz ve ispirto gibi iştiiale müstaid olduğundan ameliyat icrası zamanında sigara ve gaz kandili ile yanına varılmamalıdır.

Mezkur eczanın Avrupada iki kuruşa alınırsa da Dersaadet eczahanelerinden altı, yedi kuruşa kadar alınabilir.

Anbarlara bu ecza sürülüb zahire doldurulduktan sonra dahi zikr olunan eczadan bir miktar çanak içinde anbarın bir köşesine konulur ise asla bit araz olmaz.

Vakıa bu ecza-i feni kokulu bir şey ise de zahireye bir tesiri yoktur. Hatta bazı hekimlerin adetine göre hastalar bile bundan kullanırlar.

Zikr olunan iki tertipten hiç birisi icra edilmeksizin zahire anbarlara doldurulduğu halde sene ortasında bitlenirse acaba ne yapmak lazım gelir?

Bunun en ehven tariki zahireyi furuhat ile elden çıkarmak ise de vaktiyle müşteri bulmak veya bulunub da verdiği fiat pek de ehven olmazsa rençber malını satmak istemez. Şu hal beş altı kuruş gözden çıkarır ise mal muhafaza edilmiş olur.

Şöyle ki: Tenekeden mamul bağlarda kullanılan kükürt tenekelelerinden bir miktar küçükce ağız delikli birkaç tenekeler imal ettirilip içlerine üçer dörder parmak kadar "Sülfür karbon" konularak bitlenmiş zahirenin birkaç yerine gömülür.

Ve Mezkür eczadan yani bir çanak içinde anbarın bir köşesine konulur ise bitler Sülfür di Karbonun kokusuna tahammül edemiyerek ya telef olurlar yahud zahireyi terk ile anbar haricine çıkarlar.

Yukarıda dahi zikri geçtiği vech ile şayed sülfür di karbon istiğ-mali halinde anbarın yanına kandil ve gaz sigara ile yaklaşılmaması tekrar ihtar olunur.

Zahirenin bitlendirmemek veya bitlenmiş ise telef etmemek için Avrupaca daha pek çok tertipler varsa da bazı kendi aklına hizmet eden muannidlerin gözlerini yıldirmamak için biz buralarca kabil olacakları tarif ediyoruz.

Zahirde hasıl olan bitler keskin kokulu şeylere asla dayanama-dıklarından anbar duvarlarına pelin, tarhun, nane gibi kokusu ağır olan otlar konulur ise faydası olur.

Her eczahanede bulunan "asid fenik" nam ecza ile bir iki püs-kürtüp anbar köşelerine teallik edilirse bu ecza dahi keskin kokulu olduğu için zahire asla bitlenmez.

Zahire daha yaş iken anbarlara dahil edilmesinden dolayı kızgın-lık peyda ederek bit hasıl edebilmekte olduğu zan edilmekte ise de bu itikat kamilen yanlıştır ve asılsızdır. Zahire her ne kadar kuru da-hi olsa bit peyda olabilir.

Karasi – 29 Şevval 1304 – 8 Temmuz 1303 Numara 69

Geçen yazıldığı vechile köylülerin Pazar yerine getirdikleri afyon sakızını mübayaa eden bazı afyon müşterilerinin kullandıkları dir-hemlerde ziyadelik ve terazilerde bozukluk olduğu, daire-i beledi-yeden tayin edilen muhakkak ve müfettişlerin müşahadesiyle dahi tebayün itmesi üzerine o makule meclis-i belediyeye celble terazi ve dirhemleri zabt olunmuş ve kendileri de ceza-i nakdi itâsiyla mahkul edilmiştir.

Bunun üzeri köylülerimizin gözlerini açacağı ve o misli aldanma-yacakları ümit edilir.

Karasi – 13 Zilhicce 1304 – 22 Temmuz 1303 Numara 71

Bu havalice zirai ettirmek üzere beş ay evval Ticaret ve Ziraat ve Nafia Nezaret-i Celilesinden İsfahan ve Şiraz tömbeki tahmille-rinden bir miktarı merkez Vilayete gönderilerek ziraat müfettişliği vasıtasıyla ehl-i ziraate tevzi ve taksim ettirilmiştir.

Zikr olunan tahmiller ekilerek güzel tömbekiler hasıl olduğu ve bu havalı topraklarıyla imtizaç eylediği anlaşıldığından numunesi badel terbiye gönderilmek üzere şimdilik bir adedi yeşil tömbeki yaprağı zikr olunan müfettişlik tarafından Nezarete gönderilmiş ve

böyle müceddeden biri mevkude yetiştirilecek mahsulatın evvel emirde ziraatin şevk ve gayretini mucib ve bu da ileride hazine-i celilerin menfaatına müstecib olacağı cihetiyle gelecek seneden itibaren tönbeki zirai bu havalice tamim edilmek üzere dahil-i vilayette ekilecek tömbekinin dört beş sene kadar bir müddetle reji muamelatından bila satışına her nevi tekellüf ve resimden muafiyeti hususunda arz ve izhar kılınmıştır.

SONUÇ

Hemen her gün Karasi Gazetesinde haberleri çıkan, hemen her sayıda ziraatle ilgili önemli yazılar yazan, bilgiler veren Agaton Efendi hakkındaki bilgiler birden bire kesilmektedir. Bu yazıda değerlendirilen Karasi gazetesinin, ki 104 sayıya ulaşmaktadır, 71. sayısı Agaton Efendi hakkında bize bilgi veren gazetenin en son nüshasıdır.

Agaton Efendinin Balıkesir'de kısa bir süre için bulunmasına rağmen, bu birkaç yılın izlerini Balıkesir'de günümüzde bile görmek mümkündür. Agaton Efendi yine meçhulden geldiği gibi tarihin bilinmezlikleri, unutulmuşlukları içine dalarak kaybolup gitmiştir. Kimdi, nasıl bir adamdı bu Arvent Agaton Efendi? Bugün İstanbul'da "Agaton" soyadlı bir Ermeni aile mevcutsa da bu yazıda ismi geçen Arvent Agaton Efendi hakkında hiçbir bilgileri bulunmuyor. Kendileriyle görüştüğüm Ermeni tarihçi sayın Yaryvend Gobelyan da bu kişi ile ilgili bilgi veremedi. "Agaton" ailesi fertleri Osmanlı Devleti'nde önemli görevler almışlar hatta birisi "Posta Teşkilatı"nın geliştirilmesinde büyük hizmetleri geçmiş ve umum müdürlüğe kadar yükselmişti.

Ziraat Müfettişi Arvent Agaton Efendi'nin Balıkesir'den ayrıldıktan sonra neler yaptığı konusunda hiçbir bilgimiz yok ancak Balıkesir'de yapmış olduğu büyük hizmetler bütün açıklığıyla karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye Ermenileri Patriği II. Mesrob İle Söyleşi "KENDİMİZİ 'YABANCILAR' OLARAK DEĞİL EŞİT VATANDAŞLAR OLARAK GÖRÜYORUZ"

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nden **Yrd. Doç. Dr. Sedat Laçiner** ve **Yrd. Doç. Dr. Kamer Kasım** Ermeni Patriği II. Mesrob ile Kinalıada'daki konutunda görüştü. Sayın Patrik II. Mesrob cemaat vakıflarından toplumsal ilişkilere kadar geniş bir yelpazede soruları cevaplandırdı:

SORU: Cemaat vakıfları mevzuatındaki en son gelişmeleri nasıl yorumluyorsunuz? Beklentileriniz nelerdir?

PATRİK II. MESROB: Yeni hükümetin cemaat vakıflarının sorunlarıyla ilgilenmesi bizi memnun ediyor ve bu konuda atılan adımları ilk bakışta olumlu buluyoruz. Cemaat vakıflarıyla ilgili son yasa değişikliğinin vakıflarımızla Medeni Kanun'a göre kurulan vakıflar arasındaki farkları kaldırdığını görmekten mutluyuz. Aynı konudaki yeni yönetmelik de, bazı ufak tefek kusurlarına rağmen, eski yönetmelikten çok daha olumludur. Burada en önemli eksiklik 'ihtiyaç' kavramıdır. Öncelikle bir okul, bir hastane ya da bir hayır kurumu için ihtiyaç her zaman sınırsızdır. Yani elde edilecek her fazla gelire vakfın amacına uygun harcama yerleri bulunabilir. Örneğin, bir okul, öğrencilerine daha fazla burs verebilir, yabancı dil için yabancı öğretmenler kullanabilir, mezunlarına burs verebilir. Bir hastane daha fazla fakire, yaşlıya parasız ya da ucuz hizmet verir. Diğer taraftan her vakıf, gelirlerinin tamamını, hem yasa gereğince, hem de gelenek ve göreneklerimize göre vakfın amaçları doğrultusunda kullanmak zorundadır. Vakıf gelirleri hiçbir şekilde şahıslara dağıtılamaz. Bu nedenle ihtiyacı belirlemede ne gibi standartların uygulanacağı önemlidir. Ayrıca özellikle bağış ve vasiyet yoluyla taşınmaz edinilmesinde sadece bildirimle yetinmek doğru olur.

Doğrusu bu yasa değişikliğinin AB Uyum Yasaları çerçevesinde ele alınmasını arzu etmiyorduk, çünkü bu gibi sorunlarımızı çok önceden ve defalarca Ankara'daki yöneticilerimize iletmiştik. Devletin sorunlarımıza, AB'ne uyum için değil vatandaşlar olduğumuz için çok daha önceden eğilmesini beklerdik. Bizler, kendimizi 1974 Yargıtay kararında yazıldığı gibi yabancılar olarak değil, eşit

haklara sahip vatandaşlar olarak görüyoruz. Bu bakımdan, bu ve benzer diğer konulardaki tek beklentimiz gerek kurumlarımızla gerekse de birey olarak vatandaşlarla eşit statüye sahip olmaktır. Bu yalnız bizim anayasal hakkımız değil, aynı zamanda da insani bir gerektir, haklı bir beklentidir.

Yasadaki en önemli eksiklik, 1972 yılından sonra Yargıtay Genel Kurulu kararına dayanılarak, haksız olarak cemaat vakıflarından alınan taşınmazlar için bir çözüm getirmemesidir. Umuyoruz ve bekliyoruz ki, devlet bu konuya da hakkaniyete uygun bir çözüm getirsin. Alınan taşınmazlar ilgili vakıflara iade edilsin, iadesi mümkün olmayanla için ise ilgili vakfa – örneğin vergi değeri gibi – uygun bir bedel ödenerek mağduriyet giderilsin.

SORU: Türkiye Ermenilerinin devlet ve toplum ile yaşadığı sorunlar nelerdir? Neler yapılabilir?

PATRİK II. MESROB: Son yarım yüzyılda ders kitapları, medya yayınları ve resmi bildirimler, Ermenileri potansiyel düşman ve sabotör olarak göstermiş ve Türk halkı Ermenilere bu gözle bakmaya başlamıştır.

Özellikle son 30 yılda bazı terörist girişimlerin, hem medya hem de resmi merciler tarafından Ermenilere mal edilmesi duyulan kin ve nefreti artırmıştır. Önce ASALA terör olayları hem medya, hem resmi merciler tarafından tüm Ermenilere mal edilmiş, bu da yetmezmiş gibi amacını ve gerçek niyetini bilemediğimiz bir genel vali PKK olaylarını da Ermenilere mal ederek Ermenileri hedef göstermiştir. Başta TRT olmak üzere medyanın bu konudaki inanılmaz boyutlara ulaşan yayınları Türk halkının önemli bir kesiminde Ermenilere karşı kin ve nefret hisleri uyandırmıştır. Bu dönemlerde Ermeniler açık kapalı her resmi mercide tepki görmüş; gençler arasında yapılan araştırmalarda Ermenilere karşı duyulan kin ve nefretin %75 gibi yüksek boyutlara ulaştığı görülmüştür. Bu dönemlerde Ermeni kilise ve mallarına karşı saldırı girişimlerinin de arttığı görülmüştür.

Son iki yılda özellikle medyanın saldırı ve suçlamalarını azaltması nedeniyle, açık bir iyileşme görülmektedir. Toplumla uzun yıllardan beri herhangi bir sorunumuz olmadı ve bundan sonra da olacağını düşünmüyoruz. İnsanlar kendi hallerine bırakıldıklarında dostça ve kardeşçe geçinirler. Hatta ortak bir kültürümüz var ve bu kültüre katkıda bulunmuş önemli sayıda cemaat mensuplarımız vardır. Ancak, zaman zaman yurtdışından bazı kışkırtmalar ya da

Enstitümüz çalışanlarından Yrd. Doç. Dr. Kamer KASIM ve Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇINER Patrik II. Mesrob ile.

bir kısım basın ve siyasetçinin bizi yanlış değerlendirmeleri ve toplumu yanlış yönlendirmeleri sonucu bir takım olaylar yaşanıyor. Ülkenin ivme kazanan demokratikleşme süreci bunları azaltacaktır.

Öte yandan, bürokrasi ile sorunları olan tek toplum biz değiliz. Bu ülkede değişik kesimlerin devletten talepleri oldu, bizlerin de var ve bunları değişik vesilelerle Ankara'da devleti yönetenlere anlatmak yoluyla çözüme ulaştırmaya çalışıyoruz. Bu süreci devam ettirmek istiyoruz, karşılıklı diyalogla birbirimizi daha iyi anlayarak sorunlar çözülebilir. Bu konuda yaşadığımız bir sorun var. Ankara'da belli bir adresimiz yok. Ankara ile ilgili, her zaman bizleri muhatap alacak, temasta bulunabileceğimiz, tek bir adres olmalı diye düşünüyoruz.

SORU: Türkiye Ermenileri arasında kimliğin korunması açısından önemli sorunlar yaşandığı biliniyor. Türkiye Ermenileri etnik kimliklerini korumak için neler yapabilirler?

PATRİK II. MESROB: Gerçekte, tüm coğrafyalardaki azınlıkların ve göç edenlerin içinde rastlanabilen bir sosyolojik olgudur ve bu iletişim çağının sonuçlarındandır.

Bizler kimliğimizi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve Ermeni Kilisesi mensubu olarak tanımlıyoruz ve bu kimliğimizle bir çatışmamız yoktur.

Türkiye Ermenileri asırlardan beri her şeye rağmen, kendi dilini, dinini ve kültürünü korumayı bilmiştir. Elbette pek çok zorluklarımız var. Ancak diğer yandan da önemli bir ümidimiz var: Çağdaş insan hakları farklılıklar üzerinde kuruluyor. Globalizm, paradoksal görünse de, etnik kültürleri öne çıkarıyor. Ulus devletler tarafından oluşturulan birliklerin, ulus devletlerin farklılıklara daha toleranslı bakmasını sağlayacağını ve bu trendin süreceğini düşünüyoruz. Sadece Ermeni halkının değil, Türk halkının da farklılıkları, azınlık kültürünü bir zenginlik olarak görüp benimsemesi halinde, asırlarca bir arada yaşamayı başaran bu iki unsur yine bir arada barış içinde yaşamayı sürdürecektir.

SORU: Kimlik sorununda Ermenice'nin yeni nesil arasında gittikçe eridiği gözleniyor. Bu konuda cemaat ve patrikhane ne gibi önlemler alıyor?

PATRİK II. MESROB: Globalleşmenin etkilerinden biri de herkesin bir dünya dili öğrenmek istek ve gereksinimini doğurmasıdır. Basta İngilizce, ona ilaveten iş sahalarında kullanılan diğer diller gençleri öncelikle çekiyor. Bu durumda Ermenice manevi bir değer olarak kalıyor. Bir de dili öğretebilecek yeterli materyal gereklidir.

Sınıf öğretmeni yetiştirmek ve gençleri bu kariyere çekmek için burs programlarımız var. Tabii eğitim fakültelerine girmek için yüksek puan gerekmesi ve öğretmen maaşlarının işletme, tıp ve bazı mühendislik dalları kadar yüksek olmaması da bu mesleğe ilgiyi azaltıyor. Eğitim fakültesini bitirmek de yetmez, yüksek seviyede Ermeni dili ve edebiyatı, Hristiyanlık eğitimi ve Ermeni Kilisesi'nin öğretti, örf ve adetlerini de öğrenmeden bu dersler nasıl verilecek? Ermeni azınlık okullarına öğretmen yetiştirebilecek bir eğitim kurumu yok. Öğretmen olmayı dileyenler için özel kursların düzenlenmesi ise bin bir türlü zorluklarla ve 'mevzuat izin vermiyor' engeliyle karşılaşılıyor. Ders kitabı konusunda da çalışmalar yapılıyor. Bunlar mali kaynak isteyen çalışmalar. Bu konuda maalesef devletin de yerel yönetimin de bize hiçbir katkısı yok.

Son yarım yüzyılda, öncelikle her "Ermeniyim" diyenin okullara kabulü önlendi. Dönmeler, hatta karma evlilikten doğan çocukların okullarımıza alınmasında sorunlar çıkarıldı. Okullarımız bazı medya organları tarafından ASALA militanı yetiştirilen yuvalar olarak suç-

landı. Bunun iki sonucu oldu, Milli Eğitim görevlileri elinden geldince Ermeni okuluna gitmek isteyenleri engellemeye çalıştı, veliler korktu çocuklarını başka okullara gönderdi. Diğer yandan "Vatandaş Türkçe konuş!" kampanyaları yüzünden korkan halk, çocuklarının dışarıda Ermenice konuşmalarına engel olmak için evde Ermenice yerine Türkçe konuşmaya başladı.

Bu konuda alınacak çok önlem yok, gücümüz yettiğince okullarımızın varlığını sürdürmeğe, okullarımıza da öğretmen yetiştirmeğe çalışıyoruz.

SORU: Ermeni okulları ve kiliseler cemaat ve öğrenci sıkıntısı çekiyor. Bunu neye bağlıyorsunuz?

PATRİK II. MESROB: Velilerin bir kısmı maddi olanaksızlıklardan devlet okullarını tercih ederken, bir diğer kısmı da daha iyi eğitim verdiğine inandığı özel okulları tercih ediyor. Üniversiteye giriş, yabancı dil sorunu, cemaat okullarının genelde eski binalarda olması, okulların yerinin 1900'lerin yerleşim planına uygun olması, fiziksel olarak özel kolejler kadar çekici olmaması, mali kaynak yetersizliği, velilerin bilinçli olmaması gibi olumsuz etkiler de vardır. Okullarımızda öğrencilerin azalmasının bir diğer temel nedeni gittikçe artan karma evliliklerdir. Bir neden de, eskisi kadar olmasa da Batı ülkelerine süren göç olayıdır. Okula öğrenci alınmasındaki çeşitli engeller ayrı bir sorun olarak durmaktadır. Aslında Lozan'a göre, Ermeni Hristiyan din ve mezhebini kabul eden, daha doğrusu Ermeni kiliselerinde vaftiz olan herkesin bizim okullarımıza girebilmesi gerekir, çünkü biz Türkiye'de milli değil dini, ya da "ethno-religious" bir azınlığız.

Kiliselere gelince; bu günümüz dünyasında yaşanan günlük rutin içinde şeklen dini ibadetin yerinin azalması da çağdaş ortak bir olgudur. Ancak cemaatin Kilise ile bağlarının devam ettiğini ve büyük bir kitlenin bu bağı koruduğunu çeşitli vesilelerle bilmekte ve bariz şekilde görmekteyiz. Ruhban okulumuzun kapatılmış olması, bugün itibarıyla Türkiye genelinde Ermeni Kilisesi'ne mensup aktif papaz sayısının 17'ye inmiş olması, kiliselerimizde İncil kursları ya da tüm dünyada olduğu gibi *Sunday school* denilen kilise salonlarında Pazar kursları açılmasına bile izin verilmemesi, diğer yandan ibadet ve tören dilinin geleneksel olarak klasik Ermenice olması, Türk ulusal basınındaki ve ulusal sektörler bazında süregelen laiklik-dindarlık tartışmalarının, kilise üyelerinden oluşan cemaatimizin mikrokozmuyla doğrudan ilgili olmasa bile, cemaat yaşamımıza

sanki zorla sokulması, işte bütün bunlar kilisenin topluma yönelik hizmetlerinde kesin aksamalara neden olabilmektedir.

SORU: Türkiye Ermenileri ile Ermenistan ve diaspora Ermenileri arasında dil, kültür ve kimlik açısından farklar görüyor musunuz, bunlar nelerdir?

PATRİK II. MESROB: Bu farklar vardır ve doğaldır. Örneğin ABD'nde New York, Chicago, Mississippi ve California'ya bakarsanız da bunu görebilirsiniz. Kültürel kimlik verili bir olgu değildir ve toplumsal yaşam içinde biçimlenir. Bu durum bizi rahatsız eden bir durum da değildir. Ermenistan lehçe ve kültürel farklar dışında, yetmiş yıllık bir komünist yönetimden geçmiştir. Bu nedenle çok farklı bir kültüre sahiptir. Diasporayı ise, homojen bir kitle kabul etmek büyük bir yanlış olur. Her diaspora gibi aşırı uçlarda olanlar bulunduğu gibi, özellikle İstanbul kökenli Ermenilerin büyük bölümünün her bakımdan hala bize çok yakın oldukları düşünülebilir.

SORU: Yeni hükümetin Ermeni cemaati konusundaki yaklaşımını nasıl buluyorsunuz?

PATRİK II. MESROB: Hükümet henüz çok yeni ve kendilerini kutlamaya dahi gidemedim. Ne hükümet başkanımızla ne de herhangi bir bakanla görüşme imkanım olmadı. Ancak şunu söyleyebilirim genelde bizim hükümetlerle ilişkilerimiz iyi olmuştur.

SORU: Türkiye'nin AB üyeliği diplomasisinde aktif bir rol aldınız. Bunu yaparken amacınız ne idi? Türkiye Ermeni cemaatinin AB üyeliği konusundaki görüşleri nelerdir?

PATRİK II. MESROB: Geçmiş ve şimdiki hükümetimiz ve vatandaşlarımızın büyük kısmı gibi, Ermeni cemaati de samimi olarak ülkemizin geleceğini AB'nde görüyor ve Türkiye'nin AB üyeliğini samimi olarak destekliyor. Bunu bir çok vesile ile tespit ettik. Bu çok doğal ve anlaşılır bir tavır değil mi? AB üyeliği ile gerçekleşecek gerek ekonomik gerekse de demokratik gelişmelerden her vatandaş gibi Ermeniler de yararlanacaktır. Bizler de bu ülkenin vatandaşlarıyız ve yazgımız aynıdır. Sayın Cumhurbaşkanımızın sivil toplum kuruluşlarını bu konuda göreve davet etmesinden sonra bizim de bu konuda yapabileceklerimizin olduğunu düşündük. Din adamlarımız, iş adamlarımız, yöneticilerimiz, kültür emekçilerimiz, hayırseverlerimiz ve Patrikliğimiz'in danışmanları da aynı yönde düşün-

mekteydiler. Bunu bir görev olarak algıladık ve ben de hem bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı hem de cemaatimin ruhani, toplumsal ve kültürel önderi olarak desteğimizi en üst düzeyde dile getirdim.

SORU: Türk Ermenileri Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunlarda ne gibi bir rol oynayabilir?

PATRİK II. MESROB: Bu konudaki katkılarımızın ülkenin diğer insanlarından daha fazla olabileceğini sanmıyorum. İyi ilişkiler ve barış ortamı için elimizden gelecek bir şey varsa tabii yapabiliriz, her zaman bu gibi gelişmelerde katalizör olmaya hazır olduğumuzu bir çok defa dile getirdim. Örneğin diplomatik ilişki kurulursa Türkiye Ermenileri bir köprü görevi yüklenebilirler.

SORU: Türkiye Ermenileri ile Ermenistan arasındaki ilişkileri nasıl yorumlarsınız?

PATRİK II. MESROB: Türkiye Ermenileri T.C.vatandaşı ve bu toprağın insanlarıdır. Bu kimlik asılken, etnik, kültürel, dinsel ve dinsel benzerliğimiz olan insanlarla ülkemizin iyi ilişkiler içinde olması şüphesiz ayrı bir mutluluk kaynağı olur. Ne var ki mevcut koşulların kısa sürede önemli gelişmeler vaat ettiğini söylemek pek mümkün değil.

**TÜRKİYE ERMENİLERİ PATRİĞİ MESROB II (MUTAFYAN)'NİN
RESMİ ÖZGEÇMİŞİ**

16 Haziran 1956	İstanbul'da doğdu
1963 – 1968	Taksim Esayan Ermeni İlkokulu
1968 – 1973	Nişantaşı İngiliz Erkek Lisesi
1973 – 1975	Stuttgart Amerikan Lisesi (Almanya)
1975 – 1979	University of Memphis (A.B.D.) Lisans : Sosyoloji ve Felsefe
1977 – 1979	Sewanee Anglican Seminary Memphis extension Lisans kursları : Teoloji
19 Temmuz 1977	Patrik I. Şınorhk'in onayıyla Beyoğlu Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde Episkopos Şahan Sivacıyan tarafından Diyakos (Deacon) takdis olundu
13 Mayıs 1979	Patrik I. Şınorhk Hazretleri tarafından Balıkpazarı Ermeni Kilisesi'nde Rahip (Hieromonk) takdis olundu

- 1979 – 1982** Hebrew University of Jerusalem (İsrail)
Lisansüstü : Eski Ahit (Old Testament) Tarih ve Edebiyatı,
Jerusalem University College (Eski Amerikan Enstitüsü)
Lisansüstü : Kitab – ı Mukaddes Arkeolojisi (Biblical Archeology)
- 1979 – 1980** Kudüs Ruhban Okulu'nda öğretmenlik yaptı
Verdiği dersler : İngilizce ve Eski Ahit
- 1982 –1983** Patrik I. Şınorhk Hazretleri'nin özel sekreteri idi
- 7 Mayıs 1983** "Kitab-ı Mukaddes ve Gelenek" adlı çalışmasını tamamlayarak Patrik I. Şınorhk Hazretleri'nden Balıkpazarı Kilisesi'nde Üstrahip (Vartabed) payesi aldı
Kınalıada Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin vaizliğine atandı
- 6 Haziran 1983** Patrik Hazretleri tarafından Patrikhane Genel Sekreterliğine getirildi. Ruhani Meclis ve Danışma Kurulu üyeliklerine atandı.
- 1983 – 1984** Askerlik görevini Burdur'da 54.Topçu Tugayı'nda tamamladı
- 3 Mayıs 1986** "İbrani Atalarının Mısır Köleliği Öncesindeki Dini" adlı çalışmasını tamamlayarak Patrik I. Şınorhk Hazretleri'nden Kınalıada Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde Başrahip (Dzay.Vartabed) payesini aldı
- 21 Eylül 1986** Patrik I.Vazgen, Patrik I. Şınorhk ve eski Kudüs Patriği Diran tarafından Eçmiyadzin'deki Patriklik Kilisesi'nde Episkopos (Bishop) takdis edildi.
- 1988 – 1989** Roma St. Thomas Aquinas (Angelicum) Üniversitesi (İtalya)
Lisansüstü : Kiliseler / Dinler arası İlişkiler Teolojisi (Ecumenical Theology) uzmanlığı
- 1 Temmuz 1988** Patrik I.Şnork Hazretleri'nin beratıyla Ermeni Cemaatinin Adalar Ruhani Önderi (Suffragan Bishop of the Princes' Islands) görevine atandı.
- 03/1990 – 09/1990** Geçici Ruhani Meclis Başkanlığı
- 5 Eylül 1990** Patrik 2. Karekin Hazretleri'ni seçen Ruhani ve Sivil Delegeter tarafından Ruhani Meclis üyeliğine seçildi ve ilk oturumda Ruhani Meclis Başkanı (Chairman of the Religious Council) oldu
- 6 Kasım 1990** Patrik 2. Karekin Hazretleri tarafından Kiliseler / Dinler arası İlişkilerden sorumlu Patrik Vekili (Patriarchal Vicar for Ecumenical Affairs) tayin edildi

- 1991 – 1997** Papaz ve Rahip adaylarının göreve hazırlanabilmeleri için, Patrik 2. Karekin Hazretleri'nin Patrikhane bünyesinde kurduğu Ruhban Eğitim Kursu'nda Gözetmenlik (Overseer of the Theological Auditorium) görevini üstlendi
- 1991 – 1997** Patrik 2. Karekin Hazretleri'nin Danışma Kurulu Başkan Yardımcılığı (Vice-President of the Patriarchal Advisory Council)
- 5 Aralık 1992** Patrik 1. Vazgen Hazretleri'nin beratıyla Başepiskopos (Archbishop) payesini aldı
- Haziran 1996** Patrik 2. Karekin Hazretleri'nin isteği ile Patrikhane'nin bilimsel dergisi Şoğagat'ın başyazarlığını (Editor-in-chief of the Shoghagat Theological Review) üstlendi
- 27 Ekim 1997** Patrik 2. Karekin Hazretleri tarafından Patrikhane Sekreteryası ve noterlik kanalı ile Patrik Yetkili Vekili (Patriarchal Vicar General) olarak görevlendirildi
- 3 Ağustos 1998** 84. Türkiye Ermenileri Patriği seçimle ilan ve add olunana dek Patriklik Makamını idare etmek üzere Türkiye Ermenileri Ruhani Genel Meclisi tarafından Patriklik Kaymakamı (Değabah) seçildi
- 14 Ekim 1998** Türkiye Ermenileri Delegeler Meclisi tarafından 84. Türkiye Ermenileri Patriği seçildi
- 2 Kasım 1998** Bakanlar Kurulu'nun 98-11964 sayılı kararıyla Patrikliği resmen tanınarak kendisine mabetler dışında ruhani kisve taşıma hakkı verildi
- 21 Kasım 1998** Andını içerek Patriklik esasını aldı ve tahta yükseldi

Anadili gibi kullanabildiği yabancı dil

İngilizce

Akademik çalışmalarında kullandığı diller

Klasik Ermenice, Fransızca, İbranice, İtalyanca

Üyesi bulunduğu kurumlar

Esayan Okulundan Yetişenler Derneği, University of Memphis Alumni Association, Biblical Archaeology Society, American Schools of Oriental Research, Society for the Canon Law of Eastern Churches

**Ermeni Gazeteci Haykaram NAHABET-
YAN ile
Ermeni Sorunu Üzerine
"TEMEL SORUN ALGILAMADA"**

Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER*

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü kıdemli araştırmacılarından Dr. Sedat LAÇİNER (SL) Ermeni gazeteci Haykaram NAHABET-
YAN (HN) ile Ermeni sorunu ve Türk – Ermeni ilişkileri üzeri-
ne konuşur. Nahabetyan Erivan'dan konuya farklı bir yaklaşım ser-
giliyor. Bizlere Ermeni ve Ermenistan yaklaşımını sunuyor. Şüphesiz Türk okurlar içerisinde Nahabetyan'ın sözlerini aşırı bulanlar olacaktır. Kendisinin verdiği bir çok bilgiye ve yoruma Türk araştırmacıların katılmasının zor olduğunu da belirtmek gerekir. Ancak Ermenistan halkının nabzını tutan bir isim olarak aşağıdaki mülakat çok değerli bilgiler sunuyor.

SL: Erivan'dan bakıldığında Türkiye nasıl algılanıyor? Devlet ile halkın bakış açısı arasında fark var mı?

HN: "Bence her iki tarafın da algılamaları büyük önem taşıyor ve bu ülkemizin tutumunda da etkili oluyor. Tarihi sorunlar ve "1915 soykırımı" Ermeni ulusunun mentalitesinde kesin ve kayda değer bir öneme sahiptir. Bunu görmezden gelmek ya da hafife almak gerçekten zordur ve ben tüm samimiyetimle trajik olayların herhangi bir ulusun düşünme yönteminde böylesine büyük bir etkiye bulunmasını bir talihsizlik olarak değerlendiriyorum. Fakat bu da bizim kabul etmek zorunda olduğumuz bir gerçektir. Bu durumda eğer Ermenilerin çoğunun Türk halkını 1915 trajedisi çerçevesinde değerlendirdiğini söylersem abartmış olmam. Fakat, aynı zamanda şunu da belirtmeliyim ki son dönemlerde iki ulus arasındaki yoğun ilişkiler ve bavul ticaretinin artması tarafların birbirlerini daha iyi tanımalarına yardımcı olmuştur. Ben altı aylığına Türkiye'de bulundum ve orada çok iyi insanlar tanıdım, bir çok arkadaşım oldu. Eminim bu tür temaslar aradaki gerilimi ve gerginliği azaltacaktır. Bizler 'düşman milletler' tiplemesini kırmak zorundayız Böyle bir durum 21. yüzyıl için gerçekten çok garip duruyor.

* Çanakkale Onkesiz Mart Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü.

Siyasetçilerin ve halkın davranışları arasında farklılıklar bulunduğu doğrudur ve bu durumu sorunun siyasileştirilmesi de etkiliyor. Taşnaklar gibi bazı partiler diğerlerine oranla daha radikal görünüyorlar, fakat siyasiler ile halk arasındaki görüş farklarını abartıp abartmadığımız konusunda emin olamıyorum.

SL: Türkiye - Ermenistan ilişkileri Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı günden bugüne oldukça sorunlu. Sizce bunun temel nedenleri nelerdir? Geçmiş sorunlar ve psikolojik etmenlerin bu durumda rolü nedir? Türkiye'nin eksiklikleri nelerdir? Ermenistan bu konuda devlet olarak hata yapmış mıdır?

HN: Tarihi sorunlar her koşulda Ermeni - Türk ilişkilerinin merkezinde olacaktır diye düşünüyorum. Ve bunun Türk tarafı için de geçerli olduğunu düşünüyorum. Ermenistan bağımsızlığını 21 Eylül 1997'de kazandı. Türkiye bağımsız Ermeni devletini tanıdı, ancak onunla diplomatik ilişki kurmayı reddetti. Soralım, neden? Ermenistan soykırım sorununu ön plana getirmede o dönemde Karabağ'da savaş tam olarak çıkmış değildi. Bu durumda Ankara niçin bir diyalog başlatmayı reddetti? Türk halkı, bana kalırsa Ermeniler hakkında bazı psikolojik komplekslere de sahip. Bence bu durumun ciddi bir çalışmayla ele alınması gerekiyor ve ben bu halimle amatörce bu işi yapabilecek durumda değilim. Tahminim odur ki er ya da geç tarihimizi hep birlikte gözden geçirmek zorunda kalacağız. Bu Ermeni - Türk ilişkilerini başlatmanın tek yoludur. Bunun çok da kolay olmayacağına eminim, ancak sahip olduğumuz başka bir alternatif bulunmuyor.

Bana soracak olursanız soykırım konusunun Ermeni - Türk ilişkileriyle ilişkilendirilmemesi gerekir derim. Ve ben Ermeni yetkililerin Türkiye ile ilişkileri yeniden harekete geçirebilmek için son dönemdeki açıklamalarını memnuniyetle karşılıyorum ve yapılan görüşmeleri taktirle karşılıyorum. Bunlar tüm dünyada 11 Eylül'den sonra gelen devasa gelişmeler ile yaşanmıştır. Demek ki bizlerin bir şansı daha vardır ve umarım ki bizler bunu, geçmişte yaptığımız gibi, kaybetmeyiz.

SL: Eğer sınır kapısı açılrsa ve iki ülke ticarete başlarsa bunun Ermenistan üzerindeki etkileri neler olur? Türkiye - Ermenistan siyasi ilişkilerinde gelişmeye katkıda bulunur mu?'

HN: İlk olarak böyle bir gelişme sıradan insanların, tarafların bir-biri arasındaki temasları arttıracak, geliştirecektir ve her bir tarafın

birbirini anlamasına yardımcı olacaktır. Her şeyden önemlisi milliyetçi basının yazdığı her şeye güvenemeyiz. Doğrudan ilişkiler bu bağlamda yararlı olabilir. Buna karşın olumsuz etkilerinin olabilme olasılığını tamamen dışlayarak bunları söylediğimi belirtmeliyim. Sınırların yeniden açılması siyasi iklime de bir canlanma getirecektir. Şu ana kadar üçüncü bir ülkenin Türkiye'nin çıkarlarını Ermenistan'da temsil etmiyor olmasını anlayabilmiş değilim. Bunun tersi de geçerlidir. Örneğin İran ve ABD de diplomatik ilişkiye sahip değildir, fakat İsviçre Büyükelçiliği Washington ve Tahran'da uzlaştırıcı rolünü yürütür. Irak ile ABD bile doğrudan temasa sahiptir, fakat bizler hala 'karanlık orta çağlar'dayız. Bizler sorunlarımızı düzgün bir şekilde ele almayı dahi beceremiyoruz. Birbirimize bakmaktan dahi çekindiğimizi düşünmüyor musunuz? Bu nedenle psikolojik sorunların siyasi alanda gizli ancak çok kesin bir etkisinin bulunduğunu düşünüyorum.

Ümit ederim ki Türkiye sınır kapılarını açarak "Ermeni soykırımı" konusundaki iletişimi önlemeye çalışmaz. Bu hususta Erivan yetkilileri gerekli izni verse bile böyle bir gelişme er ya da geç yeni sorunlar setini getirecektir. Ermeni davası bu şekilde Ermeni iç yaşamında 'siyasi bir yürüyüş' haline dönüştürülmüş olacaktır ve durum kontrol edilemez bir hal alacaktır. Bu benim şahsi görüşümdür. Bence tarihi ve siyasi sorunlar üzerine kurulacak bir Ermeni - Türk diyalogu bizim eninde sonunda gelmek zorunda olduğumuz en iyi seçim olacaktır. Öyleyse niçin tereddüt ediyoruz?

SL: Benim kişisel görüşüm Ermenistan Ermenileri ile diaspora Ermenileri arasında görüş farkları olduğu şeklinde. Buna katılır mısınız? Diaspora, Ermenistan üzerinde etki kurmaya ve Türkiye ile ilişkilerin gelişmesini engellemeye mi çalışıyor?

HN: Ermenistan'dan gerçekleşen en son göç dalgasından önce oluşmuş bulunan Ermeni diasporası daha çok Anadolu kökenlidir. Bu noktada şunu da belirtmeliyim ki şu anda bir çok Türk uzman da Ermenilerin yüzyıllarca Anadolu'da yaşadığını kabul ediyor ve bu da beni çok mutlu ediyor. Bu arada eklemeliyim bence binlerce yıldır. 1915'den sonra bu insanlar artık 'vatansız'dırlar ve bu bağlamda nostaljik duyguları son derece insanidir. Türkler de yurt dışında oldukları zaman vatanlarını özlemiyorlar mı?

Yukanda bahsettiğimiz gerçek diasporayı Ermeni davasında daha keskin yapıyor. Ayrıca, Türk tarafının teorisi olan 'soykırımın hatırlanılması diaspora Ermenilerini birarada tutuyor' tezi de bence

gerçekçidir. Bunu kabul edebilirim. Fakat Ermenistan'daki Ermenilerin sadece 'ekmek parası'nı düşündükleri ve soykırım ile ilgilenmedikleri iddiasını kabul edemem. Karabağ sorunu ve geçiş dönemi sorunları bazı etkilerde bulunmaktadır, fakat aynı zamanda şunu da söyleyebilirim ki gelecekte Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonraki yeni nesil Ermeni davasında diasporadaki-lerden çok daha keskin bir hale gelebilir. Bunu 'milliyetçilik' olarak adlandırmayalım. 'Soykırımın hatırlanması' bir tür ulusal kimliktir.

Diasporanın ilişkileri geliştirme konusunda engelleyici bir çaba içinde olduğunu, ya da gelecekte ilişkilerin geliştirilmesini engellemeye çalışacağını sanmıyorum. İlk olarak diaspora bir örgüt değildir, bir çok topluluktan oluşur, dolayısıyla engel olmak gibi bir faaliyet yürütemez. Şunu da unutmayalım ki Türk - Ermeni Uzlaşma Komitesi'nin iki üyesi diaspora Ermenilerindendi, bunlardan biri Rusya'dan diğer de ABD'nden idi. Ayrıca Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan da Amerika vatandaşıdır. Aynı kişi son günlerde KEİB İstanbul Zirvesi'nde diasporanın Ermeni - Türk diyaloguna katılmayacağını ilan etmiştir.

SL: Türkiye'den yakın dönemde bir askeri ya da siyasi tehdit bekliyor musunuz? Ermeni halkının böyle bir beklentisi var mı? Türkiye'den saldırı olabileceğini savunanlar bu görüşlerini hangi verilere dayandırıyorlar?

HN: İlginç bir soru. Ermenistan'ın nüfusu 2 milyondur, ve Türkiye ise 70 milyondan fazladır. Arada karkışıklı bir güven olmayınca bu durum adı geçen birinci ülke için bir tür tehlike anlamına gelir. Bundan dolayıdır ki Ermenistan'da Rus üsleri bulunmaktadır. 1993 yılında Ermeni askerleri Dağlık Karabağ'a doğru ilerlediği zaman Türkiye'deki bazı çevreler Ermenistan'a karşı da "Kıbrıs senaryosunun" uygulanmasını istediler. Böyle bir olay Ermeni çevrelerindeki endişeyi besledi. Türk basınında Mehmet Ali Birand'ın ilginç görüşü vardı, buna göre Türkiye sıklıkla tehdit etme politikasını uygulamaya koymaktadır. Böyle bir politika uluslararası kamuoyunda bir tür kesin imajın oluşmasına neden oluyor. Belki de bu, Avrupalılara Osmanlı savaşları dönemini hatırlatıyor. Ben, şahsen Türkiye'de demokratikleşme sürecinin devam etmesinden yanayım, ve bizim batı komşumuzun hem uluslararası toplum, hem de bizim için daha güvenilir ve ne yapacağı tahmin edilebilir olmasını isterdim.

SL: Çizmiş olduğunuz tablo biraz karamsar. Böyle bir ortamda diyalog gerçekten mümkün mü? Sizce diyalogda nasıl bir yol izlenmeli?

HN: Ben diyalogun mümkün olduğuna eminim. Şu anda bir savaş ya da ateşkes halinde değiliz. Şu an içinde bulunulan durumu bir tür 'Soğuk Savaş' hali olarak tanımlayabiliriz. Diyalogun çok da kolay olmayacağını düşünüyorum, bizlerin başlangıç için cesarete ve teşvik edilmeye ihtiyacımız var. İlk aşama için güven oluşturucu önlemler ve siyasi jestler büyük fayda sağlayabilir. Bugün Türkiye'de "soykırımı" reddedenler her durumda Ermenilerin 1915 yılında büyük bir trajedi yaşadığını kabul edeceklerdir. Buna benzer bir şekilde Türk tarafından gelecek başsağlığı, teselli benzeri eylemler durumu bir ölçüde değiştirebilir. Türklerin bu yıl Tsitsenakaberd'deki Ermeni Soykırımı Anma Anıtı'nı ziyaret etmeleri bizim halkımızda çok olumlu etkilerde bulundu. Tüm Ermeni gazeteleri bu konuda olumlu şeyler yazdılar. Ermeniler duygusal insanlardır ve bu tür jestler sıcak bir şekilde karşılık bulur, hatta ziyaretçiler soykırımın kendisini kabul etmeseler dahi. Eğer Ermeni tarafının olaylardan en çok acı çeken taraf olduğu konusunda herhangi bir şüphe yok ise Türk tarafının Ermeni - Türk dostluğunda inisiyatif alan taraf olması ve ilk adımı atması gerekir. Buna ek olarak Ermeni tarafının jestleri de bunu takip etmelidir.

SL: Şu ana kadarki sözlerinizden anladığım o ki sizin 'soykırım' olarak adlandırdığımız olayların Ermeniler üzerindeki etkisi çok büyük. Bu bağlamda Türkiye ne yapabilir? Ondan Ermenilerin beklediği nedir? Ermeniler için resmi bir tanıma yeterli olacak mıdır? Yoksa bunu takip eden talepler de var mı? Örneğin bazı radikal Ermeniler toprak değişiminden bahsediyor ve bu da Türkiye'yi doğal olarak kızdırıyor. Kısacası Ermeniler ne istiyorlar, ne istediklerini biliyorlar mı?

HN: Biz sorunu tartışırken temel sorunun çözümüne doğru yöneldik. Bizler 'toprak talebi' derken neyi kastedtiğimizi anlamaya çalışalım... İlk olarak 1915 yılında bir Ermeni devleti bulunmaktaydı. Bu çok önemlidir. Ayrıca, bizim çok büyük önem atfettiğimiz Van, Kars, Muş, Erzurum gibi illerin nüfusu 4 milyonu geçiyor. Ermenistan'ın nüfusu ise 2 milyondur. Bu durumda bir gözünüzde canlandırınız, bir tür mucize gerçekleşse ve Türk tarafı bu toprakları Ermeni tarafına vermeyi kabul etse. Bu durumda ne

olur, Ermeniler otomatik olarak kendi topraklarında azınlık durumuna düşerler. Bir arkadaşım geçenlerde şöyle bir espri yaptı: 'Eğer Türk Başbakanı Ermenistan'ı kontrol etmek istiyorsa bu toprakları Erivan'a verir.' Durum budur. Bu bilgiler ışığında denebilir ki bu tür iddialar ya bir tür Ermeni nostaljisidir, ya da Türk milliyetçi propagandasıdır. Buna karşın daha önce de söylediğim gibi bizler Anadolu'ya ve buradaki bazı yerlere, Ani'ye, Akdamar'a, Ararat'a (Ağrı Dağı) veya Sasun'a büyük bir önem veriyoruz ve Ermeniler bu yerleri 'kutsal' sayıyorlar. Örneğin Ermenice'de 'Tesnem Anin u nor Mernem' (Ani'yi gördükten sonra öleyim) diye bir çeşit şarkı da vardır. Bu da durumu tüm açıklığıyla ortaya koyuyor. Yakın bir zaman önce bir grup Ermeni turist ile birlikte Doğu Anadolu'yu ziyaret ettim ve onların atalarının doğum yerlerini ziyaretleri esnasında gözyaşlarını gördüm. Benim de bir takım köklerim Muş'tadır. Bu ortamda bana öyle geliyor ki Türkiye, Ermenilerin buraları ziyaret edebilmesi için gerekli ortamı sağlamalıdır, bu doğru bir tercih olacaktır, hatta Ermeniler için koşullar dahi sağlanmalıdır. Böyle bir şeyin Ermeniler üzerinde gerçekten büyük bir etkisi olacaktır ve Ermeniler arasındaki nostaljiyi azaltacaktır ve toprak iddialarının bundan sonra daha az dile getirileceğini düşünüyorum. Böylece bizler de 'yalnızca Ani'yi gördükten sonra ölme' psikolojik kompleksinden kurtulmuş oluruz. Buna ek olarak Doğu Anadolu da turizmden altyapısı çok zayıf olmasına rağmen, çok büyük gelirler elde edebilir. Kars devlet sınırının kısa sürede açılmayacağı anlaşılıyor, fakat turistler için bir ayrıcalık yapılabilir diye düşünüyorum. Toprak değişimi konusuna gelecek olursak Türk - Ermeni sorununu çözmek için ilk defa bu gündeme geliyor. Belki Ani'yi Ermenistan'ın bazı toprakları ile değiştirmek mümkün olabilir diye düşünebiliriz (Ani bölgede sadece 160 metrekarelik bir yerdir), veya sadece sembolik olarak Akdamar adasını Ermenistan'ın parçası olarak ilan edelim (700 metrekaredir). Tabi ki Akdamar Ermenistan Cumhuriyeti ile irtibatlandırılmaz, bu Türkiye'nin iyi niyetini tüm dünyaya gösterecektir, ve tabii ki Ermeniler için de büyük bir anlam taşır, ayrıca şüphesiz böyle bir gelişme Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusunda da herhangi bir şüpheyi neden olmaz. Gerçi şu an için bu tür gelişmeler sadece fantazidir. Türkiye, kendisi şu anda önemli bir dönüşüm süreci içerisinde. Birkaç yıl önce Kürtçe yayın sadece bir fantezi olabilirdi veya sadece kötü bir şaka. Bana öyle geliyor ki yakın bir zamanda olumlu sonuçlar elde edebileceğiz, eğer Türkiye demokratikleşme sürecinde ilerler ise.

SL: Eğer Türkiye Ermenilerin 'soykırım' iddialarını tanırsa sorunlar çözülecek mi?

HN: Er ya da geç bir zamanda Türk toplumu anlayacaktır ki soykırım sorununun bir çözüme ulaşması Ermenilerden çok Türk tarafı için daha önemlidir. Aynı zamanda, ben "soykırım" kelimesinin Türkiye tarafından kullanılmasında ısrar ediyor da değilim. Bu noktada Ermenistan Başkanı tarafından da belirtilmiştir. Türkiye farklı bir kelime de kullanabilir, örneğin 'trajedi' diyebilir. Sıklıkla Ankara'da söylendiği gibi. Bizler konuşma tonumuzu değiştirmeliyiz ve görüşmelere başlamalıyız. Ben gerçekten demokratikleşmiş, ne yapacağı önceden öngörülebilir ve Ermenistan için güvenilir bir devlet ve ortak görmek isterim. "Soykırım" konusu da bu açıdan hayati bir öneme sahiptir.

SL: Sizce Türkiye 'soykırım' iddialarını neden tanımıyor veya Ermenilerin sıklıkla kullandığı şekliyle neden ısrarla 'inkar' ediyor?

HN: Belki toprak korkuları vardır veya tazminat taleplerinin gelmesi. Eğer sorun tazminatsa soykırım ile bunun gerçek bir bağlantısı yoktur. Örneğin eğer bir Ermeni büyükbabasının Osmanlı Bankası çekini taşıyorsa bunun için bankaya başvurma hakkına sahiptir, bunun soykırım konusuyla bir ilgisi yoktur. Diğer bir deyişle bu pratikte banka-müşteri ilişkisidir ve bir banka için bu imaj daha iyidir. Ben bu tür konuların Ermeni - Türk devlet ilişkilerinde gündemde bulunacağını sanmıyorum. Bildiğimiz gibi Ermenistan soykırım da dahil olmak üzere hiçbir ön koşul ileri sürmeksizin Türkiye ile resmi ilişki kurmak istiyor. Bir diğer sorun da daha önce 'evet' dediğiniz bir şeyi reddetmektir, böylece kendinizi engellemiş olursunuz çünkü... Ermeni sorunu Ankara'nın karşılaştığı tek sorun değildir ve şunu söyleyebilirim ki en büyük sorun da değildir ve tüm bu faktörler sorunun çözümünü engellemektedir.

Tüm bunlara karşın Türkiye'de demokratikleşme alanında büyük bir yol katedildiğini de söylemeliyim. Türk kitapevlerini ziyaretlerim esnasında Ermeni tarihçi Vahagn Dadrian'ın, Arnold Toynbee'nin, Verfels'in kitaplarını, 'Musa Dağı'nda 40 Gün'ü gördüm ve dedim ki 'Türkiye'ye Bravo!'. Bence bu Türkiye için gerçekten zor bir durum ve bu çabalara saygı duyuyorum.

SL: Bazı Ermeni sanatçı ve yazarlar Ağrı Dağı'nın Ermenistan'a bakan yanının Ermenilere bırakılmasının iyi bir 'jest'

olacağını iddia ettiler. Sizce böyle bir girişim ilişkilere katkıda bulunur mu, bu tür iddialar gerçekçi midir? Ermeni halkı gerçekten daha fazla toprak mı istiyor?

HN: Doğrusunu söylemek gerekirse, orada büyük bir askeri güç varken Ağrı'nın iki parçaya ayrılabilceğini düşünmüyorum, sadece Ankara açısından değil NATO açısından da durum budur. Eğer Ermeni turistlerin Ağrı'yı ziyaretlerinin kolaylaştırılması düşünülürse daha pratik bir öneri olur diye düşünüyorum.

SL: Ermeni güçleri şu anda Azerbaycan topraklarının yaklaşık olarak yüzde 20'sini işgal altında tutuyor ve bu durum Türkiye – Ermenistan ilişkilerini olumsuz yönde etkiliyor. Bu konudaki düşünceleriniz nedir? Ermeni kuvvetleri Azerbaycan topraklarından çekilir mi? Yoksa çözüm başka yönde mi gerçekleşir?

HN: Karabağ sorunu Ermeni ve Azerbaycanlı başkanlarca tartışılıyor. Sorunun yakın bir gelecekte çözülüp çözülemeyeceğini bilemiyorum, fakat Türkiye'nin sınırları kapatarak ve ikili ilişkileri engelleyerek yaptığı 'Ermenistan'ı cezalandırma' politikası Erivan ve Bakü arasında asla bir sonuç getirmeyecektir. Eğer tersi olsaydı belki Ankara çok daha etkili olabilirdi. Ben gerçekten Ankara'nın bölgesel ve uluslararası alanda çok daha faal olması gerektiğini ve uluslararası topluma daha açık olmasını savunuyorum. Geçmişte Türkiye ekonomik olarak kapalıydı, fakat Turgut Özal engelleri kaldırdı ve Türkiye ekonomik olarak gelişmeye başladı. Şimdi bence Türkiye'nin siyasi olarak da açılması gerekiyor. Öyleyse sizin kapalı sınırlara ihtiyacınız yok.

SL: Türkiye'ye birkaç defa geldiniz. Sizce Türklerin büyük çoğunluğu Ermenilerden nefret mi ediyor? Fırsatını bulmaları halinde Ermenilere her türlü fenalığı yaparlar mı?

HN: Türkiye'de dört kez bulundum ve herhangi bir sorunla karşılaşmadım. Dolayısıyla bir nefretten bahsetmek mümkün değildir. İstanbul'da çalışan binlerce Ermeni vatandaşı var ve şu ana kadar onların ulusal kimliklerinden kaynaklanan herhangi bir sorun olduğunu duymadım. Ağustos ayında bizler Doğu Anadolu'da iken bölgesel yetkililer bizlere yardımcı oldular ve ben şunu gördüm ki bu durum bölgeye yönelik turizmin gelişmesi için önemli bir faktördür. Ben bu konuda herhangi bir problemimiz olduğunu sanmıyorum.

SL: Türkler ve Ermenilerin aralarının bozuk olmasında diğer ülkelerin de hiç rolü var mıdır? Yoksa tek sorumlu bu iki millet midir?

HN: Evet. Bizim bölgemiz bir çok gücün çıkarlarının kesiştiği bir yerdir ve Ermeni – Türk ilişkileri hiçbir şüphe yok ki bundan etkilenmektedir. Şüphesiz geçmişte de böyleydi ve Ermeni – Türk çatışması yabancı güçlerin ‘yardımları’ olmadan gerçekleşmiş değildir.

Bunun yanısıra Ermeni – Türk ilişkilerindeki en son gelişmelerden de bahsetmeliyim. Türk-Ermeni dışişleri bakanlarının görüşmeleri, Ermeni vatandaşlarının Türkiye’ye girişlerinde vize rejimindeki iyileşme, Dağlık Karabağ konusundaki temaslarda artış da, bir düzeye kadar, Avrupalı ve Batılı diplomatların çağrıları ve baskıları sonucunda gerçekleşmiştir.

★ ★ ★

Haykaram Nahabetyan Kimdir?

14 Eylül 1976’da Erivan’da doğdu. 1993-1998 yıllarında Erivan Devlet Üniversitesi’nde Doğu Çalışmaları Fakültesi Türkçe Bölümü’nü bitirdi. Ocak-Temmuz 2000 arasında Tarih Vakfı’nda (İstanbul) Osmanlı Türkçesi çalıştı. Halen Erivan’da Noyan Tapan haber ajansı için çalışıyor. Haftalık yayınlanan Noyan tapan Highlights’ın dış haberler editörü. Ermeni basınında yayınlanan çok sayıda makalenin yazarı olan Nahabetyan Ermenice’nin yanısıra Rusça, Türkçe ve İngilizce bilmektedir.

KİTAP TAHLİLLERİ

ERMENİ İDDİALARI VE GERÇEKLER

Yazar: Dr. Hüsamettin Yıldırım

(Ankara: Sistem Ofset Yayınları, 2000). 181ss. Belgeler. Bibliyografya.

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN*

Tarihte gerçekleşmiş olaylar, belli bir tarihi metot ve disiplini içinde ele alınır ve incelenirse sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün olur. Aksi takdirde yapılacak olan yorum ve varılacak olan sonuçlar belli ideolojik ve siyasi amaçlara yönelik bir propaganda malzemesi olmaktan öte bir anlam taşımayacaktır. 1915 yılında vuku bulmuş olan Ermeni Tehciri meselesi de bu şekilde istismar edilip propaganda malzemesi olarak kullanılan konulardan olagelmıştır.

Bu konuda yapılan propagandaların dallanıp budaklanmasındaki ana nedenlerden bazıları şunlardır: a) Bu mesele hakkında şimdiye kadar, konuyla bir şekilde ilintili olan ülkelerin (Rusya, İngiltere, Fransa gibi) arşivlerinin Osmanlı arşivleriyle de karşılaştırılarak, bir incelenmenin yapılamaması. Bu metotla yapılacak çalışmalar, Batıda ve uluslararası arenada itibar göreceğinden dolayı, siyasi ve ideolojik propagandaların olumsuz tesirlerini azaltacak ya da yok edecektir. Tabii böyle bir araştırma için yoğun bir çalışma temposuna ve geniş bir maddi imkan kaynağına sahip olmak gerekir. b) Ermeni meselesinin abartılması esas itibariyle soğuk savaş döneminde olmuştur. Arşivler incelendiğinde, SSCB' nin Türkiye'yi zayıflatmak için Ermenileri çeşitli yollarla nasıl kışkırttığı ve kendi emelleri için kullandığı görülecektir. Bu dönemde Ermeniler, ABD' de kampanyalarını yoğunlaştırmışlar ve Amerikan kamuoyunu yanıltmaya çalışmışlardır. Amerikan Büyükelçisi 1945'te Türk Dışişleri Genel Sekre-

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü.

terine şöyle diyordu: "Türkiye denildiği zaman ABD kamuoyunda Ermenilerin anlattığı çeşitli uydurma hikayeler akla gelmektedir". Bu da şunu gösteriyor ki Türkiye, bu konuda, uluslararası alanda maalesef ağır hareket etmiştir.

Dr. Hüsamettin Yıldırım tarafından yazılan eser, yukarda bahsetmiş olduğumuz metot tarzıyla ve geniş bir şekilde Osmanlı Arşiv belgelerine dayalı olarak yapılmış bir çalışmadır. Bu çalışmada bazı İngiliz, Amerikan ve Rus belgeleri de Osmanlı belgeleriyle mukayese edilerek kullanılmıştır. Dr. Yıldırım bu çalışmasında, 1915 yılında meydana gelen Tehcir olayını öz bir şekilde ve bu olayın meydana geliş sebep ve sonuçlarını da tahlil ederek incelemiştir. Yazar eserinde, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde değişik zamanlarda cereyan eden Ermeni nüfus hareketlerinin istatistikleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu istatistikleri değerlendiren yazar, 1915 yılı hadisesinin zorunlu bir tehcir olayı olduğunu ve dolayısıyla da Ermenilerin "soykırım" iddialarının bilimsel bakımdan uygun olmadığını belirtmiştir.

Yazar giriş bölümünde, (s.6), "Tarihi süreç içerisinde İran ve Bizans imparatorlukları tarafından uzun bir dönem baskı ve şiddete maruz kalan Ermenilerin daha sonra Türk adaletini ve İslamın hoşgörüsünü büyük bir memnuniyetle karşıladıklarını" izah eder. Bu bağlamda, Ermenilerin Osmanlı adalet ve hoşgörüsüne karşı gösterdikleri hüsnü niyetlerini ve Osmanlı Devletine olan bazı hizmetleri dolayısıyla kendilerine "millet-i sadıka" denildiğini izah eder. Dr. Yıldırım Ermenilerin, Osmanlı Devletinde içişleri, dışişleri, ve maliye bakanlıkları gibi bazı önemli görevlere de gelebildiklerini belirttikten sonra bu Türk-Ermeni kaynaşmasının Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte bozulduğunu anlatır. Zamanın büyük devletlerinin Osmanlıyı yıkmak için Ermenileri bir maşa olarak kullanmak istemelerini bu durumun ana sebeplerinden biri olarak gösterir.

Dr. Yıldırım, daha sonraki bölümde, Ermeni çetelerinin Türklere karşı yapmış oldukları katliamları belirterek Türkiye'nin bu katliam ve casusluk hareketlerine karşı almış olduğu tedbirler (Tehcir olayı) üzerinde yoğunlaşmıştır. Tehcir kelimesini (10-11. ss.) kanuni yönlerden ve sözlük bakımından inceledikten sonra, bu kelimenin İngilizce'deki "relocation" kelimesiyle eşleştiğini izah etmiştir. Daha sonraki sayfalarda, (20-23), 27 Mayıs 1915 te çıkarılan Tehcir kanununun içyüzü, sebepleri ve sonuçlarıyla tahlil edilmiştir. Bu kanunun "devlete karşı isyan edenler" ve düşman için casusluk faaliyetlerinde bulunanlar için çıkarıldığı apaçık bir şekilde ortaya kon-

muştur. Ayrıca, Dr. Yıldırım, tehcir kanununa, tehcire muhatap olan kimselerin sağlık, güvenlik ve esenliklerinin sağlanmasıyla ilgili maddelerin de konulduğunu belirtmiştir.

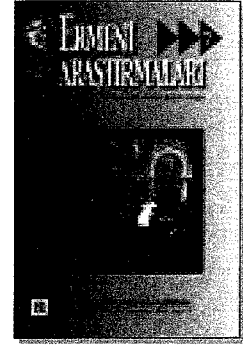
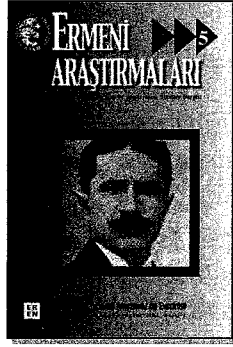
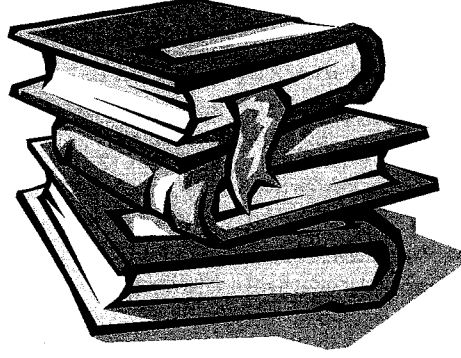
Kitabın son bölümünde ise, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunan Ermenilerin nüfus hareketleri tarihin belirli aralıklarında incelendikten sonra, yazar, Ermeni Tarihçilerinin (Genocide) soykırım iddialarının yanlışlığını istatistiksel verilere dayanarak ortaya koyar.

ASAM
ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

ÜÇ AYLIK BİLİMSEL DERGI

Ermeni Sorunu ve Ermeniler Hakkında Türkiye'nin Bilimsel Birikimi Burada

Türkiye'de Alanında İLK ve TEK Dergi

ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
Konrad Adenauer Cad. No. 61, 06550, Çankaya, Ankara
Tel. 0312 491 60 70 Fax. 0312 491 60 99
www.eraren.org, e-mail: info@eraren.org

EN SON KİTAPLAR

Sedat LAÇİNER*

**Ermeniler, Ermeni Sorunu,
Ekonomisi, Siyaseti ve
Kafkasya Üzerine En Son
Türkçe ve İngilizce Yayınlar****

**Historical Dictionary of
Armenia**
(*Ermenistan'ın Tarihi Sözlüğü*).
Rouben Paul ADALIAN.
Scarecrow Press, Ocak 2003.
ISBN: 0810843374.

***

Ermeni Sorunu Rehberi
Şener AKSU (ed.).
Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi
yayınları No. 44, 2001. 223
sayfa.
ISBN: 975-8047-02-7
Yayıncı Adresi: Kocaeli
Üniversitesi, Anıtpark, İzmit,
41300, Kocaeli.
Tel: 0246 324 99 10 (5Hat)
Faks: 0262 312 59 68.
www.kou.edu.tr

**The Banality of Denial: Israel
and the Armenian Genocide**
(*İnkârın Banelliği: İsrail ve
Ermeni Soykırımı*).
Transaction Pub., Haziran 2003
(Yeni Baskı Olarak
Yayınlanacak).
320 sayfa.
ISBN: 0765801914.

***

**Eastern Armenian: A
Textbook**
(*Doğu Ermenicesi: Bir Ders
Kitabı*).
Kevork B. BARDAKJIAN ve Bert
VAUX.
Caravan Books, Nisan 2003
(Yayınlanacak).
320 sayfa.
ISBN: 0882060953.

***

**Memory Fragments from the
Armenian Genocide: A
Mosaic of a Shared Heritage**
(*Ermeni Soykırımından Anı
Fragmanları: Paylaşılmış Bir*

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi ve Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (Ankara).

** Eserler yazarının soyadına göre alfabetik sırada verilmiştir. Yazarı olmayan maddelerde eser adı kullanılmıştır. Yazarlara ve Yayıncılara Özel Not: Yayınlarınızın bu şekilde yer alması için lütfen eserlerinizi "Sedat Laçiner, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Konrad Adenauer Caddesi, No: 61, Yıldız, Çankaya, Ankara" adresine gönderiniz. Alınan eserlerden uygun bulunanları kitap tahlili yapılmak üzere de değerlendirilebilir.

ras Mozayigi).
Margaret DICANIO.
Mystery & Suspense Pr., Eylül
2002.
166 sayfa.
ISBN: 09595238653.

**Monasteries of Egypt and
Some Neighbouring Countries**
*Yılların ve Bazı Çevre Ülkelerin
Manastırları).*
T. A. EVETTS (ed.).
Eylül 2002. 564 sayfa.
ISBN: 0971598673.

**Türkiye'den Ermeni Sorunu,
Sorunların ve Çözümlerinin
Araştırılması**
Hazırlayan: İsmet
ÖRGÜLÜ.
Ankara: Bilgi Yayınevi, Nisan
2002. 281 sayfa.
ISBN: 975-494-992-1.
Yayıncı Adresi: Meşrutiyet
Kademesi, No: 46/A, Yenisehir,
06020, Ankara.
Tel: 0312 434 49 98
Faks: 0312 431 77 58.
E-posta:
info@bilgiyayinevi.com.tr
www.bilgiyayinevi.com.tr

The Armenians: A Handbook
(Ermeniler: Bir Elkitabı).
Edmund HERZIG (ed.).
Palgrave Macmillan, Haziran
2002.
256 sayfa.
ISBN: 0312173822

**Looking Backward and
Forward: Confronting the
Armenian Genocide**
*(Geçmişe ve Geleceğe Bakış:
Ermeni Soykırımını İle Yüzleşme)*
Richard G. HOVANNISIAN (ed.)
Transaction Pub., Şubat 2003.
296 sayfa.
ISBN: 0765801965.

***
**"Ermeni Terörizmi", içinde
Dünyada ve Türkiye'de Terör,
Ekonomik ve Sosyal
Etkileri (20-24 Mayıs
2002) Konferansı Bildirileri.**
Ali TARHAN (ed.).
Ankara: Merkez Bankası İnsan
Kaynakları Genel Müdürlüğü,
Eylül 2002. 275 sayfa. Ss. 71-
88.
ISBN: 975 7589 75 6.
Yayıncı Adresi: İnsan Kaynakları
Genel Müdürlüğü-Eğitim
Müdürlüğü, Ankara.
Tel: 0312 467 55 60-64.
E-posta: ali.tarhan@tcmb.gov.tr.

***
**Art And Armenin
Propaganda, Ararat As A
Case Study.**
Sedat LAÇINER ve Şenol
KANTARCI
(Çeviri: N. Nejat BAŞAR)
Ankara: ASAM Ermeni
Araştırmaları Enstitüsü
yayımları, Aralık 2002.
161 sayfa.
Yayın Dili: İngilizce.
ISBN: 975-6769-66-1.
Yayıncı Adresi:
ASAM Ermeni Araştırmaları

Enstitüsü, Konrad Adenauer
Caddesi, No. 61, 06550,
YILDIZ / Çankaya, Ankara.
Tel: 0312 491 60 70.

***

Review of Armenian Studies

Üç Aylık Hakemli Bilimsel
dergi.

Cilt: 1, Sayı: 2, 2003.

Ankara: ASAM Ermeni
Araştırmaları Enstitüsü.
124 sayfa.

ISSN: 1303-5304.

Makaleler: Ömer E. LÜTEM,
'Facts and Comments' (Olaylar
ve Yorumlar); Kamer KASIM,
'Russian – Armenian Relations:
A Strategic Partnership or
Hegemonic Domination (Rus –
Ermeni İlişkileri: Stratejik Bir
Ortaklık mı Hegemoni mi?);
Sedat LAÇİNER, 'Identity, Art
and Propaganda: The Armenian
Film Industry as a Case Study'
(Kimlik, Sanat ve Propaganda:
Ermeni Film Sanayii Örnek
Olayı); Aydan İYİĞÜNGÖR, 'EU's
Assistance Programme to
Armenia: A Political Economy
Critique' (AB'nin Ermenistan'a
Yardım Programı: Bir Siyasi
Ekonomi Eleştirisi); Hasret
DİKİCİ, 'Armenia After
Independence: From the
Perspective of Migration'
(Bağımsızlıktan Sonra
Ermenistan: Göç
Perspektifinden).

***

**Council of Chalcedon and
the Armenian Church: With
Maps.**

Karekin SARKISSIAN.

AMS Press, Eylül 2003

(yayınlanacak).

ISBN: 040462393X.

***

**Talat Paşa'nın Ölümünün 81.
Yıldönümünde Uluslar arası
Terörizme Bir Bakış**

Sempozyumuna Sunulan

Bildiriler, 15 Mart 2002

İstanbul (*Proceedings of the
International Symposium: The
81. Anniversary of Talat
Pasha's Assasination: A Look
on International Terrorism 15
March 2002 Istanbul*).

Arslan TERZİOĞLU ve Ömer E.
LÜTEM (ed.).

İstanbul: Kültür Bakanlığı,
2002.

183 sayfa.

ISBN: ?

***

**Belgelerle Ağrı'da Ermeni
Mezalimi**

Cemal YILDIRIM.

İstanbul: Bilge Karınca

Yayınları, 2002. 191 sayfa +

fotoğraflar ve belgeler.

ISBN: 975-6553-26-X

Yayıncının Adresi: Alemdar

Mahallesi, Salkım Söğüt Sokak,

Yerebatan Caddesi, Ağa Apt.,

No. 20, Kat: 1, D. 3,

Sultanahmet, İstanbul.

Tel: 0212 528 64 70.

2002 I. ERMENİ ARAŞTIRMALARI ÖDÜLLERİ SAHIPLERİNİ BULDU

Hatırlanacağı üzere ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü 2001 yılı içinde bir ilke daha imza atarak Ermeni Araştırmaları Yarışması düzenlemişti. Yarışma için katılımcılara verilen süre 2002 yılı yazında sona erdi ve jüri üyeleri kararlarını verdiler. Yarışmada dereceye girenlerin ödülleri ASAM'da düzenlenen bir basın toplantısı ve tören ile sahiplerine verildi. Yarışmanın görmüş olduğu büyük ilgi gelecekte yenilerinin yapılabilmesi konusunda ümitleri arttırdı.

ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları Yarışması'na ek olarak bir de her yıl verilmek üzere Ermeni Araştırmaları Ödülleri oluşturdu. Her yıl verilmesi planlanan bu ödüllerin ilkinin Onur Ödülleri oluşturuyor. Onur Ödülleri bu ana kadar Türk toplumuna ve insanlığa Ermeni Araştırmaları alanında hizmet etmiş önemli isimlere bir tür şükran ifadesi olarak sunuluyor. Her kişinin hayatı boyunca en fazla bir kez alabileceği bu ödül bir vefa ödülü, bir hatırlama ve teşekkür ödülü. Ayrıca Onur Ödülü sahiplerinin peşlerinden gelen nesillere örnek oluşturduğunu hatırlatma ödülüdür. Ermeni Araştırmaları Ödülleri'nin ikinci kategorisinde ise Özel Ödül bulunmaktadır. Özel Ödül her yıl o yıl içinde yapılan araştırmaları nedeniyle bir kişiye verilecektir. Diğer bir deyişle Özel Ödül, 2002 yılındaki çalışmalar nedeniyle verilmiştir, 2003 yılındaki Özel Ödül ise bu yıl içinde yapılacak çalışmalar ile sahibini bulacaktır.

2002 yılı Ermeni Araştırmaları Ödülleri ve 2002 Ermeni Araştırmaları Yarışması sonuçları şu şekildedir:

I. 2002 ERMENİ ARAŞTIRMALARI ÖDÜLLERİ

Onur Ödülleri

Kamuran GÜRÜN

Dr. Bilal ŞİMŞİR

Dr. Erdal İLTER

2002 Yılı Özel Ödülü

2002 yılında Ermeni Araştırmaları disiplininde yapmış olduğu araştırmaları nedeniyle Doç. Dr. Esat ARSLAN'a verilmiştir.

II. 2002 ERMENİ ARAŞTIRMALARI YARIŞMASI SONUÇLARI

1. **Abdülhamit KIRMIZI**, "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler".

2. **Hacali NECEFOĞLU**, "Bağımsızlığının 10. Yılında Ermenistan'da Bilim ve Bilimsel Yayınların Durumu"
3. **Memet YETİŐİŐİN**, "Ondokuzuncu Asrın son çeyreğinde Maraş'ta Müslüm ve Gayri-Müslim Nüfus ve 1895 Zeytun (Süleymanlı) İsyanı"

Mansiyon Ödülleri

- **Rovshan İBRAHİMOV**, "Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Tanınması Durumunda Ortaya ıkabilecek Sorunlar"
- **Aydın AYHAN**, "100 Yıl Önce Balıkesir'de Bir Ziraat Öncüsü Arvant Ağtan Efendi".

Teşvik Ödülleri

- **Rüya KOMAN**, "Uluslararası Terörizm ve Ermeniler – ASALA"
- **Yıldız DEVECİ**, "Sason'un Yiğitleri Adlı Bir Ermeni Destanının Özeti ve Bu Destanda Geçen Deyimlerin Türkçe'deki Deyimlerle Karşılaştırılması"
- **Natiğ ABDULLAYEV**, "Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ'ın Siyasi-Tarihi Coğrafyası Işığında Azeri ve Ermeni Milletlerinin Etnolojisi"
- **Banu BEKİŐOĐLU**, "Ermeni Olaylarına Genel Bir Bakış"

Yarışma Düzenleme Komitesi

Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER (Koordinatör) EREN Kıdemli Araştırmacısı ve Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi

Yrd. Doç. Dr. Kamer KASIM EREN Kıdemli Araştırmacısı ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi

Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYA EREN Kıdemli Araştırmacısı ve Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi öğretim üyesi

Dr. şenol KANTARCI EREN Araştırmacısı ve Atatürk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erzurum

Aydan İYİŐÜNGÖR EREN Araştırmacısı

Hatem CABBARLI ASAM, Araştırmacı

Ayşe FIRAT, EREN

Yarışma Değerlendirme Komitesi

Prof. Enver KONUKÇU (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Hasan KÖNİ (Ankara Üniversitesi)

Armağan KULOĞLU (E. Tümg.)

Ömer E. LÜTEM (E. Büyükelçi, Erm. Araç. Ens. Başkanı)

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ (ASAM Başkanı)

Ödüller (Miktar)

1. 1.5 milyar TL. + ASAM ve EREN plaketleri + ASAM ve EREN Yayınları

2. 1 milyar TL +ASAM ve EREN plaketleri + ASAM ve EREN Yayınları

3. 750 milyon TL +ASAM ve EREN plaketleri + ASAM ve EREN Yayınları

Mansiyonlar: ASAM ve EREN Kitapları ve Dergileri + ASAM ve EREN plaketleri

Teşvik Ödülleri: ASAM ve EREN Kitapları ve Dergileri +ASAM ve EREN plaketleri

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ABONE FORMU

Yıllık Yurtiçi Abonelik
TL. 30.000.000,-

BANKA ARACILIĞI İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup banka dekontu ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız
-Banka Hesap Numarası: TL- 304400-2001540 Döviz DTH- 4001541 Vakıflar Bankası - Yıldız Şubesi / Ankara

POSTA ÇEKİ İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup dekont ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız.

-Posta Çeki Hesap Numarası: 100 80 63 Avrasyabir Vakfı - Ankara Şubesi.

Adı Soyadı: .....

Adres: .....

İl - Ülke: .....

Telefon - Faks: .....

Elektronik Posta Adresi: .....

İş bu imzama yukarıdaki bedelin kredi kartı hesabımdan çekilmesini kabul ediyorum.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ: Konrad Adenauer Cad. No: 61 Yıldız-Çankaya /ANKARA
Tel: +90 312 491 60 70 Faks: 0 312 491 60 98 E-Mail: info@eraren.org

*Cumhuriyet'le
büyüdük...*

...büyümeye devam ediyoruz.

ÜLKER

www.ulker.com.tr

1944'den beri

ISSN: 1303-068X

